De uitvaert van het vryje metzelaersgilde

Een anti-maçonnieke klucht uit 1735

Christiaan Schaaf en Albertus Frese

Editie Machteld Bouman

bron

Christiaan Schaaf en Albertus Frese, *De uitvaert van het vryje metzelaersgilde* (ed. Machteld Bouman). Rodopi, Amsterdam / Atlanta 1993

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/fres003uitv01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

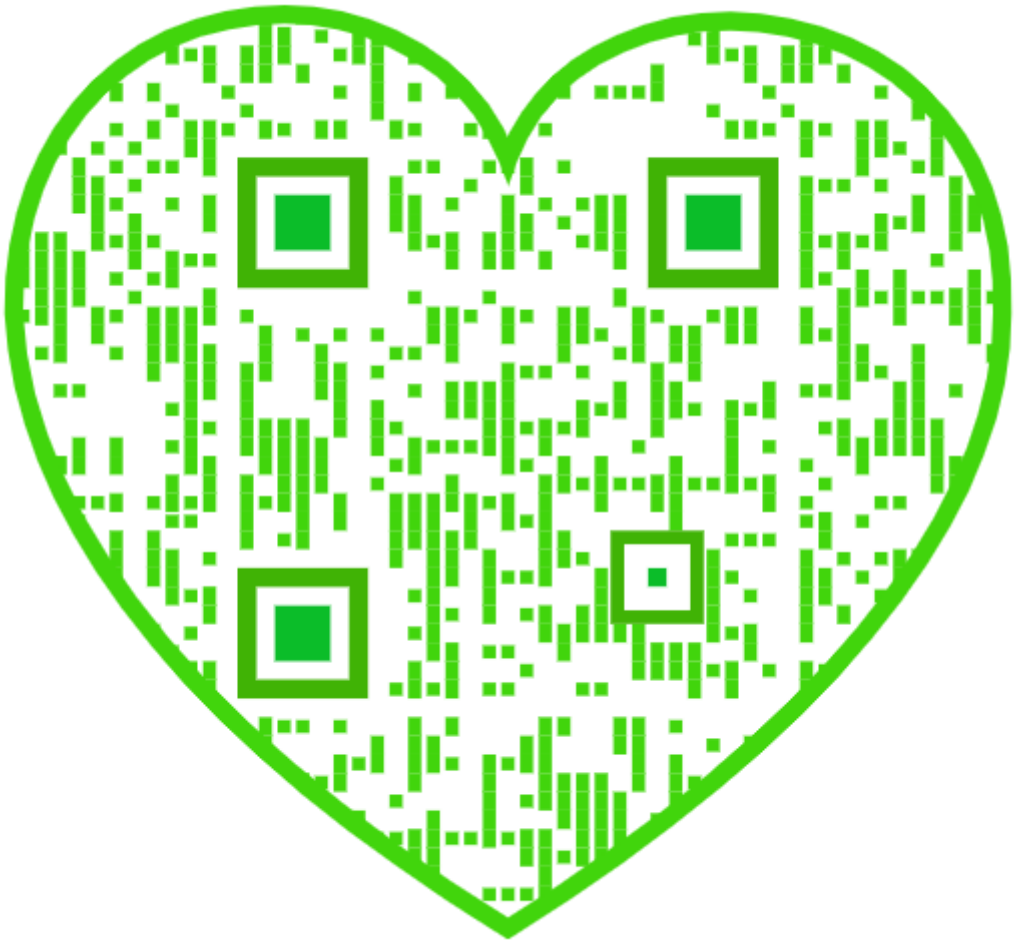

Inleiding

Anarchisten, mafiosi, zwarte magiërs: over de vrijmetselaren zijn al eeuwenlang talloze roddels in omloop. ‘Ze zitten overal, vooral aan de touwtjes’, schreef het toenmalige weekblad *De Tijd* nog in 1986. Met ‘ze’ wordt bedoeld: 6 miljoen vrijmetselaren, waarvan 6300 in Nederland.

Het wantrouwen jegens dit genootschap, dat alleen heren toelaat ‘van goede naam en onbesproken gedrag’, zit heel diep. Een jaar na de oprichting van de eerste Nederlandse loge, in 1734, lokte zij al felle reacties uit. Zwèlgers zouden deze geheimzinnig doende heren zijn; drinkebroers minstens, ‘sodomieten’ in het ergste geval. De loges konden zoveel afkeer wekken, dat Amsterdammers in 1735 een herberg bestormden in de Stilsteeg, waar de vrijmetselaren plachten bijeen te komen. Ze richtten er vernielingen aan waar de huidige media wel pap van zouden lusten.

Eeuwenlang al trachten vrijmetselaren in de veilige beslotenheid van de loge zichzelf en de rest van de wereld tot een hoger geestelijk en zedelijk peil op te voeren. Verdraagzaamheid en onderling begrip zijn daarbij kernvoorwaarden. Vage woorden voor de buitenstaander, maar ze geven weinig reden tot aanstoot. Toch vroeg men zich ook in 1735 al af waarom de vrijmetselaren zich in stilzwijgen hulden over wat zich in de loges afspeelde. Nieuwe leden moesten - anders dan nu - zelfs zweren, op straffe des doods, niets van de vrijmetselaarsgeheimen te zullen verklappen. Bovendien was bekend geworden dat mannen met getrokken degens de logebijeenkomsten bewaakten. Geen wonder dat er binnen de kortste keren een niet te stuiten geruchtenstroom op gang kwam. 30 november 1735 werd de vrijmetselarij in de Republiek officieel verboden verklaard.

In het Engelse wetboek van de vrijmetselaren stond zwart op wit dat voor hen de bouwkunst het belangrijkste onderwerp van gesprek was tijdens de besloten bijeenkomsten. Maar de regenten moeten het in Keulen hebben horen donderen: Wat? Al die geheimzinnige poespas voor zoiets onschuldigs? Dat kon er bij de heren bestuurders niet in.

Dat wetboek gaf de magistraten genoeg argumenten in handen om tot een algemeen verbod van dit genootschap te besluiten. Een orde die er een eigen wetboek op na hield en zich aan het gezag van de overheden onttrok, was bij voorbaat verdacht. De leden moesten hun grootmeester immers onvoorwaardelijk gehoorzamen. Maar er was meer. Dit wetboek zei dat leden van alle godsdienstige gezindten, ongelovigen en libertijnen uitgezonderd, welkom waren in de loge. Een voor die tijd stellig vrijzinnige gedachte, waaraan de samenleving nog niet toe was. Zelfs broeders die tegen de staat hadden gerebelleerd, konden

alleen op grond daarvan niet uit de loge worden gezet. Zo-iemand was overigens wel te beklagen en hij diende zijn rebellie te staken. Weinig vertrouwen wekte ook dat de vrijmetselaren ‘tekens, woorden en aanrakingen’ gebruikten die alleen voor ingewijden begrijpelijk waren.

Daar kwam nog bij dat de Nederlandse vrijmetselarij onderhorig was aan de Engelse, die al in 1717 met de stichting van een overkoepelende ‘Grand Lodge’ was geïnstitutionaliseerd. Engeland had een sterke band met stadhouder Willem IV, die in de Republiek niets te vertellen had en wachtte op zijn kans de macht te grijpen. Het moet de heersende regenten met zorg hebben vervuld dat de Nederlandse vrijmetselarij haar leden nu juist uit hofkringen recruteerde.

Zowel voor de Staten van Holland en West-Friesland als voor het Hof van Holland en de stedelijke overheden van Den Haag, Rotterdam en Amsterdam was het zonneklaar: de vrijmetselaarsloges vormden, het gebabbel over bouwkunst ten spijt, een bedreiging voor de Republiek der Verenigde Provinciën. Ze veroorzaakten onrust onder de bevolking, vormden mogelijk een politiek gevaar en boden - zo werd aangenomen - gelegenheid tot losbandigheden die het daglicht kennelijk niet konden verdragen.

Bewijzen voor de geuite beschuldigingen waren er niet en zijn ook nooit geleverd. Maar dat de geruchten opstootjes veroorzaakten, staat buiten kijf. In Amsterdam en in Den Haag moet het tot relletjes zijn gekomen. De vrijmetselarij was volgens velen een dekmantel voor ‘godloose dingen’ en ‘quade boevestukken’. Drankzucht was een veel gehoorde beschuldiging. Vrijmetselaren plachten inderdaad in herbergen samen te komen en het karakter van de bijeenkomsten moet sprekend hebben geleken op de sfeer in de toen zo populaire clubs en koffiehuizen, waar drank, gezelligheid en uitvoerig tafelen de toon bepaalden. De zogenoemde ‘tafelloge’, de nuttiging van het avondmaal, nam veel tijd in beslag, om maar niet te spreken van de vele toasts die tussen alle bezigheden door werden uitgebracht. Onderwijl bezongen de vrijmetselaren - vaak instrumentaal begeleid - hun voorvaderen.

Men dacht bij ‘godloose dingen’ tevens aan sodomie, het achttiende-eeuwse begrip voor de anale geslachtsdaad tussen mannen, een misdaad waarop de doodstraf stond. Het feit dat vrijmetselaren de naam hadden vrouwenhaters te zijn, gaf de verdenking van sodomie nog meer voedsel. Ook in Engeland, bakermat van de orde, werd expliciet verband gelegd tussen sodomie en vrijmetselarij. In de Republiek zag men sodomie als een symptoom van verregaande decadentie, een van ‘de Fransen’ overgenomen buitennissigheid. Er waren ‘uitzendbureaus’, tevens bordelen, waar een heer een knecht van zijn gading kon huren. Sodomie diende met wortel en tak te worden uitgeroeid, want nog onlangs had men ervaren dat Gods straf voor deze ‘gruwelzonde’ niet mals was. Vlak na de ontdekking in 1730 van een landelijk vertakt ‘sodomietennetwerk’ was immers een paalwormplaag uitgebroken die de met hout geconstrueerde dijken aantastte, waarop zware overstromingen volgden.

Dit was zo ongeveer het geestelijke klimaat waarin - vlak na het overheidsverbod - in december 1735 het Haagse kunstgenootschap Ars Superat Fortunam een toneelstukje uitgaf van drieëntwintig bladzijden, getiteld *De Uitvaert van het vryje Metzelaersgilde*. Op dat ogenblik telde het genootschap nog maar twee (van de oorspronkelijk zes) leden, Albertus Frese (1714-1788) en Christiaen Schaef (1707-1772). De in de klucht beschreven begrafenisceremonie geeft het verbod op de vrijmetselarij symbolisch weer.

Wie bij lezing van de titel mocht denken dat de twee Haagse schrijvers met hun stuk deelneming wensten te betuigen aan de gesneuvelde broederschap, komt bedrogen uit. Hun klucht is één grote ridiculisering van de beweging en haar idealen. Zij vormt de eerste uiting op ons grondgebied van een stroom van anti-maçonnieke literatuur die tot in onze eeuw zou aanhouden.

De satirische teneur van *De Uitvaert* maakt duidelijk dat Frese en Schaef het van harte eens moeten zijn geweest met het verbod. Maar zij lieten twee van de drie hoofdbeschuldigingen die in de overheidsresoluties werden geuit, links liggen. Met volle overgave wierpen zij zich op de satirische uitwerking van de derde aantijging: die van losbandigheid. Vooral dit gedeelte van de aanklacht moet tot de volksverbeelding gesproken hebben, waarbij men uiteindelijk wel moest terechtkomen bij de ‘sonde van sodomie’.

De gedachte dat de vrijmetselarij slechts een dekmantel zou zijn voor zedeloos gedrag hebben Frese en Schaef literair weten vorm te geven door het maçonnieke gedachtengoed te bespotten en er allerlei aanwijzingen voor losbandigheid in te bespeuren.

Bronnen van Frese en Schaef

Uit de talrijke toespelingen die *De Uitvaert* bevat, blijkt dat Frese en Schaef zich terdege in hun slachtoffer hebben verdiept. Hun publiek moet eveneens goed geïnformeerd zijn geweest, als het alle geestigheden die de tekst bevat heeft willen begrijpen. Hoewel contacten met vrijmetselaren niet uitgesloten moeten worden geacht en de toegankelijkheid van de loges buiten de uren van bijeenkomst, zoals nog zal blijken, groter moet zijn geweest dan doorgaans wordt aangenomen, zullen zij zich vooral in de beweging verdiept hebben door lezing van een aantal beschikbare publikaties over de orde, zowel van maçonnieke als van anti-maçonnieke strekking. Het vrijmetselaarswetboek, waarin naast een aantal bepalingen en plichten de geschiedenis van de beweging wordt beschreven, was tot juni 1736 gewoon in vertaling in de boekhandel verkrijgbaar. Hetzelfde geldt vermoedelijk voor een maçonnieke liederenbundel, de *Chansons de la très-venerable Confrairie des Maçons Libres*, waarin de idealen van de vrijmetselarij en haar

grootse verleden worden bezongen. Mogelijk vormde deze bundel hetzelfde jaar nog de aanleiding tot de verschijning van een pamflet met een parodie op dergelijke liederen, *Het nieuw Taafel-Lied op de installatie van de Vrye Metselaars*. Bovendien verscheen in november 1735 *Het Collegie der vrye Metselaars ontleedt*, een van oorsprong Engels werkje van de hand van Samuel Prichard, dat een korte samenvatting geeft van de beginselen van de vrijmetselarij en haar geschiedenis, en vervolgens de catechese voor de aanneming tot leerling, bevordering tot gezel en verheffing tot meester beschrijft. Ook de in november en december 1735 gepubliceerde resoluties van de Staten en van het Hof geven enkele details van de organisatie en de gebruiken van de beweging prijs. Zij werden nogmaals afgedrukt in het tijdschrift de *Europische Mercurius. Vervattende de zes laatste maanden van het Jaar 1735*, met enkele begeleidende opmerkingen. En ten slotte verscheen in 1736 een beschrijving (en verdediging) van de broederschap in het vierde deel van de te Amsterdam uitgegeven encyclopedie *Céremonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde*.

Een aantal van de maçonnieke gebruiken waaraan in *De Uitvaert* wordt gerefereerd komen niet in de op dat moment (voor zover wij weten) in de Republiek voorhanden uitgaven aan de orde. Het uiterlijk van de in de klucht beschreven rouwstoet bijvoorbeeld vertoont overeenkomsten met in Engeland gehouden spotprocessies, georganiseerd met het doel de door de Grand Lodge jaarlijks gehouden optochten door de Londense straten te parodiëren. Frese en Schaef moeten op de een of andere manier van deze Engelse gewoonten op de hoogte zijn geweest. Ook is het mogelijk dat de in *De Uitvaert* beschreven rouwstoet reminiscenties bevat aan de bijzondere wijze waarop de vrijmetselaren hun overleden broeders ten grave droegen. En ten slotte moeten Frese en Schaef enigszins bekend zijn geweest met de sfeer die de logebijeenkomsten omgaf, waarbij de broeders gezamenlijk de maaltijd genoten, toasts uitbrachten en liederen zongen, dit alles onderbroken door bepaalde maçonnieke handelingen. In deze gevallen blijven we over de bronnen van Frese en Schaef in het ongewisse en de mogelijkheid dat zij zelf van een aantal zaken (oog)getuige zijn geweest valt niet uit te sluiten.

De lol van de laatste eer

Zoals blijkt uit het voorafgaande houdt de satirische kracht van de begrafenisceremonie geenszins op bij de komische symbolisering van het verbod op de orde. Het indertijd beruchte aansprekersgilde kon in één moeite door als vanzelfsprekend ten tonele worden gevoerd en gehekeld. Aan de praktijken van deze begrafenisondernemers besteedden de schrijvers bijna evenveel aandacht als aan die van de

vrijmetselaren. Het betrof hier dan ook een actueel onderwerp. Juist omstreeks 1735 zagen verschillende publikaties het licht die getuigen van algemene ergernis over deze ‘gemantelde narren’. Justus van Effen maakte zich in 1732 over hen boos in zijn *Hollandsche Spectator* en door de in *De Uitvaert* figurerende aanspreker Platvoet wordt gerefereerd aan ‘nog kortlings geleen’ verschenen paskwillen die het op zijn beroep hebben voorzien. Ook in andere contemporaine kluchten blijken de aansprekers te figureren in wat een spreekwoordelijke rol moet zijn geweest. Dat zij samen met de vrijmetselaren in één klucht zijn samengebracht en met de laatsten een aantal ondeugden delen, is ongetwijfeld te beschouwen als een zoveelste belediging aan het adres van de orde.

Verantwoording

De jaren dertig van de achttiende eeuw waren een tijd van politieke en maatschappelijke gisting waarin geruchten grote gevolgen konden hebben. De vrijmetselarij moet, gezien de weinig steekhoudende argumentatie van de resoluties, van een dergelijke geruchtenstroom het slachtoffer zijn geweest. Bestudering van *De Uitvaert van het vryje Metzelaersgilde* werpt een licht op de gang van deze geruchtenstroom, en de eraan ten grondslag liggende geestesgesteldheid van een land dat zich anno 1735 in een ware identiteitscrisis bevond.

De onderhavige teksteditie van *De Uitvaert* is de bewerking van mijn doctoraalscriptie, die in februari 1988 als afsluiting diende van mijn studie Nederlandse Taal- en Letterkunde aan het Instituut voor Neerlandistiek aan de Universiteit van Amsterdam.

De hoofdstukken I, II en III kunnen worden beschouwd als een uitvoerige inleiding en analyse van een aantal motieven in de klucht, die achterin is opgenomen. De annotaties daarbij beperken zich hoofdzakelijk tot toelichtingen op achttiende-eeuws taalgebruik (te herkennen aan een noot) en zijn afgedrukt onderaan de betreffende bladzijde. Voor deze editie van *De Uitvaert van het vryje Metzelaersgilde* is gebruik gemaakt van het exemplaar, berustend in de bibliotheek van de Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden te 's-Gravenhage (sign. IV B 70). De oorspronkelijke spelling is gehandhaafd.

Het 23 bladzijden omvattende stuk telt 200 verzen, waarvoor typografisch 382 regels druk nodig zijn. De verzen zijn verdeeld over elf tonelen. Er is ook nog een in prozavorm geschreven twaalfde toneel, dat louter uit toneelaanwijzingen bestaat. De indeling in tonelen volgt alle wijzigingen van de samenstelling van de personages op het toneel.

Bij de bestudering van de zaken en gebeurtenissen die verband houden met *De Uitvaert* is vrijwel uitsluitend gebruik gemaakt van relevante studies en gedrukte

bronnen. De meeste vragen die de klucht oproept, vonden op deze wijze een bevredigende oplossing. Niettemin zou archiefonderzoek nog meer materiaal kunnen opleveren.

Hoofdstuk I gaat in op de kwestie die de aanleiding heeft gevormd voor het ontstaan van *De Uitvaert*: het verbod op de vrijmetselarij in de Republiek. Daarbij wordt ook een uitstapje gemaakt naar perikelen rondom de orde in Engeland.

Hoofdstuk II behelst een kennismaking met de vrijmetselarij zelf, enerzijds om te komen tot een beter begrip van de anti-maçonnieke stemming in de Republiek, anderzijds om de in *De Uitvaert* vervatte bespotting van de bouwsymboliek te kunnen herkennen en te begrijpen. Daarvoor bleek het noodzakelijk in te gaan op de ontstaansgeschiedenis van de beweging, haar vestigingsgeschiedenis in de Republiek en haar plaats in het tijdperk van de Verlichting. Enkele elementen uit de maçonnieke bouwsymboliek krijgen uitvoeriger aandacht, omdat zij in de klucht worden bespot. Van belang hierbij is de vraag aan welke contemporaine bronnen Frese en Schaef hun kennis omtrent de vrijmetselarij mogelijk hebben ontleend.

Uit hoofdstuk III moet duidelijk worden dat de satirische kracht van de vorm van de klucht, de begrafenisceremonie, verder reikt dan enkel een komische symbolisering van het verbod op de beweging. De gedetailleerdheid waarmee de auteurs de begrafenis van het vrijmetselaarsgilde beschrijven, bracht mij tot een vergelijkend onderzoek naar achttiende-eeuwse begrafenisgebruiken, in het bijzonder naar bepaalde maçonnieke gebruiken in de achttiende eeuw, zoals vrijmetselaarsbegrafenissen en processies, waaraan in *De Uitvaert* mogelijk wordt gerefereerd.

Dit deel van het onderzoek leidde tevens tot de ontdekking dat het gebruik van de begrafenisceremonie als satirische vorm in de achttiende-eeuwse literatuur verre van uitzonderlijk blijkt te zijn. *De Uitvaert* hoort thuis in een genre waarin verslag wordt gedaan van schertsbegrafenissen.

Het tweede belangrijke slachtoffer van Frese en Schaef is het aansprekersgilde. De doodbidders leveren een niet te onderschatten aandeel in de satirische doeltreffendheid van het bovengenoemde genre. De vraag in hoeverre de hatelijke typering van de aansprekers in *De Uitvaert* in die tijd een gangbaar beeld was, komt eveneens aan de orde.

Mijn dank gaat uit naar dr. A.J. Hanou, die mij tijdens de totstandkoming van dit boekwerk met aanstekelijk enthousiasme heeft begeleid en herhaaldelijk op het juiste been heeft gezet, en in het bijzonder ook naar de heer B. Croiset van Uchelen, oud-bibliothecaris en -archivaris van het Grootoosten der Nederlanden (bibliotheek van de Orde van Vrijmetselaren), wiens belangeloze hulp voor de voortgang van mijn onderzoek onontbeerlijk is geweest.

Amsterdam, maart 1993

Synopsis van De Uitvaert van het vryje Metzelaersgilde

Er is een bijzondere uitvaart op handen in Scheveningen. De glorie van het vrijmetselaarsgilde is gesneuveld en zal vanavond een grootse begrafenis krijgen. Het volk stroomt toe om getuige te zijn van deze opmerkelijke gebeurtenis.

Hartloop en Zwartlap, de twee aansprekers 'der Dooden' die door de broederschap zijn aangesteld om de uitvaart te organiseren, zien hun collega Platvoet aankomen. Op dat moment wordt Hartloop, waarschijnlijk de hoofdaanspreker, door Ligtkeursje, het dienstertje van de herberg, binnengeroepen op verzoek van de vrijmetselaren die zich in afwachting van de uitvaart in de herberg hebben verzameld.

Er ontspint zich een gesprek tussen Zwartlap en Platvoet. De laatste geeft lucht aan zijn verontwaardiging over de slechte behandeling die hij en zijn collega Holbol die dag hebben moeten ondergaan bij een begrafenis waarbij zij niet, zoals gewoonlijk, de sleutels van 'den Berghoek met dranken' kregen, hetgeen hij opvat als een affront van zijn beroepseer. Hij is verontrust over de aanzwellende kritiek op het aansprekersgilde, hoewel hij die niet weerspreekt.

Zwartlap reageert laconiek op Platvoets zorgen en vertelt dat hij en Hartloop die dag een profijtelijke affaire omhanden hebben. Een dag of zes geleden werd hij in de herberg ontboden door de vrijmetselaren die hem verzochten een grootse begrafenis te organiseren voor de 'glans der Vryje Metzelaers'.

Vanavond zal het grote evenement plaatsvinden: met veel pracht en praal zal de stoet het dorp door gaan, driemaal de kerk rond en dan richting strand, waarop de kist met de 'gesneuvelde glorie' naar Engeland zal worden gevaren.

Platvoet houdt dan een verhandeling over de zedelijke neergang van de Republiek waarvan de vrijmetselarij een symptoom zou zijn; zelfs lieden van verstand hebben zich laten verleiden aan deze modegril mee te doen. Zwartlap voegt hieraan toe dat de 'Hollandsche Leeu hunne kromme sprongen' niet meer kon tolereren.

Platvoet gaat in afwachting van de uitvaart nog even een zeeluchtje scheppen en Hartloop voegt zich, vergezeld van Ligtkeursje, weer bij Zwartlap. Maar de twee aansprekers verdwijnen ogenblikkelijk weer naar binnen om zich door de knecht van de herberg nog eens te laten inschenken, in afwachting van de rouwmantels die nog niet gearriveerd zijn.

Ligtkeursje houdt een korte monoloog over de malle Hagenaars die zo eenvoudig te bedriegen zijn en geeft inzicht in de praktijken van het huis.

Jan en Kees, twee Haagse jongens, bezorgen de rouwmantels. Het Scheveningse echtpaar Kryn en Diewert komt opgewonden naar de herberg om getuige te zijn van het spektakel. Kryn heeft verkeerd begrepen dat er een vrijmetselaar wordt begraven die in Den Haag zijn nek zou hebben gebroken.

De baar wordt door de doodgraversknecht bij de herberg afgeleverd. Hij is al

behoorlijk aangeschoten en gedraagt zich naar de smaak van Hartloop wat al te vrijpostig.

De uitvaart kan nu beginnen en het volk stroomt toe. Twee dienders zijn nodig om de ingang van de herberg te bewaken, maar de op drank beluste Jan en Kees slagen er toch in binnen te dringen.

De deur van de herberg gaat open en de stoet treedt naar buiten. Hartloop gaat voorop, gevolgd door vier Engelse matrozen met brandende flambouwen. Zij worden gevolgd door acht vrijmetselaren met schootsvellen voor. Hun troffels en meetlatten dragen ze met zich mee. Vervolgens verschijnen twee trommelslagers met hoge mutsen op waarvan de kleppen versierd zijn met papieren troffels, daarachter twee 'Nachtwerkers' die een 'pragtige gegaloneerde Leuningstoel' meetorsen en zes muzikanten die op de maat van de trom treurmuziek ten gehore brengen. Dan komt de 'Puinkruijer van het Gilde' naar buiten, gekleed in zijn zondagse pak. Hij torst een grote vrijmetselaarsvlag waarop onder meer een ham en een wijnkan zijn afgebeeld. Achter hem verschijnen acht van top tot teen in het zwart gestoken personen met sleepmantels en hangende lamfers, die een doodkist dragen waarin de 'drie Hoofd-deugden' van het gilde rusten: 'Verborgentheid', 'Broederschap' en 'aloudheid', gesymboliseerd door een uil, een koekoek en een champignon. De doodkist wordt door de mannen in rouwkleding op de baar gezet en overdekt met een groot rouwkleed, opgesierd met een schootsvel en twee aan beide kanten afhangende troffels. Ze nemen de baar op hun schouders. Nog eens vier vrijmetselaren dragen de slippen van het rouwkleed. Zij hebben zich 'op zyn Spaens' uitgedost.

Dan gaat Zwartlap in de deuropening staan en terwijl hij de lijkceel voorleest met de namen van de vrijmetselaren in de volgorde van hun rang sluiten de afgeroepenen zich aan bij de stoet. Allen dragen zwarte hemden met schootsvellen voor en in hun linkerhand een troffel. De stoet wordt gesloten door hun 'ontwapenden Zwaerddrager' en een 'vrywillige Opperman'. Over zijn schouder hangt een 'Kalkmout' en hij draagt een 'lange Schop', terwijl zijn hoed met lange lamfer de toren van Babel in miniatuur weergeeft. Hierachter sluiten alle toeschouwers zich bij de stoet aan.

Voorwerk

Aan *De Uitvaert van het vryje Metzelaers Gilde* werd eerder aandacht besteed door J. Lucas in zijn doctoraalscriptie *Het kunstgenootschap Ars Superat Fortunam* (KUN, 1984). Hij analyseerde de structuur van het spel aan de hand van het door W.A. Ornée ontworpen beschrijvingsmodel voor kluchten, getiteld 'Het kluchtspel in de Nederlanden 1600-1760' (1981). Lucas gaat op de inhoud van

het stuk slechts zijdelings en in heel algemene termen in. Zo wijst hij op het verband tussen de in de klucht voorgestelde begrafenisceremonie en de verbodsuitvaardiging van de Staten van Holland en West-Friesland, maar de precieze aard van de gehekelde aspecten van de vrijmetselarij blijven vrijwel buiten beschouwing.

Tevoren was J. ter Gouws oog al op *De Uitvaert* gevallen. In het *Jaarboekje voor Nederlandsche vrijmetselaren* van 1871 sabelde hij, zelf vrijmetselaar, het werkje genadeloos neer, overigens zonder zich hoegenaamd in de tekst te verdiepen. Hoewel hij de symbolische functie van de begrafenisceremonie onderkende, achtte hij het stuk in artistiek opzicht beneden peil: de auteurs hield hij voor 'arme drommels', 'want hun kunst was bitter schraal'.[1]

Har Brok wijdde in 1980 een artikel aan *De Uitvaert* naar aanleiding van het in enkele passages van de klucht gebezigde Scheveningse dialect.

De tekst

Voor zover mij bekend zijn van *De Uitvaert* vier exemplaren bewaard gebleven. Van de oudste (hier gebruikte) uitgave berust een exemplaar in de bibliotheek van de Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden te 's-Gravenhage (GON). In dezelfde bibliotheek is de klucht ook te vinden in een convoluut van teksten uit de periode 1735-1813.[2]

De Universiteitsbibliotheek Utrecht is in het bezit van een ander convoluut waarin *De Uitvaert* is opgenomen met teksten uit de periode 1713-1735[3], terwijl het toneelstuk ten slotte nog te vinden is in het eerste deel van *Alle de Werken van het Kunstgenootschap onder de zinspreuk Ars Superat Fortunam*,

1 J. ter Gouw 1871, 167.

2 In convoluut met achtereenvolgens
- Wolson, Th.: *De Metselaar ontmomd* [...]. Arnhem 1753
- *Beschryving, verbintenissen, en instellingen van de Zeer Eerwaarde Broederschap der Vrye-Metse laars* [...]. 1742
- (*De Uitvaert*)
- *Défense des Francs-Maçons* [...]. A Philantropolis, l'An 5779 de l'Ere Maçonne
- *l'Adoption ou la Maçonnerie des Dames*. A la Fidélité chez le Silence 100070083
- *Entretiens sur la Franc-Maçonnerie par un philosophe*. Londres 1786
- *L'Origine de la Rose-Croix, Poème*. Pat C. de Pradel. Lille 1813.

3 In convoluut met achtereenvolgens: - Dullaart, J.: *Alexander De Medicis, of 'bedrooge betrouwen*. Treurspel. In Duitsche vaarzen gestelt door -. Amsterdam 1713
- *Steiloorige Egbert, of de twee ongelyke Broeders*. Blyspel. Amsterdam 1725.
- *De weergadeloze Bedrieger ontmaskerd*. Blyspel
- Pook, J.: *Tymon, of de Schyn-menschenhater*. Zinnespel. Amsterdam 1710
- (*De Uitvaert*)
- *De Schoenlapper, kapiteyn, of Krispyns koddige Schakinge*. Kluchtspel, door J:G:L: Amsterdam 1735
- *De Uitvaart en testament, van den Hoofd-bedrieger Schrokhart Slingerpoot*. Blyspel. Gedrukt in de straf pars der ondeugd, onder de bescherming der Geregtigheid.

bewaard in een exemplaar in de Universiteitsbibliotheek Leiden.

In deze laatste uitgave gaat aan de klucht een kopergravure vooraf die oorspronkelijk als titelplaat had gediend voor een fel anti-maçonniek geschrift uit 1747: *Les Francs-Maçons écrasés*, gedrukt te Amsterdam.[4]

Ze werd in 1746 door Simon Fokke (1712-1784) vervaardigd. Hoewel de afbeelding oorspronkelijk niet bedoeld is als frontispice voor *De Uitvaert* en pas veel later als zodanig werd toegevoegd, wordt er in dit boek toch aandacht aan besteed, omdat de verzamelde werken waarschijnlijk onder redactie van Albertus Frese zijn uitgegeven en de prent dus mogelijk door hem werd beschouwd als passend bij de geest van het stuk.

De Uitvaert verscheen anoniem. Dat de klucht een produkt is van het kunstgenootschap Ars Superat Fortunam (ASF) blijkt uit het feit dat ze in *Alle de Werken* is opgenomen en kan bovendien worden afgeleid uit voorberichten in andere werken van het genootschap.

De namen win Frese en Schaef werden reeds in de achttiende eeuw als indentiek met het genootschap ASF beschouwd en vermoedelijk niet ten onrechte, want naar hun zeggen was het animo win de overige leden al spoedig na de oprichting in 1733 danig afgenomen. *De Uitvaert* was hun eerste toneelstuk en zij dateren de uitgave zelf in 1735.[5] De *Naemrol van der Marck* (1774) plaatst de uitgave in een lijst van werken van het genootschap tussen twee teksten uit 1733 en 1737. Het *Apparaat-Van Stockum* en, waarschijnlijk weer hierop gebaseerd, J.I. van Doorninck in zijn *Vermomde en naamlooze schrijvers* (1885) suggereren het jaartal 1753, wellicht door een slordige raadpleging van het reeds genoemde Haagse convoluut waarin de eerste verhandeling het jaartal 1753 draagt (zie noot 2), tenzij het gewoon om een zetfout in het *Apparaat-Van Stockum* gaat (laatste twee cijfers omgedraaid).

4 Op de titelpagina van dit boek staat vermeld dat het een vervolg betreft op *L'Ordre des Francs-Maçons trahi*. Amsterdam 1745. *Les Francs-Maçons écrasés* beleefde in 1747 ook een Nederlandse vertaling, getiteld *De Vry-Metzelaars vernield*. In totaal zijn zeker een twintigtal drukken in verschillende talen van dit werk verschenen. Het heeft veel en langdurig invloed gehad op de meningsvorming over de vrijmetselarij en het is als uitgangspunt gebruikt voor tal van latere verradersgeschriften. Ook is het in verschillende bewerkingen, soms onder andere titel, heruitgegeven tot in het einde van de achttiende eeuw. Zie hiervoor B. Croiset van Uchelen 1971.

5 Zie de voorwoorden van *De Courant* 1768 en *De Dwepery* 1770.

Illustraties

1. *Extract uyt de Resolutien van de Heeren Staaten van Hollandt en West-Vrieslandt, in haar Edele Groot Mog. Vergadering genomen op Woensdag den 30 November 1735*. ARA, Archief Staten van Holland.
2. Tekening die de Amsterdamse makelaar Jacob Maas Dirks Zoon in december 1735 maakte na een bezoek aan de tweede Haagse loge 'Le Véritable Zèle'. Het origineel wordt bewaard op het GON.
3. Oudste in ons land vervaardigde maçonnieke gravure van de hand van Louis Fabrice Du Bourg, te vinden in [J.F. Bernard en B. Picart] 1736, tussen 251-252. Tevens in [J.F. Bernard en B. Picart] 1738, tussen 233-234.
4 en 5. Twee maçonnieke gravures waarop de toren van Babel een rol speelt, te vinden in *L'Adoption ou la Maçonnerie des femmes en trois grades* [1775], tussen 44-45.
6. Afbeelding van de toren van Babel, maar nu vanuit anti-maçonniek standpunt. In: E. Servati 1787.
7. 'Afbeeldinge van Schevelinge in den jaare 1729'. In: J. de Riemer 1730, tussen 38-39.
8. Gravure van een schertsbegrafenis. In: [N. Hoefnagel] [1781].
9. Afbeelding van rouwstoeten door B. Picart. In: [J.F. Bernard en B. Picart] 1736 (Ned. vert. vijfde deel), tussen 350-351.
10. Afbeelding van rouwstoeten in verschillende begrafenisklassen. In: Je le Franck van Berkhey 1776, tussen 1958-1959.
11. Engelse gravure uit 1742 van een anti-maçonnieke spotprocessie door G. Bickham. Overdruk in: W.J. Chetwode Crawley 1905, tussen 140-141.
12 en 13. Twee gravures uit *De Geheimen* 1745. 'Afbeelding van de loge tot aanneeming van een vry-metselaarsmeester' (achterin) en een momentopname uit het meestergraadsrituaal, tegenover 130.
14. Frontispice van *Het Leven der hedendaagse Aansprekers* 1738.

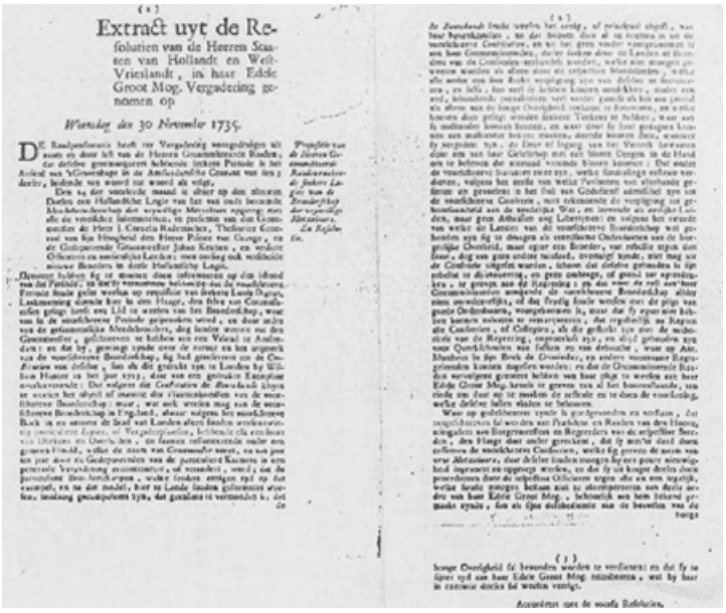

(1)

Extract uyt de Resolutien van de Heeren Staten van Hollandt en West-Vrieslandt, in haar Edele Groot Mog. Vergadering genomen op

Woensdag den 30 November 1735.

DE Raadpensionaris heeft ter Vergadering voorgedragen als volgt en door last van de Heeren Gecommitteerde Raden, die deselve gemeenvuyrigt hebbende seecker Petitie in het Archief van 's Gravenhage in de Amsterdamsche Chambre van den 3 dezer, luydende van woord tot woord als volgt.

Propositie van de Heeren Gecommitteerde Raden ter vergaderinge der ingesetene Edelaeten. La Resolution.

Den 14 der voorleede maand is alhier op den stadthuys Darsten een Hollandtsche Logie van het oude beroemde Metzelaersbroederschap der respective Meesters opgerecht; ten effe die voorschrift informatie, in presentie van den Commandeur de Heer J. Cornelis Rademacher, Thesaurier Generaal van sijn Hoogheid den Heere Prince van Orange, en de Gedeputeerde Gecommitteerden Johan Kretzen, en andere Officieren en aanzienlijcke Leeden; met oock ook verscheide nieuwe Broeders in dese Hollandtsche Logie.

Alwaere hebben sij te weeten doen inforneeren op den stand van dat Petitie; en dat sij voornemens beleemdelijck aan de voorschreve Petitie finale gelijn worden op requisitie van sodanig Loose Logie, Lankmeering daeraan hier te dien Hagge, den 6den van Casualmaenden gelogt heeft een Lid te worden van het Broederschap, waer van in de voorschreve Petitie gepraeckt word, en deese acht van de gemeenschaplijke Metzelaerdeen, dog leeden weeren nu den Gecommitteerde, gelieeven te hebben aan een Veteal te Amsterdam: en dat by gevonge tyndse over de nieuw en het originerk van de voorschreve Broederschap, sij hadt geweeren van de Collegien van deselve, soo als dit gebruik tyn te Leeden by William Hunter in het jaer 1723, deer van een gedruckt Exemplaar overhandigt: Dat volgens dat Confirmatie de Broederschappen te worden het object of materie der Gemeenschappen van de voorschreve Broederschap; maer, wat oock worden mag van de voorschreve Broederschap in Engelandt, alwaer volgens het voorschreve Boeck in en omtrent de Stadt van Londen alleen finalen werkmeesters gemeenschap [illegible] Wegelagerstellen, hebbende elk een huys van Drinken en Overnachten, en samen reformeerende onder een gemeen Hooft, welke de naem van Grootmeester voert, en een jaer aan het door de Gedeputeerden van de particuliere Kamers in een generale Vergaderinge gecommitteert, ed voorschreven, word; dat de particuliere Broederschappen, welker finalen ontlagen zijn op het exempel, en na dat model, hier te Lande finalen gelieeven aantehaar, insoverre gemeijnschappelijk zijn, dat geenlaens te vermeerderen is dat de

(2)

de Broederschappe finale worden het oorlog, of principaal object, van haar Byeenkomsten, en dat bequame daer af na voorsien in een voorschreve Constitutie, en tot het geen voorder voorgenomen is aan haar Gecommitteerden, die tot seeker daer de Landen al bloemen van de Confessien verhandelt worden, welke zijn mangels gewonen worden als alvoren door de respective Meesterdenen, welke alle worden een door finder wegdoging zijn van deselve te decreteren, en selfs, dat niet in seekere Kamers overkleen, worden een end, inhoudende verscheidene veel verder gemelde als hier aan gestelt als alvoren aan de hooge Overigheid verklaart te konnen, en welke konnen daer gelogt worden datseere Tenkens te hebben, waar aan sij malkander konnen kennen, en waer door sij hier gelogen konnen aan malkander konnen worden, daerdie konnen dan, wanneer sij vergaderen zijn, de Deur of Ingang van het Vertoch bewaren daer een van haar Gelieftheep met een bloote Degen in de Hand om te beletten dat niemaal vreemde Heeren konnen: Dat onder de voorschreve Statuten zyn zyn, welke finalelinge reflexie verdienen, volgens het eerste van welke Personen van allerhande gestatus en gevoelen: in het stuk van Godsdienst aanmerkt zyn van de voorschreve Confessie, mits erkennende de verpligting tot gehoorsaamheid aan de wettelijke War, en invensie als oorlogse Leeden, maar geen Atheisten oog Libertynen: en volgens het vervolg van welke de Leeden van de voorschreve Broederschap wel gehouden zyn sij te dragen als voorschreve Ordenlieeden van de hoorgelijke Overheid, maar egaer een Broeder, van reflectie tegen dien stuur, dog van geen andere nature, overtuigt synde, niet mag uit de Confrerie uitgeset worden, schoon dat deselve gemeenen is tot rebellie of disconvertie, en geen ontlaage, of geenzi tot opvreedigheid, te gevolge aan de Hoogheid: en dat voor de rest voorhoor Gecommitteerden aangaende de voorschreve Broederschap alsnu niets aanmerkelijks, of dat Tydig finale worden over de pligt van goede Ordenlieeden, voorgekomen is, maar dat sij egaer aan hebben hunnen ordentie te remarqueeren, dat ongeloofelijk na Keyzer die Confessien, of Collegien, als die gestelt zyn over de mechanicke van de Regering, ongeraelen zijn, en altijd gebruiken zyn voor Quetschheeren van stellen en van debauche, waer op Art. Maulbeen in sijn Boek de Gronieder, en andere voornaaper Regtsgeleerden hunnen ingelien worden: en dat de Gecommitteerde Raaden verzoeghert gemeent hebben van haar pligt te worden een haer Edele Groot Mog. kennis te geeven van al het hoorverhaalde, ten einde om daer op te moeten de reflectie en te doen de voorschrieg, welke deselve saken staaten te beleeven.

Waer op gedelibereert synde is goedgevonden en verstaan, dat ongeschikeeren sal worden aan Pachalen en Raaden van den Hoove, mitgaaders aan Burgemeesters en Regenders van de respective Steeden, den Hoogen daer onder gemeldt, dat sy aan de daer door reflexien de voorschreven Confessien, welke sij gevolg de acten van voor Metzelaers, daer deselve leeden mangels by een pouse uitwijsbaar ingeroert en opgevolgt worden, en dat sy als hooger dorlin door procedeeren door de respective Officieren tegen alle en een yegelijk, welke finale mangels hebben met te observeeren een dezer acten en van haar Edele Groot Mog. schouldt aan hen believed gemaakt synde, ten eis sijne dislinderinge van de beweelen van de hooge

(3)

hooge Overigheid sy bevonden worden te verdienen: en dat sy te sijner tyd aan haar Edele Groot Mog. misdienen, wil by haar in exemene dienen bij worden vervigt.

Accordeert met de voorde Resolutien.

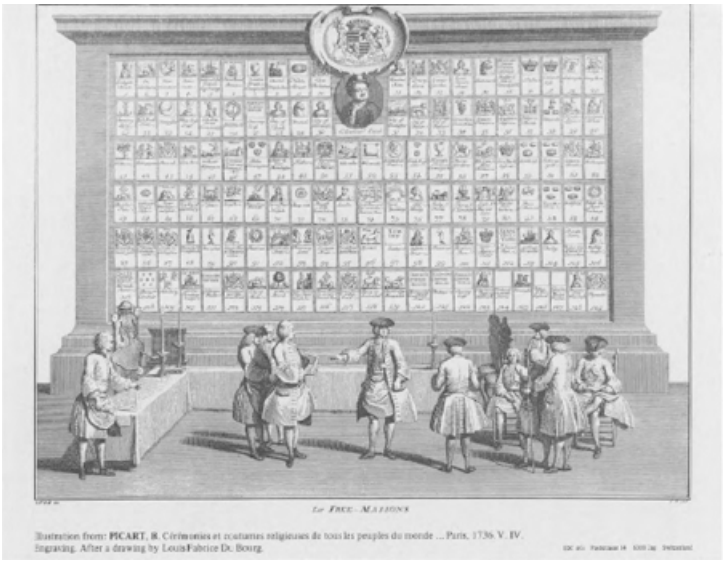

Illustration from: **PICART, B.** Cérémonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde ... Paris, 1736. V. IV.
Engraving. After a drawing by Louis-Fabrice Dr. Bourg.

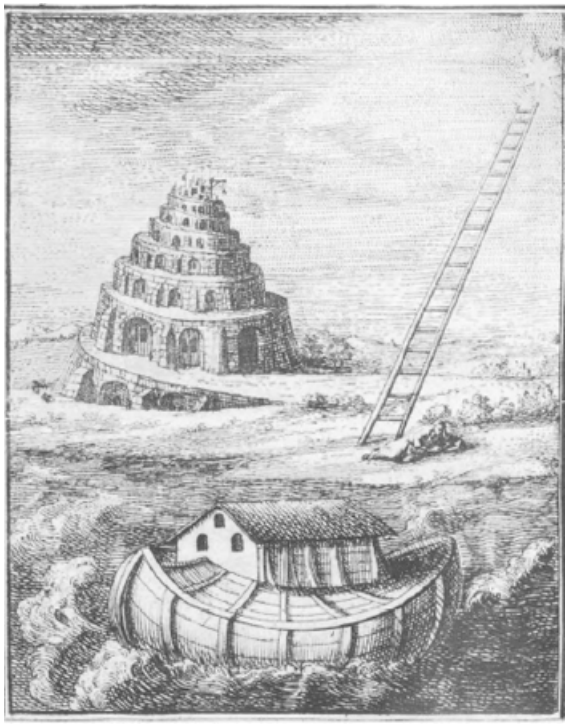

*7

AKADEMIE
Der
Freymäurer.
ad pag. 13
Kon. BauKunst im 18. Jahrhund.
Hemme. Schaffer Geist. der Bau; verbreite
Mehr Verwirrung über ihren Sinn:
Daß sie ungetäuschte
Weg vom Bau der

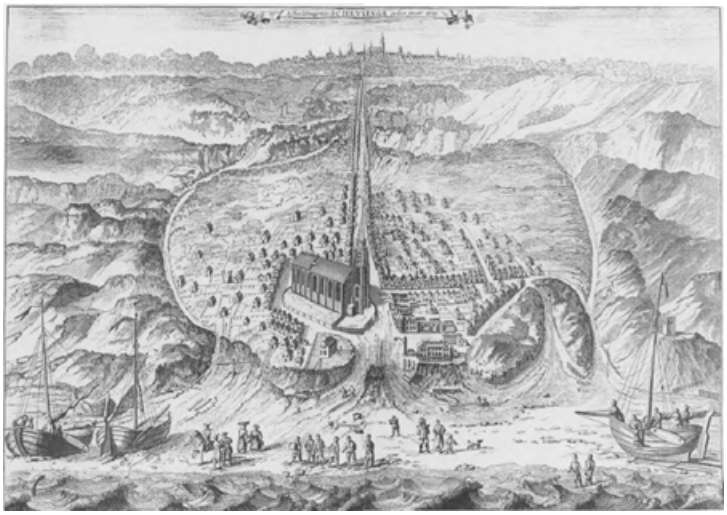

Christiaan Schaaf en Albertus Frese, ***De uitvaert van het vryje metzelaersgilde***

*9

Christiaan Schaaf en Albertus Frese, ***De uitvaert van het vryje metzelaersgilde***

*10

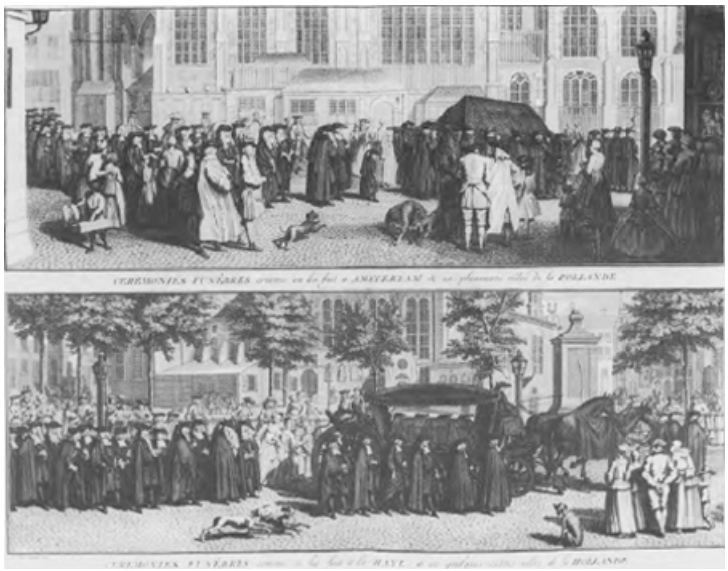

Christiaan Schaaf en Albertus Frese, ***De uitvaert van het vryje metzelaersgilde***

*11

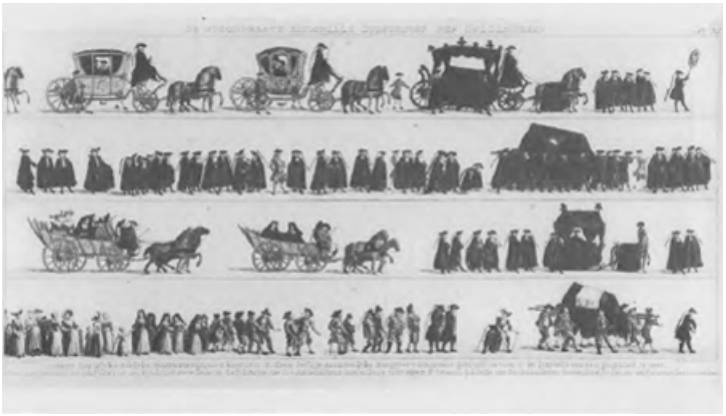

Christiaan Schaaf en Albertus Frese, ***De uitvaert van het vryje metzelaersgilde***

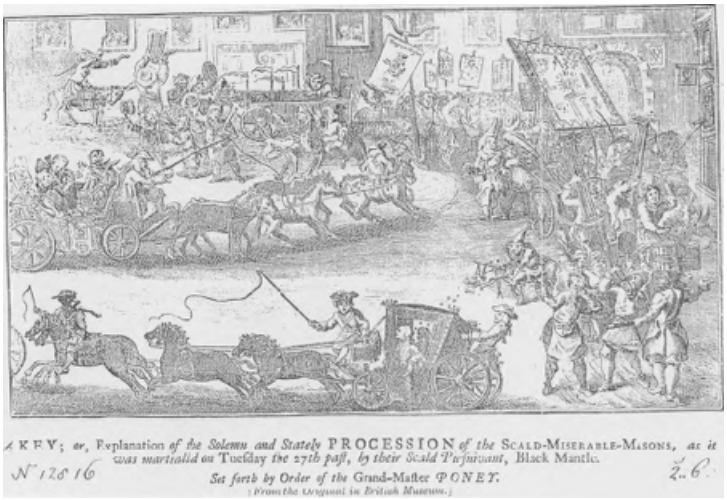

A KEY; or, Explanation of the Solemn and Stately PROCESSION of the SCALD-MISERABLE-MASONS, as it was marshalled on Tuesday the 27th past, by their Scald Pursuivant, Black Mantle.
Set forth by Order of the Grand-Master PONEY.
(From the Original in British Museum.)

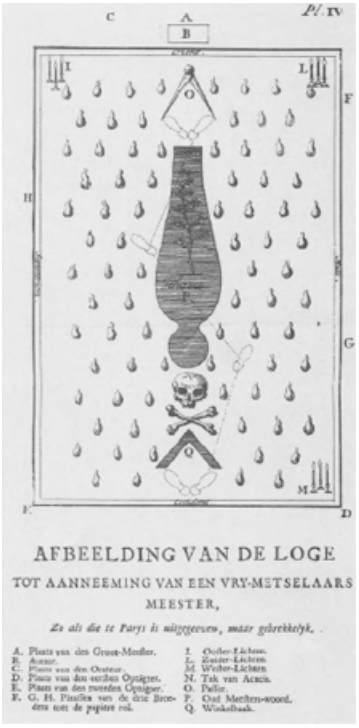

AFBEELDING VAN DE LOGE
TOT AANNEEMING VAN EEN VRY-METSELAARS
MEESTER,
Zo als die te Parys is uitgegeven, maar gebrekkelyk.

A. Plaats van den Groot-Meester.
B. Altaar.
C. Plaats van den Orateur.
D. Plaats van den eersten Opziener.
E. Plaats van den tweeden Opziener.
F. G. H. Pinasen van de drie Broeders tot de poorte reé.
I. Ooster-Lichten.
L. Zuider-Lichten.
M. Wester-Lichten.
N. Tak van Acacia.
O. Peiler.
P. Oud Metsten-wooord.
Q. Winkelhaak.

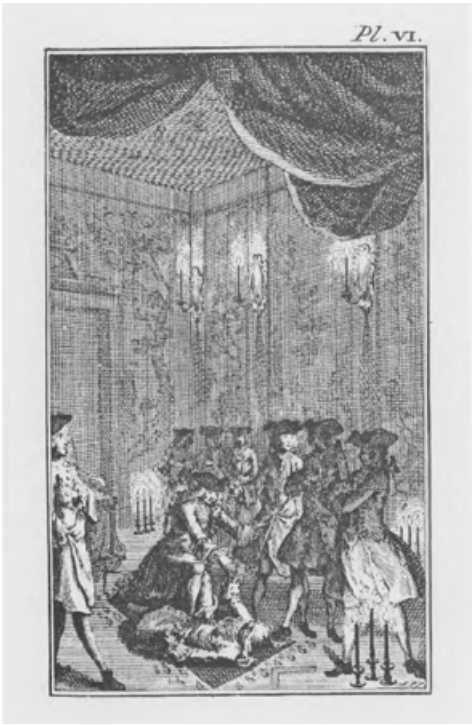
Pl. VI.

Christiaan Schaaf en Albertus Frese, ***De uitvaert van het vryje metzelaersgilde***

De datering door Frese en Schaef zelf lijkt op het eerste gezicht evenmin betrouwbaar. Het stuk is geschreven naar aanleiding van het verbod op de vrijmetselarij in de Republiek dat van kracht werd op 30 november 1735. Indien *De Uitvaert* inderdaad nog datzelfde jaar verschenen is, moet het werk binnen één maand geschreven en gedrukt zijn. Toch moet deze gang van zaken zeker niet uitgesloten worden geacht. Omdat het toneelstuk - ook in zijn verontwaardiging over het aansprekersgilde - zo sterk aan de actualiteit refereert, kan het moeilijk van veel later zijn. In het onderstaande wordt voor de eerste uitgave als datering december 1735 aangehouden.

Een advertentie waarin de verschijning van *De Uitvaert* wordt aangekondigd heb ik niet kunnen achterhalen, evenmin aanwijzingen dat het stuk ooit is opgevoerd, bijvoorbeeld in een van de Haagse schouwburgen.[6]

Een onderzoek met betrekking tot een mogelijke opvoering was reeds verricht door Lucas, mede naar aanleiding van Witsen Geysbeeks opmerking dat sommige toneelstukken van hun kunstgenootschap ‘voor het Haagsch publiek’ vertoond zijn.[7] Lucas bezocht in dit verband het Haags Gemeentearchief en liep talrijke ‘Naemrollen’ van achttiende-eeuwse toneelstukken na, maar kon voor geen van de door hem bestudeerde kluchten een bevestiging van opvoering vinden.

Hoewel *De Uitvaert* zeer wel opvoerbaar lijkt, is het goed mogelijk dat het stuk door de schrijvers als een leesdrama bedoeld is. De klucht is te kort om op andere wijze te fungeren dan als tussenspel of uitsmijter op een toneelavond en ze vereist omwille van de begrafenisceremonie in het laatste toneel een in verhouding kolossaal aantal deelnemers. Behalve de sprekende personages (elf) zijn voor de optocht immers een groot aantal vrijmetselaren nodig - minstens twaalf rond de kist! - alsmede een x-aantal Scheveningers die naar het schouwspel staan te kijken en de stoet volgen. Ook als men gebruik zou hebben gemaakt van dubbelrollen, zeer wel mogelijk als de stoet over het toneel voorbijtrekt, moet de enscenering door het grote aantal vereiste kostuums een kostbare aangelegenheid zijn geweest. Een andere aanwijzing dat we te maken hebben met spelfictie vormt het feit dat de meegevoerde symbolen voor de ‘drie Hoofd-deugden’ (vss. 416-422), die toch de bekroning vormen van de satire op de vrijmetselaarsorde,

6 Voor dit doel zijn doorgenomen:
- *Amsterdamse Courant*, november 1735 tot juli 1736
- *'Gravenhaegse Courant*, november 1735 tot december 1736
- *Hollantsche Historische Courant*, november 1735 tot augustus 1736
- *Leydse Courant*, november 1735 tot september 1736
- *Maandelyke Uittreksels of Boekzaal der geleerde Waerelt*, jrg. 1735 en 1736
- *Oprechte Haarlemse Courant* (jrg. 1735 is verloren gegaan, van 1736 is slechts het nummer van 26 juli 1736 bewaard gebleven).

7 P.G. Witsen Geysbeek 1824, 209. Zie ook A.J. van der Aa 1859, 247.

in de gesloten doodkist voor het publiek onzichtbaar zouden zijn. Voorts is het merkwaardig dat de tekst van de door Zwartlap voorgelezen lijkceel, die immers eveneens een kostelijk satirisch wapen zou kunnen vormen, ontbreekt in de druk.[8]

De op de titelpagina van *De Uitvaert* prijkende naam van de drukker, 'Japik Krynsz: Pannebier' en zijn adres, 'Tot Schevening, In de Babylonsche Verwarring' zijn uiteraard fictief en maken deel uit van de satire op de maçonnieke bouwsymboliek.

De plaats van uitgave, Scheveningen, is waarschijnlijk eveneens fictief, aangezien de aanwezigheid van een uitgever of drukker in het in 1735 ongeveer 1800 inwoners tellende vissers- en uitgaansdorp uiterst onwaarschijnlijk mag worden geacht.[9] Er ligt een toespeling op sodomie in besloten, zoals nog duidelijk zal worden.

8 Dat de door de trommelslagers gedragen mutsen (vss. 394-396) en de door de 'vrywillige Opperman' gedragen hoed (vss. 440-441) deels van papier zijn vervaardigd, pleit misschien juist vóór opvoering van het stuk.

9 Scheveningen telde in 1732 249 huizen, waarvan een kwart een horecabestemming had. Zie J.C. Vermaas 1926, 42; *Korte en beknopte beschryving van 'Graavenhaage* 1767, 155-156.

In geen van de andere, ons bekende, wedren van het kunstgenootschap ASF staat op de titelpagina Scheveningen vermeld. Wél komen de volgende boekverkopers erop voor: A. Olofsen (Amsterdam), Jan de Groot (Delft), H. Bakhuyzen, Joan Blok, Nicolaes Pieter Blommendal, Engelbert Boucquet, Cornelis van Buren, Jac. Coster, Johannes de Cros, J.S. Dornseiffen, H.H. van Drecht, Johannes de Groot, H.C. Gutteling, J. Klis en Zoon, D. Langewegh, Isaac du Mee en Cornelis van Zanten (Den Haag), Cornelis Heyligert (Leiden). Zie J. Lucas 1984, 43-53. Dat *De Uitvaert* is gedrukt en uitgegeven door een van bovengenoemde personen, lijkt waarschijnlijker dan dat de klucht in Scheveningen zou zijn uitgebracht.

Het kunstgenootschap Ars Superat Fortunam[10]

Leden

Kwam *De Uitvaert* in 1735 nog volstrekt anoniem uit, in 1737 stelde het genootschap Ars Superat Fortunam (kunst overwint de fortuin) zich voor het eerst aan het publiek voor met het toneelstuk *De belachchelyke Minnaer; of de devote Serenade*. In het 'Berecht aen den Lezer' doen de leden van dit genootschap verslag van de oprichting:

> [...] dit *Kunstgenootschap* [wierd] op den VIII Augustus van [1733] door *Zes Leeden* opgereght [...], met dat ooghmerk, om, na het voorbeeld van andere, voor en bij Onzen tyd opgereghte Kunstgenootschappen, de, reets van zoo veel brave schryvers en Dichters opgehoude Nederduitsche Tael- en Dichtkunde te beyveren en te onderschragen.[11]

Van vijf van dit zestal leden kon de identiteit worden vastgesteld aan de hand van de bundel *Huwelyxzangen ter Bruilofte van monsieur Christiaen Schaef, en Jufvrou Adriana Emans* (1734), waarin de auteurs J. Krook, A. Frese, K.G. Welman en J.R. van Beusekom de met de bundel geëerde Schaef aanduidden als 'medelit van het Kunstgenootschap Ars Superat Fortunam'. Het zesde lid moet vermoedelijk gezocht worden onder de auteurs van de overige huwelijkszangen: Jacobus Kortebrant, Joachim Oudaen de Jonge, P.W. Callenfels, J. v. Emmink, G. van Schelle, Kornelis Elzevier, C. van Buuren (= Cornelis van Buren) of Joan Blok - tenzij het genootschap op dat ogenblik al was gereduceerd tot vijf leden. (De twee laatst genoemden waren overigens boekverkopers bij wie later werk van het genootschap te verkrijgen was.) De belangstelling moet blijkens het 'Berecht' van 1737 al kort na de oprichting tanende zijn geweest:

> [...] wanneer zommige der gemelde Leeden, na den aert van het wufte jongelinghschap, al immers zo haest hunnen onbedachten yver staekten, de Dichtoeffeningen verlieten en na andere, voor hun vermakelyker, tydtkortingen streefde, als zy die scheenen begonnen te hebben.[12]

10 Dit hoofdstuk is grotendeels gebaseerd op J. Lucas 1984.
11 *De belachchelyke Minnaer*, *3-*4.
12 *De belachchelyke Minnaer*, *4.

Het genootschap zou spoedig nog slechts bestaan uit twee leden die echter hebben volgehouden: gedurende meer dan vijftig jaar verschenen talrijke werken onder de zinspreuk ASF die zijn voorzien van de initialen van Christiaen Schaef en Albertus Frese.[13]

Toen zij zich met vier anderen verenigden in het genootschap waren Schaef en Frese nog maar 26 respectievelijk 19 jaar oud. Tot hun dood bleven zij zich voor de letterkunde inspannen. Na het overlijden van Schaef in 1772 werd het werk door Frese alleen, nog steeds onder de zinspreuk ASF, voortgezet.[14]

Christiaen Schaef werd in 1707 te Den Haag geboren en stamde uit een gereformeerde familie. Hoewel verdere gegevens over hem ontbreken tot het jaar waarin hij optreedt als medeoprichter van ASF, moet hij een behoorlijke schoolopleiding hebben genoten, aangezien hij het Duits en Latijn machtig blijkt te zijn. In 1734 trouwde hij met de vijf jaar oudere Adriana Emans. De plechtigheid vond plaats in de Scheveningse kerk. In de reeds genoemde bundel *Huwelyxzangen* wordt het echtpaar geroemd om zijn vroomheid en deugdzaamheid. Welk beroep Schaef ten tijde van het schrijven van *De Uitvaert* bekleedde, weten we niet. In 1742 werd hij benoemd als notaris in Den Haag, een functie die hij tot zijn dood bleef uitoefenen. Uit de door hem opgemaakte akten blijkt dat hij zijn vriend Frese herhaalde malen heeft bijgestaan. Hij stierf in 1772, op 65-jarige leeftijd.[15]

Evenals zijn vriend was Albertus Frese Hagenaar van geboorte, maar hij was van huis uit luthers. Hij werd in 1714 geboren als zoon van de schilder Albertus Frese de Oude, die gespecialiseerd was in de ornament- en koetsschilderkunst. Frese koos het beroep van zijn vader en werd als zodanig als meester in het Haagse gilde ingeschreven. Als schilder had hij echter weinig succes en na zijn huwelijk in 1741 met Johanna Maan uit Schiedam voorzag hij vanaf 1743 uitsluitend nog in zijn onderhoud door het beheren van een van zijn vader overgenomen winkel in schildermaterialen. Na de dood van zijn vrouw in 1750 hertrouwde hij in

13 Ook uit andere bronnen - naamlijsten, naamrollen en catalogi van boekverzamelingen, stammende uit de periode 1743-1801 - blijkt dat de identiteit van het genootschap ASF als zijnde het duo Schaef en Frese algemeen bekend moet zijn geweest, waarbij opvalt dat Schaef altijd als eerste wordt genoemd. Zie J. Lucas 1984, 12.

14 J. Lucas 1984, 16. Of men met zo'n beperkt ledenaantal nog wel kan spreken van een genootschap is de vraag. Het kunstgenootschap onder de zinspreuk ASF komt niet voor in de door J.J. Kloek e.a. in 1983 gepubliceerde lijst van literaire genootschappen die actief waren tussen 1748 en 1800. De wel hierin opgenomen genootschappen telden volgens de samenstellers nooit minder dan zes leden. Wellicht bleef ASF, met zijn twee overgebleven leden, om deze reden buiten beschouwing.

15 J. Lucas 1984, 19-25.

1752 met Elisabeth van Wijn uit Delft. Vier jaar later overleed zijn vader, die als welgesteld burger een eersteklas begrafenis kreeg. Van hem erfde Frese huizen, obligaties en juwelen, die hij door zijn gebrek aan zakelijk inzicht voor een groot deel echter weer verloor. In 1788 stierf hij, 74 jaar oud, aan een borstkwaal.[16]

Het is niet onmogelijk dat de vriendschap tussen Frese en Schaef van lang vóór de oprichting van ASF dateert en terug te voeren is op betrekkingen tussen beider families, die oorspronkelijk uit Nijmegen afkomstig waren.[17]

Literaire uitgangspunten en activiteiten

Gedurende hun meer dan een halve eeuw beslaande literaire activiteiten gaven Frese en Schaef ten minste 41 werken uit, variërend van blij-, klucht- en treurspelen tot gelegenheidsgedichten, lijkzangen, samenspraken en pamfletten, waarvan de helft is opgenomen in de al genoemde *Alle de Werken*.[18]

Dat het genootschap ASF naast het eigen genoegen in de dichtkunst een verhevener doel voor ogen stond blijkt uit een in *Alle de Werken* aan *De Uitvaert* voorafgaand gedicht op de oprichting, dat de datering 23 september 1733 draagt en vermoedelijk op die dag aan de leden van ASF werd voorgelegen door zijn auteur, de Leidse acteur en later directeur van de Haagse en Leidse schouwburg Jan van Hoven (1681-1750)[19], die zich daarin opwerpt tot artistiek raadsman van het jonge kunstgenootschap. Het vijftien pagina's omvattende gedicht *Aan de Leden van het nieu opgeregt Kunstgenootschap voerende tot zinspreuk Ars Superat Fortunam* kan gelezen worden als een literair program. Van Hoven wijst met nadruk

16 J. Lucas 1984, 34-38.

17 J. Lucas 1984, 17.

18 Deze uitgave is waarschijnlijk de laatste activiteit van Frese geweest en kan daarom niet later dan 1788, het sterfjaar van Frese, zijn verschenen. In het voorwoord van zijn *Proeve van Vyf Klinkdichten* (1784, precies na twee eeuwen opnieuw gedrukt en uitgegeven door Hugo Battus in *Opperlandse Taal- en Letterkunde* (1984) en in 1986 door Gerrit Komrij opgenomen in *De Nederlandse poëzie van de 17de en 18de eeuw in 1000 en enige gedichten*) onthult Frese van plan te zijn

> om eerlang noch eenige andere Gedichten uittegeven dewelke tot Besluit zullen verstrekken van alle de Werken die, zedert een halve Eeuw, zijn uitgegeeven onder den Naem van ARS SUPERAT FORTUNAM.
> (Geciteerd bij Lucas 1984, 16)

19 Jan van Hoven behoorde een tijd lang tot het toneelgezelschap van Jacob van Rijndorp, directeur van de Haagse en Leidse schouwburg. Van Hoven volgde hem in 1720 op. Zie E.F. Kossmann 1915, 75-77.

op de aloude, aan Horatius ontleende tweeledige doelstelling van de literatuur, die naast vermaak ook lering moet bieden, en verheugt zich reeds in zijn openingsverzen beide doelstellingen bij de leden van ASF aan te treffen:

> Gy hebt te zaamen dan, leergierge Kunstgenooten,
> Op 't loflyk voorbeeld van meer anderen, besloten
> Tot stichting en vermaak, in eene Maatschappy,
> U te oefnen in de Kunst der Duitsche Poëzy!

De beide werken van Andries Pels (1631-1681), *Q. Horatius Flaccus Dichtkunst op onze tijden en zeden toegepast* (1677) en *Gebruik én misbruik des tooneels* (1681), met hun expliciete formulering van Frans-classicistische poëticale opvattingen en hun nadruk op de pedagogische waarde van de literatuur, worden dan ook aan de leden ter navolging voorgehouden:

> Pels zal u in 't gebruik en misbruik van 't Tooneel,
> En in de Dichtkunst van Horatius, geheel
> Aanwyzen, wat dat u te doen staat of te laaten. (vss.40-43)

Overigens blijken kunstopvattingen zich te kunnen wijzigen. De door Pels verguisde toneelschrijver Jan Vos neemt een gelijkwaardige plaats in onder de door Van Hoven aanbevolen letterkundige voorbeelden.

Misschien heeft Schaef zich meer dan Frese een opvoeder en bewaker van de Hollandse natie gevoeld. Het werk dat hij onder zijn eigen naam liet uitgeven getuigt van grote maatschappelijke betrokkenheid (zijn pamflet tegen de zonde van sodomie komt nog aan de orde), terwijl zijn vriend Frese zich liever wijdde aan het schrijven van schilder- en letterkundige studies.

Als de twee enig overgebleven leden van het kunstgenootschap bleven Frese en Schaef hardnekkig trouw aan hun zinspreuk Ars Spuerat Fortunam, die

> zegt ons klaar,
> Dat Kunst Fortuin overtreft; en 't is waar
> Fortuin is Ebbe en Vloed, en altyd onstantvastig;
> Dan streeltze merkelyk, dan druktze veel te lastig.
> Daar Kunst in tegendeel het hoofd ten Hemel heft,
> En in haar waarde en deugd, Fortuin verre overtreft.
> (vss.7-13)

I
Het verbod op de vrijmetselarij in de republiek

Met *De Uitvaert* richtten Frese en Schaef zich tegen een fenomeen dat zich nog maar nauwelijks een jaar openlijk in de Republiek had gemanifesteerd. Het eerste teken waarmee het van zijn bestaan deed spreken vormde een bericht in de *'s Gravenhaegse Courant* van 22 november 1734, dat de stichting meldde van een loge in deze stad:

> Den 19den deezer is ten huyze van A. Maillet, woonende in de Hofstraat alhier, alwaer de Goude Leeuw uythangt, opgerecht een Loge van 't ouds beroemde Medebroederschap der Vrywillige Metselaers; in welk Genootschap geïntroduceert zyn zes nieuwe leeden, die men tot Broeders ontfangen heeft, en men twyfeld niet of deeze Loge zal in 't kort talryk zyn.

Het bericht bracht in de Republiek geen enkele beroering teweeg. De Staten van Holland en West-Friesland kwamen pas een jaar later in actie toen zij uit de *Amsterdamse Courant* van 5 november 1735 vernamen dat een tweede loge was gesticht, eveneens te 's-Gravenhage:

> 's Gravenhage den 3 November [...] Den 24, der voo[r]leden maend is alhier op den Nieuwen Doelen een Hollandsche Logie van het van ouds beroemde meedebroederschap der Vrywillige Metzelaers opgeregt, met alle vereyschte solemniteyten, in presentie van den Groot Meester den Heer J. Cornelis Radermacher, Tresorier Generael van zyn Hooght, den Heer Prince van Oranje, en de Gedeputeerde Groot Meester Johan Kuenen en verdere Officieren en aanzienlyke Leeden; men ontfing ook verscheyde nieuwe broederen in deeze Hollandsche Loge.

Dit bericht moet het ‘doodvonnis’ van de vrijmetselarij ingeluid hebben. De Gecommitteerde Raden van Holland stelden een onderzoek in, onderwierpen enkele vrijmetselaren aan een verhoor en namen kennis van *The Constitutions of Free-Masons*, het in 1723 in Engeland verschenen wetboek van de orde, van de hand van James Anderson. Op grond van hun bevindingen vaardigden de Staten van Holland en West-Friesland op 30 november 1735 een resolutie uit waarin vrijmetselaarsactiviteiten of het gelegenheid bieden aan deze activiteiten ten strengste werden verboden en waarin missiven, met het doel de lokale overheden

van het verbod op de hoogte te stellen en hen tot uitvoering daarvan aan te sporen, werden afgekondigd.[20] Amsterdam, Den Haag en Rotterdam volgden deze aanbeveling van de Staten op. In deze steden zagen respectievelijk op 2,7 en 10 december afkondigingen van het verbod het licht. Het Hof van Holland verhoorde op zijn beurt enkele vrijmetselaren, onder wie de in het Amsterdamse bericht genoemde Radermacher, en kwam op 12 december met een eigen 'Publicatie teegens de Vrijwillige Metzelaars', die overigens een sterke gelijkenis vertoont met de Statenresolutie.[21]

Het eindoordeel in al deze publikaties luidde dat vrijmetselaarsloges broeinesten waren of zouden kunnen worden van 'factiën' (agerende politieke groeperingen), 'beroertens' (onlusten, rellen) en 'debauches' (losbandigheden). De door de Amsterdamse overheid opgestelde 'Waarschouwinge' is het felst van toon. Waar de schrijver van de Statenresolutie nog erkent dat de Gecommitteerden niets 'onordentelijks, of dat strydig soude weesen met de pligt van goede Onderdaanen' hadden kunnen ontdekken, stelt de Amsterdamse resolutie zonder plichtplegingen dat de vrijmetselarij een dekmantel is voor 'onbetamelijke Conventiculen' (sektarische bijeenkomsten) en 'onbehoorlijke Vergaderingen'. Uit de tekst blijkt overigens dat de Amsterdamse overheid op de hoogte was van het bestaan van een loge binnen de stadsgrenzen. Dit moet de loge 'De la Paix' geweest zijn die ongeveer tegelijk met de tweede Haagse loge, 'Le Véritable Zèle', tot stand kwam.[22]

De genoemde resoluties van de Staten van Holland en West-Friesland en van het Hof van Holland zijn evenals de publikaties van de stedelijke overheden in druk uitgegeven. Ook Frese en Schaef hebben dus kennis kunnen nemen van de argumenten waarmee het verbod werd omkleed. De Staten achtten de souvereiniteit van Holland bedreigd en aangetast door een broederschap die autonoom georganiseerd was met een grootmeester aan het hoofd aan wie gehoorzaamd moest worden. Twee bepalingen uit de *Constitutions* verdienden volgens de Gecommitteerde Raden 'sonderlinge reflexie'. De eerste betrof de religie. Alle gezindten bleken welkom in de loges, mits men zich in het dagelijks leven maar aan de heersende religie conformeerde en men geen atheïst of libertijn was. Een voor die tijd stellig uiterst vrijzinnige gedachte. De tweede bepaling betrof de houding van de vrijmetselaar ten opzichte van de burgelijke overheid. Men moest deze in principe gehoorzamen, maar een broeder die tegen de staat gerebelleerd had kon alleen op grond daarvan niet uit de loge gezet worden. Wel diende hij zijn rebellie te staken.

20 De betreffende resolutie berust in het ARA Den Haag, Archief van de Staten van Holland en West-Friesland in het Zuiderkwartier. Het GON is tevens in het bezit van een exemplaar.

21 H. Gerlach 1981, 60.

22 H. Gerlach 1981, 57; W.W. Mijnhardt 1986, 95.

De geheimhoudingsplicht van de vrijmetselaren, bezegeld met een strenge eed, de bewaking van de logebijeenkomsten door een broeder ‘met een bloote Deegen in de Hand’ en het gebruik van geheime tekens die alleen voor ingewijden begrijpelijk waren, al deze zaken wezen er volgens de Gecommitteerde Raden op dat de ‘*Bouwkunde*’, volgens het vrijmetselaarswetboek het enige gespreksonderwerp tijdens de bijeenkomsten, nooit ‘het eenig, of principaal object’ van de beweging kon zijn. Met dit argument werd de suggestie gewekt dat het in de loges veeleer zou gaan om subversieve activiteiten op politiek, religieus en zedelijk gebied, die het daglicht niet konden verdragen.

Door een belangrijke verandering aan te brengen in de tweede bepaling van de *Constitutions* moeten de vrijmetselaren gedacht hebben het verbod van zich af te kunnen wenden. Ze is te vinden in de Nederlandse vertaling van het wetboek, van de hand van de gedeputeerd grootmeester van de orde in de Republiek Johan Kuenen die, waarschijnlijk tegelijk met de Franse vertaling, in 1736 in Den Haag verscheen.[23]

Waar de Engelse tekst nadrukkelijk stelt dat een tegen de burgerlijke overheden rebellerend broeder niet uit de loge verwijderd kan worden (p. 50), heet 't in de Nederlandse vertaling:

> Indien eenig Broeder, oproerig tegens den Staet mogte zyn, vermach hy in zyn Wederspannighydt niet aengemoedigt, veel min begunstigt worden, en of schoon men hem als een Ongelukkig' Man mag beklaegen, zo moet hy doch over zyn ontrouw zo hy tegens den Souvrain begaen heeft, door de gezamentlyke Broederschap rigoureus bestraft en uyt de Loge gezet werden, om daer door voor te komen, alle Politique Ergwaen die de Regering zoude konnen opvatten [...][24]

23 Beide versies verschenen bij de Haagse stadsdrukker Cornelis van Zanten. Hoewel slechts de Franse uitgave is gedateerd, moet de Nederlandse vertaling uit hetzelfde jaar stammen, aangezien de Gecommitteerde Raden blijkens hun resolutie slechts de beschikking hadden over het oorspronkelijke werk, aan hen overhandigd door de vrijmetselaren zelf, terwijl het Hof van Holland op 6 juni 1736 ertoe overging de Nederlandse vertaling in beslag te nemen en te vernietigen. De twee geschreven resoluties die betrekking hebben op dit voorval berusten in de archieven van het Hof van Holland, 4 en 6 juni 1736, codenr. inv. 30301, inv.nr. 294, te raadplegen op het ARA Den Haag.

24 [J. Anderson 1736], 57. Ook in latere vertalingen van het wetboek (bijv. *Les Devoirs, Statuts, ou Reglemens Généraux des Francs Maçons; Mis dans un nouvel Ordre, et approuvés par La Grande Loge des sept Provinces Unies des Païs-Bas*. Franckfort & Leipsic, Chez Jean George Esslinger, 1764 en in *De Pligten, Wetten, of Algemeene Reglementen der Vrije Metzelaaren*. In 's Gravenhage, 1773) blijft de verandering van de wet ‘omtrent de hooge en mindere Overigheid’ van kracht, nl. de uitstoting van broeders die ‘oproerig tegens den Staat zijn’.

Waarschijnlijk heeft de beweging deze tekstwijziging onder de aandacht van de overheden trachten te brengen. Een handgeschreven resolutie, berustend in de archieven van het Hof van Holland (zie noot 23) en daterend van 4 juni van hetzelfde jaar 1736, maakt melding van een bezoek van Johan Cornelis Radermacher, grootmeester van de orde, die in eigen persoon zijn beklag kwam doen over 'seeker Pasquil voor een boek geintituleert *Wetten en instellingen voor 't Vrije Metselaars gilde*'. Met het laatst genoemde wordt ongetwijfeld de Nederlandse vertaling bedoeld, terwijl het 'Pasquil' een van de satirische pamfletten moet betreffen die in een aantal exemplaren daarvan werden meegebonden; hoogstwaarschijnlijk het eerste, inderdaad vooraan geplaatst, waarin vertaler en gedeputeerd grootmeester Johan Kuenen wordt gehekeld. Volgens de anonieme auteur van dit 28 verzen omvattende schimpdicht zou Kuenen het wetboek oorspronkelijk op eigen kosten hebben willen uitgeven (op de titelpagina staat inderdaad vermeld dat het boek is gedrukt 'Voor den selven Auteur'), maar:

> [...] een te grooten haast, heeft hem van hier gedreven
> Naar Cuilenburg, daar hy zich installeeren laat,
> Om uit de bende van die lofflyke Onderdaanen,
> By één te schraapen een doorluchte Broederschap:
> Dus stygt, en Cuilenburg, met zyn Gebuur Viaanen,
> Van tyd tot tyd vol roem ter hoogsten eerentrap.[25]

Met andere woorden: hij zou bankroet geleden hebben en zich noodgedwongen naar de vrijplaats Culemborg hebben begeven, waar andere leden van de broederschap zich bij hem zouden voegen, om even bedenkelijke motieven. Inderdaad blijkt een zekere Jan Kuenen in 1736 samen met zijn echtgenote in Culemborg zijn toevlucht te hebben gezocht, om overigens niet aangeduide redenen.[26]

Dat Radermacher uitsluitend om dit pamflet (of om het andere dat echter, als parodie op de toentertijd in de loges gezongen vrijmetselaarsliederen, een algemenere en daarmee minder belastende strekking heeft, zie p.78) naar het Hof is gestapt is weinig waarschijnlijk. De veronderstelling lijkt niet gewaagd dat hij de gelegenheid aangreep de notabelen de gewijzigde passage onder ogen te brengen

25 [J. Anderson 1736], 1.

26 M.F. Gijswijt-Hofstra 1984, 230. Kuenens echtgenote heette Gerarda Maria Rasch. Evenals Culemborg was Vianen een vrijplaats die bekend stond als een toevluchtsoord voor allerlei gespuis. M.F. Gijswijt-Hofstra toont echter aan dat het in de achttiende eeuw gevormde beeld ten aanzien van deze vrijplaatsen een mythisch karakter heeft.

in de hoop dat zij hun verbodsuitvaardiging alsnog zouden intrekken. Hij bereikte slechts een averechts effect. Niet alleen hield het Hof zich aan zijn verbod, het stelde ook dat door de verkrijgbaarheid van het wetboek het 'scheijnen soude als off deselve [dat is de vrijmetselarij] nog subsisteerde'. En, mede omdat 'het selfde boek ook comprehendeert verscheijde aanstotelijke passages niet Convenient aan de Hoogheijd van een souverain' besloot het twee dagen later tot algehele inbeslagneming en vernietiging van de vertaling.[27]

Acht jaar later, in 1744, zouden de loges weer openlijk samenkomen, overigens zonder dat het verbod van overheidswege was ingetrokken.[28] De vrijmetselarij werd vanaf dat jaar ongemoeid gelaten en in 1756 werd de 'Groote Loge der Zeven Verenigde Nederlanden' gegrondvest. Aanvankelijk beschouwde de Grand Lodge van Londen de Nederlandse Grootloge als een onderdeel van de Engelse, maar in 1770 kwam een concordaat tot stand waarbij de Engelse grootmeester de volledige onafhankelijkheid van de Nederlandse Grootloge erkende.[29]

27 Geschreven resolutie van het Hof van Holland d.d. 4 juni 1736, zie noot 23.

28 Vermoed wordt dat de vrijmetselarij na het verbod ondergronds is gegaan. Een vermoeden dat in de tijd zelf al werd geuit door de Hernhutter Nikolaus Ludwig, graaf van Zinsendorff in *Zamenspraak in het Ryk der Levendigen* (1743):

> [...] Het zal met dit Verbod der Zamenkomsten zekerlyk gegaan zyn, gelyk met de Herrenhutters over al gaat, dat ze namelyk niet zullen hebben geheel opgehouden, niet tegenstaande men met veel nadruk zig daar tegen verzet heeft. Immers dit zult gy wel weeten, dat 'er byna geen een gering Steedje, waar het ook zyn mag, onder de Evangelischen is, daar men niet op myne wyze in byzondere Huizen Vergaderingen houd, daar in zingt, bid, een Capittel uit den Bybel leest, en wanneer de een of ander onder de Vergadering de bekwaamheid heeft om te leeren daar over eene korte Verklaring maakt.[p. 61]

(Met dank aan Arno van den Brand, die mij op deze tekst attent maakte.)

29 M. Dierickx l967, 58.

Argumenten voor het verbod

Factiën

Van de drie aantijgingen die in de overheidsresoluties worden geuit, heeft de eerste (waarin de loge wordt gezien als een broedplaats van 'factiën') tot nu toe de meeste aandacht gekregen.[30]

Dat is begrijpelijk, omdat het vooral deze beschuldiging is die, met name in de resolutie van de Staten, het uitvoerigst wordt toegelicht. De vrijmetselaren van het eerste uur namen deze beschuldiging hoog op, getuige de belangrijke verandering die aangebracht werd in de Nederlandse uitgave van het vrijmetselaarswetboek.

Van verschillende zijden is gesuggereerd dat het werkelijke, verborgen motief van de Staten om de vrijmetselarij in de Republiek te verbieden, berustte op angst van de regentenregering voor orangistische groeperingen die ijverden voor het volledige stadhouderschap voor Willem IV. Een aanwijzing voor dit 'verborgen motief' vormt een Engelstalig pamflet, dat naar aanleiding van het besluit van de Staten op 30 december 1735 in Londen het licht zag. De schrijver van dit pamflet, *An Account of what happened lately at The Hague on the Constitution of a Lodge of Free and Accepted Masons*, die zichzelf toepasselijk 'C.J. Philorangien' noemde, uitte daarin de beschuldiging dat de angst dat de loges broeinesten van orangisme vormden of zouden gaan vormen het eigenlijke motief was voor het ingrijpen van 'the Spawn of De Wit Faction', zoals hij de regentenregering betitelde. Volgens hem deed ze in haar tirannieke optreden nauwelijks onder voor het meest extreme absolutisme. De ongerustheid van de Staten was volgens de schrijver volkomen misplaatst, 'for the Brethren that composed the Lodge, were Persons of Honour, and of unblemisht Reputations'.[31]

30 Zie H. Gerlach 1981, W.W. Mijnhardt 1986 en M.C. Jacob 1981, m.n. 110-111. De verdenking van politieke agitatie, die de gehele achttiende eeuw door bleef weerklinken, is overigens nooit geheel van het toneel verdwenen. Ten tijde van de Duitse bezetting werden vrijmetselaren om die reden vervolgd en in concentratiekampen opgeborgen. De leider van extreem-rechts in Frankrijk, Jean Marie Le Pen, heeft nog kort geleden te kennen gegeven weinig met maçons op te hebben. Zij zouden uit zijn op de vernietiging van de maatschappelijke orde.

31 H. Gerlach 1981, 70. Een kopie van dit pamflet is te vinden in hetzelfde artikel, 69-72. Als we Philorangien moeten geloven, dachten de Staten aan een Orangistische samenzwering, terwijl het 'gemeen' meer de neiging had een verband te zien tussen vrijmetselarij en 'some Crimes that were committed [...] a few Years since', waarmee op sodomie gedoeld wordt. Een met betrekking tot de teneur van De Uitvaert belangwekkende uitspraak, zoals nog duidelijk zal worden.

Inderdaad weten we dat zich onder de leden van de tweede Haagse loge een aantal prominente Orangisten hebben bevonden. Bron dienaangaande vormen het reeds geciteerde bericht uit de *Amsterdamse Courant* van 5 november 1735 en twee geschriften met een verslag van de verwikkelingen binnen de prille Nederlandse vrijmetselarij, van de hand van de Haagse lakenkoopman en vrijmetselaar Louis Dagran, door hem hoogstwaarschijnlijk samengesteld in 1756, ten einde zijn kandidatuur voor het grootmeesterschap in dat jaar kracht bij te zetten.[32]

Door Dagran wordt de eerste - in 1734 gestichte - loge aangeduid als de 'Loge du Grand Maître des Provinces Unies et du Ressort de la Généralité', maar vermoedelijk was haar werkelijke naam 'La Sincérité'.[33]

Afgaande op zijn verslag moet ze op de 19de november van dat jaar zijn opgericht door een zevental mannen die op één na allen Frans klinkende namen droegen. Men kan vermoeden dat velen van hen Franse refugiés waren, die reeds vóór hun vestiging in de Republiek tot de vrijmetselarij waren toegetreden. Drie van de vier kandidaten die op de stichtingsdag werden ingewijd waren naar hun naam te oordelen van Franse afkomst. Onder hen bevonden zich Louis Dagran zelf en Antoine Maillet, de logementhouder van 'De Gouden Leeuw', waar de loge samenkwam.

Omtrent het overgrote deel van de door Dagran verstrekte namen is ons niets naders bekend, maar we treffen ook een aantal bekende, tot de hofkringen behorende persoonlijkheden onder hen aan. Zo was de voorzittend meester van deze loge niemand minder dan Vincent La Chapelle die enkele maanden later, eind maart 1735, aan het prinselijk hof te Leeuwarden benoemd zou worden tot 'chef d'office' en 'chef de cuisine' en tevens tot conciërge van het Brusselse Nassaupaleis (een functie nu te vergelijken met 'Opperstalmeester' van de koningin). In datzelfde jaar zou hij behalve een beroemd geworden kookboek op eigen kosten een maçonnieke liederenbundel publiceren, de *Chansons de la très-venerable Confrairie des Maçons Libres*.

In de enkele maanden van zijn voorzitterschap breidde 'La Sincérité' zich reeds sterk uit. Hoge functionarissen van de prins, zoals diens rentmeester-generaal Johan Cornelis Radermacher en in diens kringen verkerende leden van de Staten-Generaal zoals de gebroeders Onno Zwier en Willem van Haaren traden tot de loge toe. Toen La Chapelle op 21 maart 1735 afscheid nam met het oog op de aanvaarding van zijn nieuwe functie te Leeuwarden, verliet hij een loge die sinds

32 H. Gerlach 1981, 50-51. De beide geschriften van Dagran, *Extrait des Archives de la Grande Loge des francsmaçons établie dans les Provinces Unies et Ressort de la Généralité* en *Annales et Archives des Francs Maçons sous la Grande Maîtrise des Provinces Unies et du Ressort de la Généralité en forme du journal* zijn beide te raadplegen op het GON. Een gedetailleerd verslag van de grootmeestersverkiezing in 1756 geeft W. Kat 1974.

33 W. Birza 1984, 62.

haar oprichting 28 nieuwe leden had aangenomen.

Nog steeds volgens de geschriften van Dagran werd op de 24ste juni 1735, de ook door vrijmetselaren gevierde Sint Jansdag, Radermacher unaniem gekozen tot grootmeester van de vrijmetselarij in de Republiek der Verenigde Provinciën. Radermacher (1700-1748) stamde uit een aanzienlijk regentengeslacht en was 'Tresorier Generael van zyn Hooght, den Heer Prince van Oranje', zoals het bericht in de *Amsterdamse Courant* van 5 november 1735, gewijd aan de oprichting van de tweede Haagse loge, vermeldde. De in hetzelfde bericht genoemde Johan Kuenen benoemde hij kort na zijn installatie tot gedeputeerd grootmeester. Van deze laatstgenoemde weten we alleen dat hij in 1736 de *Constitutions* in het Frans en in het Nederlands vertaalde en nog datzelfde jaar zijn toevlucht moest zoeken in de vrijplaats Culemborg.

Met goedkeuring van de nieuwe grootmeester werd op 24 oktober 1735 de voornoemde tweede Haagse loge opgericht onder de naam 'Le Véritable Zèle', in het logement 'De Nieuwe Doelen'. In *De Uitvaert* wordt deze herberg genoemd door de Scheveninger Kryn, die niet begrijpt dat de begrafenis die in zijn dorp zal plaatsvinden een symbool is en in de mening verkeert 'dat ze een dôoje Metzelâer, Die in den Hâeg, als ik ehoärd heb, op den Niäwen Doelen den hals heit ebrôken, Mit een grôote martlifisenssie nâe 't strangd zellen brengen' (vss. 285-290).

Bestond 'La Sincérité' voornamelijk uit Fransen, deze tweede loge telde meer Nederlanders onder haar leden. Ongeveer tegelijk met de oprichting van 'Le Véritable Zèle' kwam in Amsterdam de loge 'De la Paix' tot stand, waarvan de later tot de Orangistische Doelisten behorende Franse journalist Jean Rousset de Missy de eerste voorzitter zou zijn geweest.[34]

Gezien de signatuur van veel leden van deze eerste loges is het geenszins denkbeeldig dat angst voor een orangistische samenzwering de verzwegen reden voor het verbod op de vrijmetselarij door de Staten van Holland en West-Friesland is geweest. Dat de Staten pas in actie kwamen na de oprichting van de tweede loge zou ermee kunnen worden verklaard. Immers, pas op dat moment kwam via de *Amsterdamse Courant* naar buiten dat een belangrijke persoonlijkheid uit de hofkringen, J.C. Radermacher, bij de broederschap betrokken was. Dat de beweging uit Engeland afkomstig was en bestuurlijk afhankelijk van de Engelse Grand Lodge, moet haar in de ogen van de regerende partij nog extra verdacht hebben gemaakt. De Orangisten hadden met dit land een bijzondere band.[35]

34 Voor deze en vorige informatie zie Gerlach 1981, 52-57.

35 H. Gerlach 1981, 68. Zeker is, dat de Orangisten al eens eerder als zondebok hadden gefungeerd. Volgens sommigen zouden zij een rol hebben gespeeld bij de aanstichting van de zogenoemde 'Paniek van Juni' in 1734. Kort voor en tijdens deze maand raakten de provincies Zeeland, Brabant, Holland en Friesland in rep en roer door een gerucht dat de katholieken van plan zouden zijn een aanslag op stads- en landsregeringen te plegen en tegelijk met het gebruik van de publieke kerken, de macht zouden overnemen. Er was sprake van paniekerige angstgevoelens bij de kerkelijke en politieke overheid en op verschillende plaatsen tekenden zich beginnende onlusten af. Zie W. Frijhoff 1977, 170-233. In zijn *Vaderlandsche Historie* suggereerde Jan Wagenaar als eerste publiekelijk dat de paniek wel eens aangewakkerd zou kunnen zijn door de partijgangers van prins Willem IV. In geval van onlusten zou de prins immers de kans schoon hebben kunnen zien zich tot stadhouder van Holland te laten uitroepen en de macht in de hele Republiek aan zich te trekken. Hoewel van enige betrokkenheid van de Oranjepartij bij de Paniek van Juni niets is gebleken, sluit Frijhoff niet uit dat agitatie van diens partijgangers heeft bijgedragen tot het scheppen van een woelig

In hoeverre zulk een angst van de overheden gegrond is geweest is een andere vraag. De regentenregering had in 1735 weinig te duchten van de Orangisten. Tot 1747, het eind van het 'Tweede stadhouderloze tijdperk', was prins Willem IV slechts stadhouder over Friesland, Groningen, Drente en Gelderland. Zijn macht lag aan banden, en de heersende regentenpartij zat vast in het zadel. Maar de ontevredenheid over haar wanbeleid groeide. Bovendien begon in 1735 een tijdperk van ongunstige conjunctuur, die tot 1760 zou aanhouden.[36]

De langdurige oorlog tegen Frankrijk, waarvoor de Republiek zich had verbonden met Engeland, was uitgelopen op een oorlog te velde die het land financieel had uitgeput en het bovendien had gedwongen zijn plaats als eerste zeemogendheid aan Engeland af te staan. Binnenslands tierde de corruptie welig, terwijl de sociale tegenstellingen groeiden en daarmee de behoefte aan een leidersfiguur die vorm zou kunnen geven aan de oppositionele geluiden.

Willem IV bleek er echter de persoonlijkheid niet naar deze rol op zich te nemen. Zeker had het besluit van de Staten van Gelderland in 1722, hem uit te roepen tot stadhouder, tot ongerustheid bij de republikeinen in de overige Staten geleid, waarbij de Staten van Holland het zelf hadden laten komen tot een formele waarschuwing. Toen Willem bij zijn meerderjarigheid in 1729 een eerste bezoek aan Den Haag bracht, stond een juichende menigte gereed om in hem haar nieuwe leider te begroeten. De prins bleek echter niet van zins op het volk te bouwen bij zijn pogingen zijn positie te versterken. Eerder zocht hij de steun van Engeland, dat inderdaad geneigd was in een Orangistische restauratie het aangewezen middel te zien een eind te maken aan de chaotische bestuurlijke structuur van de Republiek, maar voorlopig niet wenste in te grijpen.

In 1734 gehuwd met een dochter van de Engelse koning, leefde de prins vergeten in het verre Leeuwarden. Zijn partij, voor zover men van een samenhangende en actieve partij kon spreken, bestond uit edelen en magistraten in de

klimaat, maar het lijkt hem niet waarschijnlijk dat de prins er zelf de hand in heeft gehad. Wagenaar noemt de Paniek en het verbod op de vrijmetselarij overigens in één adem. Zie J. Wagenaar 1758, 167.

36 J.G. van Dillen 1970, 651.

door hem bestuurde gewesten, en zocht op geen enkele wijze verbinding met de volksmenigten in de Hollandse steden. Buiten de staatslichamen was de orangistische opinie niet georganiseerd; van de ongeprofileerde orangistische sympathieën behoefden de regenten zich weinig aan te trekken. Het was uiteindelijk een buitenlandse crisis, de Oostenrijkse Successie-oorlog, die de prins in 1747, na inmenging van Engeland, tot het beoogde stadhouderschap over alle gewesten bracht.[37]

Volgens Gerlach - en Mijnhardt volgt hem daarin[38] - waren de besloten organisatievorm van de beweging en de onderhorigheid van de Hollandse loges aan de Engelse Grand Lodge al meer dan voldoende om de regentenregering in haar soevereiniteit bedreigd te doen voelen. De loges onttrokken zich immers aan het gezag en het toezicht van de wettelijke overheden in stad en gewest. Volgens Gerlach zou - in het licht van deze soevereiniteitsgedachte - ieder geheim genootschap van vergelijkbaar karakter onaanvaardbaar zijn geweest voor de machthebbers in de Republiek en niet alleen daar.[39]

De eed tot geheimhouding, de gruwelijke straffen waarmee loslippigen werden bedreigd, de onorthodoxe godsdienstige opvattingen die blijkens de *Constitutions* in de loges werden getolereerd, en bovenal het feit dat logeleden die het gezag van de overheid trotseerden, niet uit de orde behoefden te worden gezet, versterkten het wantrouwen jegens de orde alleen nog maar.[40]

37 W. Schama 1989, 51-88.

38 W.W. Mijnhardt 1986, 98.

39 H. Gerlach 1981, 65-68. Ook in andere Europese landen zou de orde door verboden getroffen worden.

40 De Rooms-Katholieke en de Hervormde Kerk hadden overigens dezelfde bezwaren tegen de vrijmetselaarsorde als de seculiere overheden. Door Clemens XII werd in 1738 een bul uitgevaardigd waarin de loges als volgt werden gekenschetst:

> Genootschappen, waarin menschen van allerlei godsdienst en gezindheid zich vereenigen, onderling in het duister wroeten, door een verdrag even nauw als ondoordringbaar, volgens wetten en statuten, die zij zelven voor zich gesmeed, en door de zwaarste eeden op den Bijbel bezworen hebben, en op de ernstigste straffen zich verbinden hunne geheimen onschendbaar te bewaren. [...] zoo zij geen kwaad deden, dan zouden zij het licht niet schuwen [...]

en waarin zij, die zich op welke wijze dan ook met de orde lieerden, met de ban werden bedreigd (geciteerd bij H. Maarschalk 1872, 25-27).
In 1752 zou een tweede bul van deze strekking volgen. De beide pauselijke bullen werden in vrijwel alle katholieke landen aanleiding tot vervolging van vrijmetselaren. De hervormde predikanten namen hun eigen maatregelen door pogingen collega's die lid waren van de orde, uit hun ambt te stoten. Zie H. Maarschalk 1872, 34-35.
Tot op de dag van vandaag worden katholieken bedreigd met excommunicatie wanneer zij lid zijn van ‘een maçonnieke sekte of andere organisatie die samenspant tegen Kerk of Staat’.

De Uitvaert en factien

Ondanks de officiële beschuldiging in die richting wordt de vrijmetselarij in *De Uitvaert* niet als een politiek gevaarlijke beweging afgeschilderd. Ervan uitgaande dat angst voor Orangistische agitatie een werkelijke beweegreden van de Staten is geweest om de vrijmetselarij te verbieden, is het ontbreken van een toespeling hierop in de klucht niet zo vreemd. De auteurs waren namelijk uitgesproken Oranjegezind. Toen prins Willem IV in 1734 samen met zijn kersverse echtgenote Anna van Hannover een bezoek bracht aan Holland, schreef het kunstgenootschap ASF een vreugdevol gelegenheidsgedicht en in 1747 schreef Christiaen Schaef een uitbundig gedicht ter ere van de *Verheffing van zyne Doorluchtige Hoogheit*.[41]

Beroertens

In alle overheidspublikaties, uitgezonderd die van de Haagse en de Rotterdamse magistraat, wordt de vrijmetselarij voorts verdacht of beschuldigd van 'debauches', terwijl in de publikatie van het Hof van Holland de loges bovendien nog worden betiteld als 'Queekschoolen' van 'beroertens'.[42]

Het lijkt erop dat dit laatste argument om de vermaledijde broederschap te verbieden tevens het enig steekhoudende is geweest, hoewel de bron van alle onrust niet zozeer in het genootschap zelf lag. De onrust werd veeleer veroorzaakt door het 'gemeen', dat de vrijmetselaren van losbandigheid verdacht. Hoewel daarover vooralsnog geen archiefmateriaal beschikbaar is[43], verhalen verschillende contemporaine bronnen over opstootjes of relletjes die zouden hebben plaatsgevonden in Den Haag en Amsterdam, kort voor of na de afkondiging van het verbod. De volkswoede zou zich met name hebben gericht op het geheime karakter van de vrijmetselaarsactiviteiten, waarmee de orde de verdenking op zich had geladen zich aan zedeloze praktijken te buiten te gaan.

De Engelse krant de *Daily Advertiser* berichtte in december 1735 over de gebeurtenissen in Den Haag:

41 Respectievelijk *Groete aen Willem Karel Hendrik Friso* (1734) en *Verheffing* (1747), te vinden onder de nummers 16948 en 17666 in W.P.C. Knuttel 1978, vierde deel.

42 De betreffende resoluties zijn overigens alle afgedrukt in H. Gerlach 1981.

43 Ook R. Dekker heeft blijkbaar niets kunnen vinden, getuige zijn *Holland in beroering* 1982.

> They write from the Hague that the Lodge of Freemasons, lately established there, being assembled there a few nights ago, the mob rose and resolved to make them discover what they were about; but, after some attempts not being able to gain any light on the mysteries of the Society, nor to discover any good reasons the brethren had for keeping themselves private, the vice, which raged in Holland about two years ago, came strongly into the people's heads that they would have certainly made work for the masonry and pulled the houses over their ears, had not the peace officers in good time prevented the effect of their fury.[44]

Philorangien refereert in zijn *Account of what happened lately at The Hague* [...] (30 december 1735) waarschijnlijk aan dit krantebericht als hij zijn betoog inleidt met de woorden:

> Reading lately in one of the *English* News Papers, an Article to the following Effect, *viz*. There was the other Day a LODGE of FREE and ACCEPTED MASONS constituted in the HAGUE, but the People, calling to mind some Crimes that were committed in that Country a few Years since, Rose in a Body and obliged the Members to disperse.

- waarna hij overgaat tot 'a true Account of that Affair'. In tegenstelling tot de *Daily Advertiser* gaat hij wel in op het verbod van de Staten van Holland en West-Friesland, volgens hem ingegeven door de angst 'that something might be undertaken in Favour of His most Serene Highness the present PRINCE of ORANGE'.

Een derde bron die melding maakt van onrust in Den Haag vóór de afkondiging van het verbod, betreft een pas in deze eeuw uitgegeven handschrift van Jacobus Maas Dirks Zoon, makelaar te Amsterdam. Het geschrift, gedateerd 5 december 1735, omvat een verslag van een bezoek aan de in datzelfde jaar opgerichte tweede Haagse loge. Samen met drie vrienden heeft Maas zich door een vrijmetselaar laten rondleiden en tekst en uitleg gekregen van functie en symboliek van de getoonde vrijmetselaarsattributen. Voor de geschiedenis van de vrijmetselarij is Maas' beschrijving van het interieur van een van de eerste Nederlandse loges van bijzondere waarde, vooral ook door de illustratie waarvan hij haar voorzag.[45]

44 Geciteerd bij P.A. Tunbridge 1968, 108.

45 In *Zamenspraak in het Ryk der Levendigen* uit 1743 is een mooie toelichting te vinden op de tekening van Maas:

> [p. 59] Dog om op de plegtigheeden te komen, te dier tyd is ook eene byzondere Inwying bekend geworden. Men geeft aan de Nieuwe Leeden een wit Schootsvel over, dergelyke Handschoenen, een Troffel, een Zetel, op die wyze als de Stratemakers gebruiken. Hun Opperhooft en President zit op een vergulde stoel, hebbende de gedaante van een Throon. Hy draagt een Kroon van Klimop, een Zilvere Troffel, en een kartsledere Schootsvel, en heeft 6 andere Leeden met hunne Hamers rontom zig. De Commandeur, als de naaste aan den President, zit op een lage Throonzetel, en de Orateur of Spreker aan de Voeten van den Opper-Meesten en de overige Medeleeden op hunne kleine Stoeltjes, maken de form van een halve Maan uit. (A.v.d.B.)

Bovendien blijkt eruit dat de loges buiten de uren van samenkomst om voor geïnteresseerden toegankelijk waren. Het is dus niet onmogelijk dat Frese en Schaef een deel van hun kennis van de vrijmetselarij aan eigen aanschouwing te danken hadden.

Evenals de *Daily Advertiser* en Philorangien maakt Maas gewag van onlusten die de Haagse overheid ertoe brachten, in navolging van wat in Amsterdam al was geschied, de loge te sluiten:

> Dit gezelschap wierdt nu door de Magistraat gestoort, gelyk ook t'Amsterdam gedaan is, omdat ‘er onder het volk een gerugt liep als of men onder dien naam godloose dingen pleegde. Als nu naa het ligten der papieren, deese genoemden en wie meer, uit nieuwsgierigheyd deese kaamer bekeeken, begon ook den toeloop van anderen, waarom order gegeeven wierdt de kaamer te sluyten. Het volk wierdt in alle steeden onrustig gemaakt door quaade praat die van dit collegie ging.[46]

De ‘Publicatie’ van de Haagse overheid dateert overigens van twee dagen later dan Maas' verslag. Het besluit ook in deze stad de vrijmetselarij te verbieden was vermoedelijk al eerder genomen, en de Statenresolutie was al op 30 november gepubliceerd.

Ook in Amsterdam zou het tot ongeregeldheden zijn gekomen. Zonder daarbij zijn bron(nen) te noemen verhaalt Van Loo van een mogelijke plundering van de loge ‘De la Paix’ in de Stilsteeg (zuidzijde), op de dag van haar oprichting, 16 oktober 1735. Het ‘grauw’ zou daartoe zijn aangezet door de stedelijke autoriteiten.[47] Van Loo liet zich mogelijk inspireren door een passage in de *Europische Mercurius* voor 1735, waarin echter niet van een plundering wordt gerept:

46 Op de tekening van Maas Dirks Zoon zien we schootsvellen en de ‘Presidents Zeetel’ afgebeeld, attributen die we ook in *De Uitvaert* tegenkomen. Het handbeschreven vel wordt bewaard op het GON en is tevens opgenomen in P.J. van Loo 1967, B. Croiset van Uchelen 1971 en in W. Kat 1974.

47 P.J. van Loo 1967, 6.

> De Magistraat der stad Amsterdam, (alwaar ter oorzaake van de instelling dezer Broederschap al een weinig beweeging en morring, niet zonder reden, tegen dezelve bespeurd wierdt) publiceerde daartegen den 2. December de volgende WAARSCHOUWING [...]

In de in dit tijdschrift nog eens afgedrukte Amsterdamse publikatie wordt het verbod op alle vrijmetselaarsactiviteiten mede verantwoord met de wens ‘de rust en 't welzyn van de stad en goede Burgery te bezorgen’.[48]

In *Zamenspraak in het Ryk der Levendigen* [...] uit 1743 vertelt een vrijmetselaar aan graaf Nikolaus Ludwig von Zinsendorff (zelf Hernhutter) over het ‘rampjaar’ van de Nederlandse vrijmetselarij:

> [p. 58] Gy weet buiten twyfel, genadige Heer Graaf! dat dit Vry Metzelaars Gezelschap met den uitgang van den Jare 1735. zeer bekend geworden is, en teffens een groote opspraak in de Weereld gemaakt heeft; 't is zo, het zelve heeft reeds lange tyd te vooren in Engeland plaats gehad, maar zo, dat haare gesteldheid altyd is geheim gebleven, dog, wanneer het zig nu ook in Holland en elders begon te openbaren, heeft men op hun naukeuriger agt geslagen, en haaren toestand onderzogt, nadien men vreesde dat het een zaak van kwade gevolgen mogte zyn; Men ontdekte inzonderheid voor eenige Jaaren, dat ze niet alleen in den Haag 2 Loges hadden opgerigt, een voor de Hollanders, de tweede voor de Engelse; maar ook dat ze het op die wyze in Amsterdam deden, en aldaar een voor de Engelse en de andere voor de Fransche Natie aanrigtede. Het Volk wierd daar door gaande gemaakt, en wilde een dezer Loges verbranden, nadien dusdanige Vergaderingen tegen de ordonnantien des Lands streden. Men verwittigde zig verder, en bevond, dat hun getal groot was, en zy zig in de voornaamste Steeden van de Republyk hadden uitgebreid, [p. 59] en dat niet alleen geringe, maar ook Perzoonen van hooger Stand en Character tot dezelve behoorden.

48 *Europische Mercurius* [...] Tweede Deel. Vervattende de zes laatste maanden van het jaar 1735, 301-302. De anonieme schrijver van dit stuk is het van harte eens met de maatregelen die door de verschillende overheden tegen de vrijmetselarij zijn genomen:

> Aldus is deze zotte Broederschap, uit loutere grillen en grimassen bestaande, en die (in Staat geweest zoude zyn om) de volkrykste Steden dezer Landen door een besmettelyke ziekte van gekheit (alzo alle Nieuwigheden Aanhangers vinden) lichtelyk ontstoken zoude hebben, door de wyze vóórzorge der Regeerders in haaren aanvang, en genoegzaam voor altoos gestuit geworden. [*EM*, 302]

> Inmiddels maakten zig de Heeren Staaten van Holland en West-vriesland gereed, om dit gezelschap te verstooren. Men confisqueerde hunne Kassen en Laden, waar in verscheidene bedenkelyke dingen gevonden wierden; In 't byzonder was daar onder den Eed hunner Leeden, wanneer ze wierden aangenomen. En hier uit werd gy verzekert, nopens dat geene, waarom gy my gevraagt hebt [...] [De graaf wil meer weten over de maçonnieke ceremoniën, MB.]
> [p. 60] GRAAF.
> [...] ten minsten moet gy my een zaak ten vollen vertellen, alvorens wy met elkander aan Tafel gaan en eeten. Wanneer de Hollanders met zo veel ernst en vlyt het zogenaamd Vry Metzelaars Gezelschap opgezogt hebben, hebben zy dan naderhand ook geen zekere Ordre aan de onderdanen voorgesteld?
> VRY METZELAAR.
> Ja, *Heer Graaf*! nauwelyks had de Hooge Overigheid van Amsterdam kennis gekregen, dat ‘er in die Stad zekere Menschen gevonden wierden, die als Vry Metzelaars Conventiculen en verbodene Zamenkomsten aanvingen en bezogten; of dezelve heeft terstond om dat het haare pligt is, voor de rust en zekerheid van die Stad sorge te dragen, nodig en dienstig geoordeelt, allen en een iegelyk, die zig in deze Stad en derzelver Jurisdictie bevinden, ernstelyk te verbieden en aan te zeggen, en wel door een scherp *Patent*, geene dergelyke Sluipvergaderingen onder den Naam van Vry Metzelaars voorts [p. 61] te houden, of te bezoeken, nog ook om deze Vergaderingen te houden, hunne Huizen, Kamers, Solders, Kelders of andere plaatzen der huizen te verhuuren te leenen of te laten gebruiken, onder straffe, dat ze als verstoorders van de gemeene Rust zullen gehouden worden. En zo iets is ‘er ook in Engeland en elders bekend geworden.[49]

Wat opvalt is dat de (onbekende) auteur van dit boekwerk suggereert dat er in 1735 méér loges waren dan de tot nu toe veronderstelde vier. En dan nog wel verspreid over ‘de voornaamste Steeden van de Republyk’!

Ook *Het ontroerd Holland* (1748) wijdt enkele pagina's aan de gebeurtenissen rondom de vrijmetselarij in 1735. betoog komt in grote lijnen met het voorgaande overeen. Ook hij noemt in verband met de onrust alleen Amsterdam, waar de oprichting van de plaatselijke loge op 16 oktober 1735 de aandacht van het volk zou hebben getrokken. Maar hij voegt er nog een aantal details aan toe.

49 *Zamenspraak* 1743, p. 58-61. De toespeling op een soortgelijk verbod in Engeland moet op een misverstand berusten.

De samengedromde menigte zou zich hebben afgevraagd wat ‘er in die nieuwe vergadering uitgevoert stont te worden’ en vernam dat het hier een

> *Genootschap* van *Vrye Metzelaers* betrof, een naam zoo barbarisch in *Hollandsche* ooren, (namelyk die des gemeenen Volks) dat ‘er eenige avonden, de toevloed van menschen ongemeen groot was, om nader van de zaken onderricht te zyn, en met eigen oogen te zien, 't geen zoo veel gerucht in de Stadt maakten, dat men naauwelyks een *Gezelschap* vond, waar in niet het een of ander van deze Luiden verhaalt wierd: maar zy moesten zich ook alleen met zien vergenoegen, alzoo 't niemand geoorloft was in huis te treden. Het gemompel deed ondertusschen zeer vuile en nadeelige geruchten van dit *Collegie* de Stadt doorwandelen; zynde de meeste van gevoelen, dat men slechts de naam der *Vrye Metzelaars* gebruikte, om onder dien dekmantel, een deel quade boevestukken te verbergen. Deze geruchten bragten zoo veel te weeg, dat op zekeren avond de wanorder onder 't volk algemeen wierd, 't welk van deze dingen, naar genoegen geen kennis kunnende bekomen, hun gedult niet langer kon rekken; maar zonder beraad, het besluit nam om de glazen van dit Huis in te smyten, gelyk zy ook met goed succes deeden, en verdere onbehoorlykheden bedreven, tot dat de nacht ieder ter rust dreef.

Hiermee waren de ongeregeldheden nog niet ten einde:

> 's Morgens daar aan, vergaderde het gepeupel aldaar weder op nieuw, en men was niet zonder reden bekommerd, voor meerder Hostiliteiten; dierhalven namen haar *Ed: Gr: Achtb: de Heeren Burgermeesteren en Schepenen* het besluit, om by tyds voor de rust der Stadt te zorgen, en deze *Vergadering* te stooren; gelyk ook geschiede, komende alle de *Ed: Heeren* van den *Gerechte*, op den middag in voorn: Huis, om uit hunne eigen oogen te zien, en des te beter kennisse van zaken te krygen: gelyk hun *Ed: Gr: Achtb:* dezelve in zoodanigen staat vonden, dat zy ordre gaven aan den *Bewoonder*, om zich ten eersten uit de Stadt weg te maken; om de gevreesde *Opschudding* daar door te weeren, en te verhinderen. 's Anderen daags vertrokken zy met zak en pak, en bragten hunne *Meubelen* buiten de *Utrechtsche Poort*, op het *Zaagmolens Pad*: daar ze van ieder kosten gezien worden, die in 't zelve huis een fles Wyn wilden drinken. De *Waard* stak aldaar een Uithangbord uit met het Opschrift: L'OBSERVATOIR.

Volgens de auteur werden de '*Meubelen* van 't *Collegie*' eerst vervoerd naar Rotterdam, 'en verder naar *Engeland*, daar ze van daan gebragt waren'.[50]

Het is merkwaardig dat Jacob Bicker Raye (1703-1777) in zijn dagboek met geen woord rept over deze roerige dagen uit de geschiedenis van Amsterdam. Zijn opinie over de vrijmetselarij komt overigens wel overeen met de in de hierboven geciteerde beschrijvingen van de houding van de Amsterdamse bevolking. Met instemming schetst Bicker Raye de maatregelen van de Amsterdamse overheid jegens

> een seeker colege, genaamt der vrije metselaaren, waarin dingen passeeren, die niemant sal klappen, also al de leeden een afgrijselijke eet, eer dat zij in het colegie werden geatmiteert, moesten doen van nooyt rugtbaar te maaken hetgeen daar passeerden, hetgeen so een swaren eet moest sijn geweest, dat de alder Godt vergeetenste het nooyt heeft durven aan den dag brengen. Daar waaren veele menschen van fatsoen, en het colege werd gehouden in de eerste Liesveltse Bijbel van den Vijgendam in de Warmoesstraat en in de Stilsteeg in een destillateurswinkel, waaruyt zij verhuyst sijn.[51]

De achttiende-eeuwse geschiedschrijver Jan Wagenaar gaat zowel in zijn *Vaderlandsche Historie* uit 1758 als in *Amsterdam in zyne opkomst* [...] uit 1760 in op de gebeurtenissen rondom de vrijmetselarij te Amsterdam. Uit zijn rapportage blijkt niet dat er onrust zou zijn geweest onder de bevolking, wel dat logebijeenkomsten in de Stilsteeg werden 'gestoord', 'omdat alles, in dezelven, zeer bedektelyk behandeld werdt, gehouden werden, gevaarlyk te zyn voor den Staat'. In 1760 is de houding jegens de vrijmetselaren volgens Wagenaar beduidend milder geworden, aangezien zij

> thans meer aangemerkt worden als vrolyke gezelschappen, welker geheim slegts in eenige ydele plegtigheden bestaat, dan dat 'er eenig byzonder nadeel, voor Kerk of Staat, van zou te dugten zyn. Men verzekert zelfs, dat Persoonen van den hoogsten rang, beide in den Burgerstaat en in de Kerke, thans Leden zyn van de Broederschap der Vrye Metselaaren.[52]

Of de vijandige gevoelens jegens de vrijmetselarij werkelijk hebben geleid tot ordeverstoringen van bovenbeschreven omvang, en haar daarom voor de overheden

50 *Het ontroerd Holland*, eerste deel [1748], 244-249.
51 *Het dagboek van Jacob Bicker Raye 1732-1772* [1960], 28.
52 J. Wagenaar 1758, 170 en J. Wagenaar, eerste stuk 1760, 741.

tot een onduldbare bron van onrust hebben gemaakt, is hier van secundair belang. Maar voor een goed begrip van de mentaliteit waarvan ook *De Uitvaert* een exponent is, zijn deze berichten veelbetekenend. Indien de hier verzamelde bronnen de feiten weerspiegelen, hadden niet alleen de overheden een weerzin tegen de broederschap. Ook een aanzienlijk deel van de bevolking moest er niets van hebben.

Débauches

Als we terugkijken naar het bericht in de *Daily Advertiser* waarin gewag wordt gemaakt van 'the vice, which raged in Holland about two years ago', en naar het pamflet van Philorangien waarin ook hij een verband legt tussen de onrust onder de bevolking en de 'Crimes that were committed [...] af few Years since', komt de ontdekking dat met de in de verschillende resoluties gebezigde terminologie als 'debauches' en 'onbehoorlijke Vergaderingen' gerefereerd wordt aam sodomie, nauwelijks meer als een verrassing. Bewijs vormt een passage in het in 1736 verschenen vierde deel van de encyclopedie *Céremonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde représentées par des figures dessinées de la main de B.P.*, verschenen in 1736 bij J.F. Bernard, die tevens medesamensteller was (1683?-1744). Met de initialen op de titelpagina wordt Bernard Picart aangeduid (1673-1733), die met zijn grandioze illustratiewerk het leeuwedeel van de produktie leverde.

Kenmerkend voor het over de vrijmetselarij handelende gedeelte van de encyclopedie is de positieve toonzetting, in aanmerking genomen dat dit deel kort na het verbod van de Staten te Amsterdam verscheen. Opmerkelijk is ook dat de passage overwijld werd overgenomen in het zesde deel van de Nederlandse vertaling van het werk dat in 1738 het licht zag.[53] Zowel in de Franse als in de Nederlandse

53 Uit deze door A. Moubach verzorgde vertaling, getiteld *Naaukeurige beschryving der uitwendige godsdienstplichten, kerkzeden en gewoontens van alle volkeren der waereldt*, zal regelmatig worden geciteerd. Verder aangeduid als *Naaukeurige beschryving*. Het betreffende zesde deel van de vertaalde encyclopedie werd nota bene opgedragen aan Jan van de Poll, regerend burgemeester van Amsterdam, de stad waar de 'Waarschouwinge' tegen de vrijmetselarij het scherpst van toon was geweest. Van de Poll was op dat moment tevens commissaris van de Staten van Holland en West-Friesland. De acht Franse delen werden tussen 1723 en 1743 te Amsterdam uitgegeven. De Nederlandse vertaling begon al te verschijnen toen de oorspronkelijke Franse uitgave nog niet voltooid was (zes delen, 1727-1738), in 's-Gravenhage, Amsterdam en Rotterdam. *Céremonies et coutumes* (verder aldus aangeduid) beleefde talrijke vertalingen en herdrukken, zowel hier te lande als elders, waarbij de tekst herhaaldelijk werd aangevuld en herschreven, terwijl de naam van Picart als enige op het titelblad vermeld bleef, zij het dat na zijn dood in 1733 'et autres' werd toegevoegd. Zie [B. Croiset van Uchelen] 1961, 85.

versie is een kopergravure opgenomen, een weergave van vrijmetselaren in logetenue, die mag gelden als de oudste in ons land vervaardigde maçonnieke voorstelling. Op de prent staat als naam van de ontwerper/tekenaar niet Picart, maar Louis Fabrice Du Bourg, over wie bekend is dat Picart hem veel aantekeningen heeft laten uitwerken.[54]

De bewuste passage luidt in de Nederlandse vertaling van 1738:

> Sommige hielden hen voor een vergadering van Vrygeesten en Deisten, andere voor een hoop Debauchanten van allerleye rang, staat van professie, verdeelt in veele dassen die alle tot elkander betrekkelyk zijn. Men heeft ‘er Alchimisten, vuurblazers, Chimisten, nieuwe Rozenkruisbroeders, dweepers, enz. van gemaakt. En alle die gissingen zyn vernieuwt geworden in Holland in den jare 1735. ter gelegenheit dat de Vrye Metselaars daar Loges begosten op te rechten [...]. Nauwelyks kwam het verbod tegen die Loges in de Republyk uit, of het gemeen, 't welk altoos gereet is om beschuldigde luiden te bezwaren, lasterde de Vrye Metselaars als een volk dat partyschappen zogt te smeeden tegen het belang van den Staat, en zelfs meenden eenige dat het godloze debauchanten waren, die de S... van den jare 1730. wederom wilden invoeren.[55]

Met ‘S...’ kan hier niets anders dan sodomie bedoeld zijn (of: ‘sonde’, wat echter in combinatie met het jaartal op hetzelfde neerkomt).[56]

Het jaar 1730 was immers gemarkeerd geweest door het begin van een groot-

54 [B. Croiset van Uchelen] 1961, 85-87. Op de zorgvuldig getekende gravure zien we elf vrijmetselaren, uitgerust met schootsvellen, passers, winkelhaken en troffels. Mogelijkerwijs hebben Frese en Schaef zich door deze afbeelding laten inspireren, toen zij in het twaalfde toneel van hun klucht de uitdossing van de aan de rouwstoet deelnemende vrijmetselaren beschreven. De voorop lopende Engelse matrozen zien we immers gevolgd worden door acht personen ‘in Metzelaers gewaet, met Schootsvellen voor, waer in hunne Truweelen steken’ en zij ‘houden hunne Metzelaers Ryjen [meetlatten] verdekt onder den stinker arm’ (vss. 385-392). In dat geval zou *De Uitvaert* uiteraard wel in 1736 gedateerd moeten worden.

55 *Naaukeurige beschryving*, zesde deel 1738, 233-234. Moubach heeft het stuk over de vrijmetselarij letterlijk uit het Frans vertaald. Het geciteerde commentaar op de gebeurtenissen rond de vrijmetselarij in 1735 onderscheidt zich overigens van de hierboven behandelde. De schrijver benadrukt hier dat ‘het gemeen’ zich pas ná de verbodsafkondiging tegen de broederschap keerde, daarmee implicerend dat men zich door de overheden had laten opstoken, dan wel beïnvloeden.

56 Zie ook M. Dierickx 1972, 74; B. Croiset van Uchelen 1961, 88; A. van den Sande 1990, 110.

scheepse jacht op sodomieten door de justitiële autoriteiten, toen uit het verhoor van een Utrechtse arrestant het bestaan van een landelijk vertakt circuit van sodomieten gebleken was. Een waar netwerk, compleet met eigen codes, eigen rituelen en een eigen 'argot'.[57]

Terwijl tot de achttiende eeuw met het begrip 'sodomie' alle ongeoorloofde seksuele technieken konden worden aangeduid, vernauwde het zich sindsdien tot de aanduiding van anaal contact (het 'vuyle werk'); preciezer, anaal contact waarbij zaaduitstorting in het lichaam plaats heeft.[58]

Hoewel nog maar weinig systematisch-kwantitatief onderzoek in de zeventiende-eeuwse rechterlijke archieven is verricht, mag - mede op grond van het ontbreken van aanwijzingen uit andere bron - worden aangenomen dat in die periode sodomie in de Republiek slechts zelden tot strafvervolging heeft geleid.[59] Tot systematische, zelfs landelijke vervolging kwam het voor het eerst in 1730. Vanaf dat jaar tot in 1735 werden jaarlijks sodomieten ter dood gebracht, met een piek in de jaren 1730-'32. Daarna zou het een tijdlang rustig blijven, totdat in de jaren zestig, en opnieuw omstreeks de eeuwwisseling, Amsterdam het toneel werd van grootscheepse vervolgingen van sodomieten. Pas met de invoering van de Code Pénal in 1811 zou een eind komen aan de vervolgingen. De desbetreffende bepaling werd toen uit het Nederlandse strafrecht geschrapt (en overigens na een eeuw opnieuw ingevoerd).

In totaal zijn in de jaren dertig van de achttiende eeuw 289 mannen vervolgd, van wie er zeventig ter dood werden veroordeeld en 107 bij verstek verbannen. Bijna alle ter dood veroordeelde sodomieten stierven aan de wurgpaal, een straf die doorgaans niet op mannen werd toegepast. Op spotprenten werden de terechtgestelde sodomieten dan ook vaak in vrouwenkleren afgebeeld.[60] De strafvorm

57 Th. van der Meer 1984, 7.

58 Th. van der Meer 1984, 20. In juridische geschriften stond sodomie tot circa 1730 voor elke vorm van ongeoorloofd seksueel gedrag: masturbatie, anaal en oraal contact tussen mannen, maar ook tussen man en vrouw. Daarna vernauwde de juridische betekenis van het begrip 'sodomie' zich tot anaal contact mét zaaduitstorting in het lichaam. Alleen op dit laatste stond de doodstraf. Andere homoseksuele handelingen werden meestal met eenzame opsluiting gestraft. Er bleef geruime tijd verwarring bestaan over het begrip. Sommige verdachten meenden onder 'sodomie' al hun seksuele gedragingen te moeten verstaan. Vermoedelijk dacht het publiek, in regelmatig voorkomende scheldpartijen waarin mannen werden uitgemaakt voor 'sodomieters' (denk aan het huidige scheldwoord 'mietje') ook aan meer dan uitsluitend het anaal contact. Th. van der Meer 1988, 171, 183.

59 A.H. Huussen jr. 1982, 548.

60 Th. van der Meer 1984, 65.

was gekozen om de door sodomieten gehanteerde feminiene gedragscode nog extra te schande te maken.[61]

De vervolgingen veroorzaakten een enorme beroering in de Republiek. Een stroom van publikaties volgde op de arrestaties en executies.[62] Uit de ondervragingen was gebleken dat veel sodomieten zich in Den Haag ophielden.[63] Het was met name in deze stad dat de vervolgingen stof deden opwaaien, ook al doordat daar de dagvaardingen werden aangeplakt en publiekelijk afgekondigd.[64]

Den Haag kende talrijke bordelen (ook wel 'lolhuyzen' genoemd), die ook opereerden als bemiddelingsbureaus voor heren die een knecht zochten. Het Haagse Bos, de Lange en de Korte Voorhout en andere, 'afgelegene en duystere plaetsen' waren ontmoetingspunten voor sodomieten, 'omme de voorschr. verfoeyelycke misdaat van Sodomie met elkanderen te bedryven en uyt te voeren'. De ontdekking dat de sodomieten ook bij de Vijverberg verkeerden, het jurisdictie-gebied van de oude grafelijkheid van Holland, in 1531 toegevallen aan de competentie van het Hof van Holland, was voor het Hof directe aanleiding om in actie te komen. Van de steden in de Republiek zijn in Den Haag de meeste processen gevoerd en de meeste vonnissen ten uitvoer gelegd.[65] Het optreden van het Hof leidde tot de uitvaardiging op 21 juli 1730 van een plakkaat van de Staten van Holland en West-Friesland, waarin sodomie formeel strafbaar werd gesteld. De Staten spreken daarin de hoop uit dat 'God almagtig [...] de Ongeregtigheid van het Land met sijne vreesselijke oordeelen niet kome te besoeken en het Land sijne Inwoonderen niet kome uit te spouwen'.[66] De vrees dat God

61 Ze gaven elkaar vrouwelijke bijnamen en gebruikten make-up (zie Th. van der Meer 1984, 167), terwijl in Den Haag ook travestie moet zijn voorgekomen (zie L.J. Boon 1976, 240). Van sommigen werd gezegd dat ze verwijfd of 'op z'n jan meisjes' praatten. Uit geschriften die tijdens en na de vervolgingen in de achttiende eeuw verschenen, wordt duidelijk dat ook het publiek sodomie in verband bracht met feminien gedrag. Justus van Effen noemde sodomieten 'hermafrodieten naar den geest'. In een in 1777 gepubliceerd geschrift constateerde de anonieme auteur dat sodomieten doorgaans lafhartig, 'memachtig' en verwijfd waren. Het woord 'mem' dat een connotatie met 'verwijfdheid' had, werd in het achttiende-eeuwse Leiden voor sodomieten gebruikt. Th. van der Meer 1988, 187-188).

62 Th. van der Meer 1984, 8, 47, 149.

63 Afgaande op de vervolgingen waren er in 1730 sodomietennetwerken te vinden in Utrecht, Den Haag, Amsterdam, Leiden, Haarlem, Delft, Groningen, Zwolle, Zutphen, Kampen, Middelburg en andere plaatsen. Het zwaartepunt van de subcultuur lijkt zich na 1730 verlegd te hebben van Den Haag naar Amsterdam. Theo van der Meer 1988, 175.

64 L.J. Boon 1976, 145, 147.

65 *Beginsel en generale positieven, die alle in de Intenditis tegens de Gedaeghden in cas van Sodomie van gelycken inhoud en teneur zyn*. ARA Den Haag, Hof van Holland, 5423-5427, no. 16-22. Zie Boon 1976, 142-145.

66 Geciteerd bij Th. van der Meer 1984, 142. Ook te vinden in: *Groot Placcaatboek* vol. 6, 605.

het land zou straffen voor de zonde van enkele sodomieten werd de Staten ingegeven door de gangbare interpretatie van het bijbelverhaal van de vernietiging van Sodom en Ghomorra (Genesis 19: 1-29), als de bestraffing van de door inwoners gepleegde homoseksuele handelingen.

De bede van de Staten werd niet verhoord. Gods gesel haalde wel degelijk uit: zware overstromingen troffen het land rond de jaarwisseling 1731-'32. Tijdens hevige stormen bezweken de dijken. Ze bleken te zijn aangetast door de paalworm, door velen beschouwd als Gods werktuig tegen een land dat sodomieten herbergde.[67]

De Uitvaert en debauches

Sodomie werd in het algemeen beschouwd als een symptoom van de verwekelijking en verwildering van moraal en zeden, van de Franse verwijfde invloed die in een tijd van voorspoed de Republiek zou zijn ingeslopen. In dit klimaat kon de sodomie als een besmettelijke ziekte om zich heen grijpen[68] en alle lagen van de bevolking, inclusief de hoogste regentenkringen (zoals was gebleken) infecteren.[69]

In zijn *Hollandsche Spectator* van 2 november 1732 verwoordde Justus van Effen het algemene gevoelen dat de decadentie, die met de komst van de Franse réfugiés hier haar intrede had gedaan[70] en waarvan sodomie het ernstigste symptoom vormde, het gunstige tij had doen keren en de oorzaak was van de economische achteruitgang die het einde had betekend van de Gouden Eeuw. Ook Van Effen

67 Th. van der Meer 1984, 33, 36.

68 L.J. Boon 1976, 151.

69 Uit de bekentenissen van de in 1730 gearresteerde herenknecht Zacharias Wilsma, die de landelijke sodomietenvervolgingen in gang zenen, blijkt dat hij nogal wat 'luyden van fatsoen' onder zijn kennissen telde: baron Meeuwen van Hynsburgh, Cornelis de la Faille (schepen van Delft), Jacob van Wouw (schout in dezelfde stad), Cornelis Backer (drost van Buuren), Willem Six (lid van de vroedschap van Haarlem) en anderen. Velen van hen wisten op tijd te ontkomen en werden bij verstek verbannen. Th. van der Meer 1984, 87.

70 Vanaf 1680 vluchtten er vanuit Frankrijk 200.000 hugenoten naar het noorden, waarvan 50 tot 60.000 naar de Republiek, die zich betrokken toonde met de vervolgde geloofsgenoten. Eigenbelang speelde een grote rol: de magistraten beschouwden de hugenoten als een groep die door de inbreng van kapitaal, ambachtelijke vaardigheden en kennis van zaken op verschillende manieren kon bijdragen aan de welvaart van de stad. Maar de publieke opinie sloeg gaandeweg om. Men vond dat de refugiés teveel begunstigd werden en dat zij zich niet voldoende aanpasten aan de Nederlandse levensstijl. C. Cruson 1987, 38, 42, 43.

beschouwde de paalwormplaag als Gods straf voor de gruwelzonde van sodomie.[71]

Het is opmerkelijk dat in elk geval één van de auteurs van *De Uitvoert* eveneens deze mening aanhing en daaraan uiting gaf in een pamflet. Het betreft Christiaen Schaef, die in 1734 *Godts dreigendt Oordeel over Nederlandt. Aan deszelfs Inwoonders ter verootmoediging voorgestelt* publiceerde en waarin hij het Nederlandse volk vraagt de hand in eigen boezem te steken:

> Ey onderzoekt u dan, en let op zyne hant,
> Ja, onderzoekt u naau, en kent uw zonden: want
> Zyn Oordeel is naby, hy zendt u zware plagen,
> 't Gewormte, dat den Paal aan Neêrlandts dyk komt knagen:
> Zo hy het niet voorziet gy zult te gronde gaan:
> ô Nederlandt het is met uwem staat gedaan.

In de laatste regels van het door Schaef voorgeschreven gebed bekent de Republiek haar zonden:

> Wy zyn voor u gezicht, erkennen onze schult:
> Dit Landt is grouw'lyk als een Sodom, 't is vervult
> Met Boosheidt, Hovaardye, Wraakgierigheidt en Toren,
> Met Hoer- en Dieverye! Ach! wilt ons doch verhoren!
> Bekeert de zulke, maakt haar boosheên hen bekent:
> Op dat deez' plagen door uw goetheit neem' een endt.[72]

Overigens had Jan van Hoven, artistiek adviseur van het kunstgenootschap Ars Superat Fortunam, zich vier jaar tevoren eveneens een angstvallig hoeder van Neerlands goede zeden betoond. In 1730 verscheen een pamflet van deze vriend van Frese en Schaef over het onderwerp *De Beruchte Gruuwelzonden van Sodomie Gelukkiglyk ontdekt en gestraft*. Natuurlijk kan hij het, evenals Schaef en naar men mag aannemen Frese, slechts hartgrondig eens zijn geweest met het besluit van de overheden een genootschap te verbieden dat, aldus de verschillende resoluties, in besloten kring wellicht toegaf aan débauches. En débauches leidden uiteindelijk tot sodomie, was de gedachtengang.

Dat in de ogen van Frese en Schaef vrijmetselarij veel - zo niet alles - met losbandigheid te maken had, staat buiten kijf. Hun klucht bevat tal van toespelingen in die richting.

71 J. de Jonge 1978, 240-242.
72 Chr. Schaef 1734, *3, *6.

In *De Uitvaert* verhaalt aanspreker Platvoet over de neergang van het eens zo ‘roemrugtig Batavia’[73] Hij geeft daarmee een schets van het zedenverval in de Republiek die naadloos blijkt aan te sluiten op de teneur van menig zedentractaat of pamflet tegen de sodomie. Platvoet schildert de vrijmetselarij af als een uiting van de heersende decadentie en spuit tegenover zijn collega Zwartlap zijn onbegrip over het feit

> dat luiden en
> dat nog van verstand,
> Tot zulke buitenlandsche kuuren vervallen als men
> tans komt te bespeuren:
> Dog dat ziet men, helaes! maer te dikwils ge-
> beuren,
> Zints dat de bataviers zyn verbasterd van hunne
> alouden aerd.
> Zagen onze voorouders eens op, zy wierden
> waerlyk vervaerd,
> Dewyl hun zetel 't roemrugtig Batavia, de schrik
> van alle Koningryken,
> Tegenwoordig in een kapstok zou verandert lyken,
> Waer aen de gantsche waerelt haer modens op-
> hangt;
> Terwyl de nakomeling zelfs niet anders als dat
> verlangt.
> In voorige tyden zond men mannen met baerden,
> Die anders niet als ontzag en roem vergaerden.

73 Ook nu nog laten heel wat Nederlanders de geschiedenis van hun land beginnen bij het moment dat de Bataven ‘in holle boomstammen’ de Rijn kwamen afzakken. Misschien heeft men wel een vage voorstelling van het bestaan van hunebedden, terpen en kampementen in het Hollandse veen, maar de eerste concrete voorstelling zal toch die van de peddelende Bataven zijn. In feite zijn ze onze geschiedenis binnen komen varen, toen rond 1500 Tacitus werd herontdekt. Bij hem bleken mededelingen voor te komen over een Germaanse stam die vanuit wat nu Duitsland heet naar de lage landen bij de zee waren getrokken. Die Bataven waren bondgenoten van de Romeinen, maar ze waren allerminst slaafse volgelingen. Ze toonden hun onafhankelijkheidszin in de opstand van ‘Claudius Civilis’. Over wat er na de opstand met de Bataven gebeurde, stond nergens te lezen, maar de Hollandse geschiedschrijvers uit de zestiende en zeventiende eeuw meenden rechtstreeks van die dappere Bataven af te stammen. Allengs werd die gedachte verder gestileerd, totdat er iets ontstaan was dat we de Bataafse mythe noemen. De Batavieren golden gedurende de gehele achttiende eeuw niet alleen als onze voorzaten, maar waren ook onze voorbeelden, zowel op politiek (de ‘geuzen’ t.t.v. het Romeinse Rijk) als op zedelijk gebied (‘edele wilden’). Zie A. van der Woud 1990.

Tegenwoordig zyn de mans, daer de mode re-
geerd,
In vrouwen en de vroului in mannen verkeerd.
Voorheenen vond men hier te land zulke held-
haftige katten,
Dat ze, zonder handschoenen, niet ligt waren
aen te vatten;
Hedendaegs vind men de katten van een heel an-
dre aerd.
't Schynt dat de tyd al veel verandering baerd,
Byzonder alhier in 't land, alwaer alle nieuwe
vreemdigheden,
Belaggelyke gewoontens en verdervelyke zeden,
By de meeste worden geägt en gestelt op den hoog-
sten trap. (vss. 172-205)

Platvoets voorgewende deugdzaamheid is overigens in dit verband hypocriet en lachwekkend omdat hij zelf behoorde tot een gilde dat de naam had zich schuldig te maken aan oplichterij en losbandigheid. Door hun bezorgdheid door Platvoet te laten verwoorden, bereikten Frese en Schaef tevens dat deze ernstige noot de contemporaine lezer/toeschouwer niet al te zwaar op de maag zou vallen.

Zwartlap voegt eraan toe dat de 'zo gaeu en haestig' opgerichte broederschap niet werd getolereerd in de Republiek vanwegen haar 'kromme sprongen' (vss. 209-214), waarmee hij ongetwijfeld op hetzelfde doelde als Platvoet met zijn 'Belaggelyke gewoontens en verdervelyke zeden'. De 'heldhaftige katten' van weleer ziet Platvoet vervangen door hele andere 'katten' die, verwijfd en wellustig als zij zijn, alleen maar geaaid wensen te worden.

De rouwstoet wordt begeleid door treurmuziek, gemaakt op instrumenten die in hun symbolische betekenis een bijdrage vormen tot het dwaze en losbandige portret dat Frese en Schaef in *De Uitvaert* van de vrijmetselarij schilderen. Zowel de doedelzak als de lier, de schalmei en de rommelpot (de 'Zoutbak' en de 'Bakkers Hooren' komen later nog aan bod) gelden van oudsher als instrumenten die de dwaasheid en de wellustigheid representeren (vss. 400-403).

Dat enkele in de rouwstoet meelopende vrijmetselaren 'op zyn Spaens' gekleed gaan (vss. 429-430) is een detail dat in dezelfde richting geduid kan worden. 'Spaans' stond in de achttiende eeuw voor vreemd, zonderling of buitensporig[74]

74 Dat 'Spanjaard' in de achttiende eeuw als scheldnaam werd gebezigd blijkt bijvoorbeeld uit nr. 26 van J.C. Weyermans tijdschrift *Den kluyzennaar in een vrolyk humeur*(z.j.), waarin Pieter Poeraet deze betiteling ten deel valt. Zie hiervoor *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 3, jrg. 9 1986, 79.

en de omschrijving ‘Spaans gekleed gaan’ werd daadwerkelijk als zodanig gehanteerd.[75] ‘Spaans’ werd ook gebruikt ter omschrijving van syfilis, bijvoorbeeld als ‘Spaanse kraag’.[76] Frese en Schaef refereerden mogelijk tevens aan deze laatste uitleg, die immers uitstekend blijkt aan te sluiten bij de strekking van hun satire.

Buitensporig waren de vrijmetselaren ook in hun gezamenlijke drank- en eetgelagen, althans volgens Frese en Schaef. Op tal van plaatsen in *De Uitvaert* wordt aan hun drankzucht gerefereerd (zie bijvoorbeeld vss. 153-154 en 352), terwijl de aansprekers Hartloop en Zwartlap, zelf grote liefhebbers van een glas, bij deze cliënt goed aan hun trekken blijken te komen (zie vss. 85-86; 100-101; 155-156 en 239-243). Ten overvloede verbeeldt de ‘Metzelaers Vlagge’, in de rouwstoet meegedragen door de ‘Puinkruijer van het Gilde’, een ham en een wijnkan (vss. 408-411).

De beschuldiging van dronkenschap zit tevens verborgen in het vroege tijdstip waarop het voltallige metselaarsgilde zich in het sterfhuis, een Scheveningse herberg, verzameld blijkt te hebben, namelijk 's middags om drie uur (vss. 237-238)[77], terwijl de uitvaart niet voor acht uur 's avonds zal plaatsvinden. Kees' opmerking dat ‘Yder zwelgt als een tempelier’ (vs. 352) wekt dan ook geen verbazing.

De in het laatste toneel in de rouwstoet meelopende matrozen hebben natuurlijk in de eerste plaats een functie in het verloop van het verhaal: de kist met de ‘drie Hoofd-deugden’ moet immers naar Engeland worden verscheept. Maar de lezer/toeschouwer associeerde de matrozen ongetwijfeld ook met een ruw en losbandig leven. Dronkenschap was in de eerste helft van de achttiende eeuw, althans onder Engelse zeelui, een van de meest voorkomende vergrijpen.[78]

75 J. Cornelissen, deel IV 1931, 267.

76 De benaming vindt zijn oorsprong in het feit dat Columbus de ziekte uit Amerika meebracht naar Spanje, van waaruit ze zich over Europa verspreidde. Zie H. Heestermans 1980.

77 In de achttiende eeuw verzamelden de genodigden zich pas vlak voor het uur van de begrafenis bij het sterfhuis. Zie J. le Francq van Berkhey, derde deel 1776, 1875.

78 P. Kemp 1970, 79, 87. ‘Matroos’ betekende overigens oorspronkelijk ‘slaapkameraad’. Uit N.A.M. Rodger 1986 wordt duidelijk dat sodomie een ‘insignificant issue’ was, terwijl lange tijd het tegendeel werd aangenomen.
In de Republiek was de zonde van dronkenschap beslist geen ‘middelmatighe saecke’. Het grote gevaar van alle dronkenschap was dat het een ‘moedersonde’ was, dat hieruit altijd ergere zonden ontstonden: dansen bijvoorbeeld, of geweld en ongeoorloofde seksualiteit. Er was immers ‘apenwijn, leeuwenwijn en verkenswijn’, zoals Leupenius in 1651 in *De geessel der sonden, vertoonende het wesen, oorsaaken, eigenschappen en werkingen der sonden; als ook middelen tegen deselve* verwoordde: ‘De eene sal huppelen en springen, en allerley vreemde grimassen aenrichten als een aap. De andere is toornig, wreed en soeckt slechts oorzaake om te vechten als een leeuw. De andere wentelt in sijn vuiligheid en maakt hem een verken gelijk’. Geciteerd bij H. Roodenburg 1990, 339.

De vrijmetselaren konden beschuldigingen van culinaire en alcoholische losbandigheid gemakkelijk op zich laden, want aan het begin van de achttiende eeuw plachtten zij in herbergen samen te komen en het karakter van de bijeenkomsten schijnt zich nauwelijks onderscheiden te hebben van de sfeer in de toen zo populaire clubs en koffiehuizen waar drank, gezelligheid en uitvoerig tafelen de toon bepaalden.[79] Zo vond bijvoorbeeld de eerste permanente loge op Nederlandse bodem, 'La Sincérité', onderdak bij de waard van 'de Goude Leeuw' te Den Haag, terwijl de tweede Haagse loge, 'Le Véritable Zèle', samenkwam in een taveerne op 'den Nieuwen Doelen'. De eerste Engelse loges werden dikwijls genoemd naar het uithangbord van de herberg waar zij samenkwamen, die zich uiterlijk overigens in niets als loge onderscheidde.[80]

De logebijeenkomsten moeten aan het begin van de achttiende eeuw overwegend het karakter gedragen hebben van een gezamenlijke maaltijd, waarbij ook administratieve zaken werden afgehandeld en catechetische verhandelingen werden afgestoken. Vrijmetselaarssymbolen (bijvoorbeeld gereedschap) werden gewoon over de tafel verspreid opgesteld, er werd gerookt en drank geschonken, dit laatste ook al met het oog op de formele toasts die tussen de verschillende verhandelingen werden uitgebracht. Alleen tijdens de ritualen werden het drinken en roken gestaakt. Na afloop van de vergadering werden de maçonnieke symbolen verwijderd, waarop de zogenoemde 'tafelloge' kon beginnen, wat betekende dat de waard het avondmaal serveerde.[81] De waard werd gewoonlijk als 'Servant' aangenomen, waarmee hij tot geheimhouding werd verplicht.[82]

Absolute geheimhouding was niet eenvoudig, want tijdens de zittingen moet het er nogal eens luidruchtig aan toe zijn gegaan. Aanspreker Zwartlap vertelt zijn collega Platvoet dat toen hij in de herberg was ontboden, hij in de belendende kamer een 'groot gestommel' hoorde, 'Onder de drommelsche maetklank van een hamer' waarbij de vrijmetselaren uitriepen: '*frappez, frappez, frappez fort pour la derniers fois*' (vss. 105-110).

Omstreeks 1735 waren, voor zover bekend, nog geen publikaties in de Republiek verschenen met beschrijvingen van logebijeenkomsten. Pas op 20 januari 1738 kwam de *'s Gravenhaegse Courant* met een bericht, bekend onder de naam *Rituaal*

79 W.W. Mijnhardt 1986, 93.

80 Op de oudste in ons land vervaardigde maçonnieke voorstelling, afgedrukt in *Céremonies et coutumes religieuses* en ook in de Nederlandse vertaling ervan, staat een tableau afgebeeld met de namen en uithangborden van herbergen, die overeen komen met de namen van de tot op dat moment door de Grand Lodge erkende loges.

81 J. Hamill 1986, 65.

82 B. Croiser van Uchelen 1971, 26.

Hérault, over de aanneming van een leerling-vrijmetselaar, die zijn afronding vindt in een tafelloge.[83] Veel uitgebreider nog is het 'verradersgeschrift' *De Geheimen der Vrye-Metselaars en der Mopsen geopenbaart*, verschenen te Amsterdam in 1745 en mogelijk gecompileerd door Jean Rousset de Missy.[84] Het boek blijkt voor de ontraadseling van de hierboven geciteerde woorden van Zwartlap goede diensten te bewijzen. Zij komen als zodanig niet in het werk voor, maar zouden betrekking kunnen hebben op het bij verschillende gelegenheden tijdens de logezittingen uitgevoerde gebruik driemaal op tafel te slaan. Het is mogelijk dat Zwartlap (per ongeluk) getuige was van de drie hamerslagen op het altaar, die de voorzittend meester op gezette tijden, bijvoorbeeld bij het openen en sluiten van de loge, liet horen, waarna de 'Opzigters' driemaal in de handen klapten en applaudisseerden.[85] Zwartlap kan ook de veelvuldig tijdens de logezittingen uitgebrachte toasts gehoord hebben, waarbij de vrijmetselaren zich bedienden van uitdrukkingen ontleend aan de artillerie. Bij deze 'exercities' werden geen glazen gebruikt, aldus de schrijver van *De Geheimen*, want 'daar zou 'er niet een eenig heel blyven'. De wijnbekers die men kanonnen noemde, werden na lediging 'in drie *tempo's*' weer op tafel gezet, waarop men driemaal in de handen klapte en driemaal '*Vivat*' riep. 'Het geluid dat men hoort in het nederzetten van de bekers op tafel' is volgens de auteur 'vry sterk, doch niet verwart; het is maar een en

83 Zie over het *Rituaal Hérault* B. Croiset van Uchelen 1965.

84 Zie voor deze stelling, en voor de ontstaansgeschiedenis van *De Geheimen* E.A. Boerenbeker 1970. Het GON gaf in hetzelfde jaar een facsimile uit van deze tekst. *De Geheimen*, een vertaling van *L'Ordre des Francs-Maçons trahi* (zie noot 4), behoort tot het genre van de zogenoemde 'verradersgeschriften' waarin de 'geheimen' van de vrijmetselarij worden onthuld. Dit soort geschriften werden in de achttiende eeuw zowel in Engeland als op het Continent in groten getale uitgegeven. Kennis omtrent de geheimen heet daarin steeds op slinkse wijze verkregen te zijn door ontfutseling aan vrijmetselaren, heimelijke bespieding van hun samenkomsten of binnendringing in de loges. Ongetwijfeld hebben deze geschriften, die dikwijls eerst in nieuwsbladen en later in pamfletvorm verschenen, gretig aftrek gevonden bij de 'profanen', de niet-ingewijden, maar in de meeste gevallen lijkt sprake van fictief verraad. Van sommige van deze geschriften is bekend dat ze aan de loges werden verkocht en daarbinnen als 'aide-mémoires', rituaalboeken, fungeerden. Ze moeten grote invloed hebben uitgeoefend op de standaardisering van het maçonnieke rituaal in de loop van de achttiende eeuw. Het ontstaan van het genre wordt als volgt verklaard. Hoewel het vrijmetselaarswetboek voorschreef dat niets de vrijmetselarij betreffende naar buiten mocht worden gebracht, veroorzaakte dit gebod in de praktijk problemen: de ritualen konden niet naar behoren worden uitgevoerd zonder zo'n 'aide-mémoire'. Om nu niet lijnrecht in te gaan tegen een belangrijk vrijmetselaarsvoorschrift zou daarom de vorm van verradersgeschrift zijn gekozen. De Franse verradersgeschriften hadden in tegenstelling tot de Engelse een verhalend karakter, waarin de ceremoniën en sociale verhoudingen binnen de orde uitvoerig aan bod kwamen.

85 *De Geheimen* 1745, 118, 128-129.

dezelfde slag, zwaar genoeg om drinkvaten te breeken, die niet van een sterke stoffe waren'.[86] In dat geval moet Zwartlap dit geluid met hamerslagen hebben verward.

De muziek die tijdens de maçonnieke bijeenkomsten ten gehore werd gebracht moet de overige gasten in de herberg nog meer de indruk hebben gegeven van doen te hebben met een gezelschap van feestneuzen. Voor en na de verschillende toasts werden liederen gezongen, à-capella dan wel met instrumentale begeleiding[87], waarmee de vrijmetselaren een ode brachten aan hun (vermeende) voorgangers. Vier van deze liederen kregen bekendheid in de Republiek door de publikatie van de *Chansons de la très-venerable Confrairie des Maçons Libres* (1735), die in 1736 nogmaals in druk zouden verschijnen als onderdeel van de Nederlandse vertaling van het vrijmetselaarswetboek.

Het gezelligheidsaspect van de vroege logebijeenkomsten moet een van de voornaamste aanleidingen gevormd hebben de orde van débauches te beschuldigen. Wellicht niet geheel ten onrechte, want Anderson had het immers in 1723 reeds nodig geacht op twee plaatsen in zijn wetboek tegen al te excessieve uitspattingen te waarschuwen.[88]

Volgens *De Geheimen* hadden dergelijke uitspattingen in Frankrijk zelf geleid tot een teloorgang van de eerbiedwaardigheid van de broeders. Het werk geeft een indruk van de deplorabele toestand van de Franse vrijmetselarij, die volgens de auteur was veroorzaakt door de aanneming van onfatsoenlijke lieden die zich schuldig zouden hebben gemaakt aan 'verachtelyk Eigenbelang' en 'plompe Onbetaamelykheit'. 'De Vrye-Metselaars willen drinken, eeten, zich vermaaken: dit is de geest die hunne raadpleegingen en besluiten inblaast', aldus de auteur, maar rechtgeaarde vrijmetselaren 'kennen geene anderen vermaakelykheden, dan dezulken waar op nooit het naberouw volgt'.[89] Tegenstanders van de orde zullen waarschijnlijk minder behoefte hebben gehad aan een dergelijk genuanceerd

86 *De Geheimen* 1745, 39-41.
87 A. Poth 1956, 79.
88 De vermaningen luiden in de Nederlandse vertaling van 1736 aldus:

> Gy moogt u met vrolikhyt verlustigen, en malkander alle vermaek aendoen, den ene den anderen onthalen, maer niet boven u vermogen, alle buytensporighyt daer omtrent vermyden, met geen Broeder op te dringen meer te eten of te drinken als hy oordeelt hem dienstig te wezen [64]

en

> gaet ook te rade met u gezonthyt, blyf niet te laet by malkanderen, na dat de Ure van de Loge voorby is, op dat gy op een behoorlyke tydt moget na Huys keren, myd de gulzighyt en dronkenschap, op dat uw Huysgezin daer door niet benadeelt worde [66]

89 *De Geheimen* 1745, resp. 106, 21, 6-7.

oordeel en uit het karakter van de bijeenkomsten hun eigen conclusies getrokken hebben ten aanzien van de orde.[90]

De hierboven behandelde passages uit *De Uitvoert* vormen echter onvoldoende aanwijzing om te veronderstellen dat Frese en Schaef in hun klucht zo ver gingen een verband te leggen tussen vrijmetselarij en sodomie. Maar wat te denken van de aanwezigheid van 'twee Nachtwerkers' (vs. 397) op de begrafenis van de vrijmetselarij? Een nachtwerker was een beersteker (putjesschepper) die 's nachts de beerputten ruimde. In *De Uitvaert* dragen zij een 'pragtige gegaloneerde Leuningstoel' op de schouders (vss. 398-399). Frese en Schaef kunnen hierbij gedacht hebben aan de in de logeruimte zo dominant aanwezige 'Presidents Zeetel', zoals Jacob Maas Dirks Zoon hem in de tweede Haagse loge 'Le Véritable Zèle' had gezien en nagetekend.[91] Dat nu uitgerekend twee nachtwerkers deze stoel meetorsen moet indertijd, toen faecalische humor een hoogtepunt beleefde in de Nederlandse literatuur, wellicht de associatie hebben gewekt met een kakstoel, terwijl de arbeidsuren van de nachtwerker mogelijk in verband werden gebracht met daden van losbandigheid die het daglicht niet konden verdragen.[92] In de visie van Frese en Schaef konden nachtwerkers op de begrafenis van de vrijmetselarij niet ontbreken, want was het niet deze broederschap die 'Verborgentheid' hoog in haar vaandel had, een kenmerk dat de auteurs overigens door een uil laten verbeelden (vss. 418-419).

Het is heel goed mogelijk dat het beroep van de nachtwerker tevens met sodomie, het 'vuyle werk', werd geassocieerd. Zoals gezegd verstond men in juridische kring onder sodomie uitsluitend anaal contact, voor de omschrijving waarvan in de loop der eeuwen een heel arsenaal van obscene termen in zwang raakte, zoals bruinwerker, vuilwerker, achterlader, achteropwerker, bruinjoeker, reetroeier en rugartiest. De bron die deze scheldwoorden vermeldt, het *Bargoens woordenboek* (1974), geeft niet aan wanneer deze hun intree in het spraakgebruik beleefden. 'Nachtwerker' als spotnaam voor sodomiet ontbreekt weliswaar in dit rijtje, maar woorden als 'bruinwerker' en 'vuilwerker' lijken van 'nachtwerker' afgeleid

90 Op tal van plaatsen in *De Uitvaert* zijn meer of minder expliciete toespelingen aan te wijzen op de vermeende seksuele, dan wel drankzuchtige losbandigheid der vrijmetselaren, zoals nog duidelijk zal worden.

91 Precies zo'n zelfde stoel is te bewonderen op de oudste maçonnieke voorstelling in ons land vervaardigd, die als illustratie is gebruikt bij het lemma 'Les Free-Massons' in *Céremonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde*. Met deze stoel wordt mogelijk ook gerefereerd aan de 'Salomon's Chair' die tijdens Engelse maçonnieke processies in de jaren 1720-40 werd meegedragen. De stoel van de voorzittend meester van de loge, de 'Presidents Zeetel', droeg echter dezelfde naam. Zie A. Mellor 1971, 201.

92 In dat geval moet hun aanwezigheid het aansprekersgilde evenmin tot eer gestrekt hebben, zie III.

te zijn: zij expliciteren als het ware zijn beroep. Het lijkt aannemelijk te veronderstellen dat ‘bruinwerker’ en ‘vuilwerker’ zich als betiteling voor een sodomiet om die reden langer hebben kunnen handhaven dan ‘nachtwerker’.

Ten slotte aandacht voor de locatie Scheveningen. Volgens het impressum zou *De Uitvaert* daar gedrukt zijn. Ook de klucht speelt zich er af, onder de rook van Den Haag, de stad waar de eerste loges op Nederlandse bodem werden gesticht. Vanuit Scheveningen zal de gesneuvelde vrijmetselarij naar het land van oorsprong worden teruggevaren. Maar Scheveningen was ook een bij de Haagse bevolking geliefd uitgaansoord, niet in de laatste plaats vanwege zijn talrijke herbergen. Dat er één in De Uitvaert dienst doet als sterfhuis, mag worden opgevat als een zoveelste verwijzing naar de drankzucht der vrijmetselaren.

De locatie Scheveningen vormt tevens de duidelijkste aanwijzing voor de veronderstelling dat Frese en Schaef met hun klucht de opzet hadden vrijmetselaren van sodomie te betichten. De in 1730 door de overheden ontdekte Haagse subcultuur van sodomieten heeft zich namelijk naar alle waarschijnlijkheid uitgestrekt tot het Scheveningse uitgaansleven. Onno Zwier van Haren, overigens zelf vrijmetselaar van het eerste uur, schreef in 1764 aan een vriend dat in 1730, het jaar waarin sodomietenvervolgingen een aanvang namen,

> on surprit une bande des malheureux, qui s'assembloit a Scheveling, ou ils avoient loué une chambre: ils s'ij assembloient une fois par semaines, et commençoient et finissoient leur assemblée par le chant d'un psaume a haute voix.[93]

Een scheldkanonnade van Pieter Poeraet uit 1733, gericht aan het adres van Jacob Campo Weyerman, geeft nog meer voedsel aan het vermoeden dat in Scheveningen een sodomie-cultuur bestond. In Poeraets *Vervolg van gedichten* wordt Weyerman niet alleen uitgemaakt voor ‘Gomoriste likkengat’ en ‘Manverleider’, maar ook voor ‘Scheveningschen jongens maet’[94], krachttermen die in het licht van Van Harens brief alledrie op ‘sodomiet’ terug te voeren zijn.

93 Zie H.E. Moltzer 1876, 62-63. Uit de context kan worden opgemaakt dat met ‘des malheureux’ sodomieten zijn bedoeld.

94 De betreffende passage werd herdrukt in P. Altena 1986, 76-77. In hetzelfde gedicht van Poeraet wordt Weyerman uitgemaakt voor ‘laetste vrint Van het Scheveningsche kint’, een betiteling die mogelijk verband houdt met een eventueel slechte reputatie van het Scheveningse weeshuis, gesticht in 1697. Zie J. de Riemer 1730, 587.

Anti-maçonnieke geluiden in Engeland[95]

In Engeland is de vrijmetselarij weliswaar nooit verboden geweest, maar ook daar kreeg de orde beschuldigingen van losbandigheid over zich heen.[96] Uit pamfletten die in Engeland verschenen in de jaren 1698-1735 blijkt, dat sodomie als een van de voornaamste beschuldigingen moet worden beschouwd.[97]

Maar er is ook een geval bekend waarbij een Engelse regent expliciet zijn ongerustheid uit ten aanzien van de eventuele staatsgevaarlijkheid van de vrijmetselaarsbeweging, een beschuldiging, die in Engeland overigens wel vaak tegen sodomieten werd ingebracht.[98] Deze burgermeester van Canterbury verdacht de vrijmetselaren in 1732 - zonder op details in te gaan - van 'Practices against the Peace of our Sovereign Lord the King, his Crown and Dignity, as well as Breaches on Morality.'[99] De hele gebeurtenis lijkt niet meer dan een incident te zijn geweest. Het heeft voor zover bekend geen gevolgen gehad voor de orde.[100]

Voor zover bekend verscheen het eerste anti-maçonnieke pamflet in Engeland in 1698, getiteld *To all Godly People, in the Citie of London*:

95 Dit hoofdstuk is geschreven door Arno van den Brand.

96 Omstreeks 1700 was sodomie in Engeland een zwaar vergrijp. Wie aan de schandpaal werd genageld wegens 'unnatural crimes', kreeg het uitzonderlijk zwaar te verduren: gewoontegetrouw werd deze categorie delinquenten eerst met afval besmeurd (zie J. Stevenson 1979, 50), om vervolgens ter dood te worden gebracht.
Homoseksueel gedrag werd indertijd in Engeland aangeduid met 'buggery' of 'sodomy'. De termen konden echter eveneens van toepassing zijn op bestialiteit of op ongeoorloofde heteroseksuele praktijken, zoals prostitutie, incest, verkrachting of seks met minderjarigen (A. Bray 1982, 14). Ook in Engeland zag men sodomie als de kroon op een losbandig leven en gebruikte men het bijbelverhaal van de vernietiging van Sodom en Ghomorra als afschrikwekkend voorbeeld.

97 D. Knoop, G. Jones en D. Hamer 1945, 22.

98 Het is mogelijk dat degenen die in Engeland de vrijmetselaren van sodomie beschuldigden, hen tevens als staatsgevaarlijk beschouwden. Dat vloeide immers voort uit de heersende opvatting over sodomie. Men richtte zich in die zin echter niet zo duidelijk op bepaalde kenmerken van de vrijmetselarij, zoals in de Republiek het geval was.

99 D. Knoop e.a. 1945, 287.

100 Een in 1746 in Duitsland uitgegeven boekwerkje geeft een opsomming van plaatsen waar de vrijmetselarij verboden werd. Het Nederlandse verbod opent de rij, over Canterbury wordt met geen woord gerept. P.F. Steinheil 1746, 2.

> Having thought it needful to warn you of the Mischiefs and Evil practised in the Sight of God by those called Freed Masons, I say take Care lest their Ceremonies and secret Swearings take hold of you; and be wary that none cause you to err from Godliness. For this devilish Sect of Men are Meeters in secret wich swear against all without their Following. They are the Anti Christ wich was to come leading Men from Fear of God. For how should Men meet in secret Places and with secret Signs taking Care that none observe them to do the Work of God; are not these the Ways of Evil-doers? Knowing how that God observeth privilly them that sit in Darkness they shall be smitten and the Secrets of their Hearts layed bare. Mingle not among this corrupt People lest you be found so at the World's Conflagration.
> Set forth as a Warning to this Christian Generation by M. Winter, [...][101]

Volgens Knoop en Jones wordt de vrijmetselarij in dit pamflet, waarvan slechts een exemplaar bewaard is gebleven, beschuldigd van anti-trinitarisme en zou het bovendien aantonen dat de vrijmetselarij reeds vóór 1723 deïstisch was.[102] Volgens Margaret Jacob, auteur van het opzienbarende boek *The Radical Enlightenment. Pantheists, Freemasons and Republicans*, zou het pamflet erop wijzen dat de nieuwbakken vrijmetselarij werd geïnfiltreerd door ongelovige lieden die een alternatief zochten voor de gevestigde kerk.[103] Wat daarvan ook juist moge zijn, de veronderstelling lijkt niet gewaagd dat auteur M. Winter in zijn 'Warning' de vrijmetselarij mogelijk tevens met 'de zonde van sodomie' associeert. De kenmerken van de vrijmetselarij, die hij opvoert als argumenten tegen de orde, zijn dezelfde als die veelvuldig tegen sodomieten werden ingebracht.

Dat Winter in zijn pamflet de vrijmetselarij als een duivelse sekte betitelt, wijst eens te meer in de richting van een verondersteld verband tussen vrijmetselarij en sodomie. Ook sodomieten werden namelijk als zodanig beschouwd, als een groep mensen die weigerde de regels van de Heilige Schrift na te leven, waardoor Gods straffende hand over het land zou komen.[104]

De seksuele tolerantie lijkt in Engeland aan het einde van de zeventiende eeuw een dieptepunt te hebben bereikt. Deze onverdraagzaamheid werd ten dele gecreëerd door de rond 1688 opgerichte 'Society for the Reformation of Manners'.[105]

101 D. Knoop en G. Jones 1942, 153.
102 D. Knoop en G. Jones 1942, 152. In 1723 kwam het Engelse wetboek uit, waaruit een deïstische inslag spreekt.
103 M.C. Jacob 1981, 121.
104 R. Trumbach 1977-1978, 9-11.
105 D. Rubini 1988, 352.

Haar voornaamste doel was het veilig stellen van de openbare zeden. Zij richtte zich tevens tegen de ontheiliging van de zonsdagrust, dronkenschap, zweren, vloeken, prostitutie en zedeloosheid in het algemeen.[106] De met behulp van spionnen verkregen informatie werd doorgespeeld aan het justitiële apparaat.

Opmerkelijk is dat in 1698, hetzelfde jaar waarin *To all Godly People* verscheen, Engeland in het teken stond van een geruchtmakend sodomieproces tegen een Engelse marine-officier, kapitein Rigby. De man werd eerst vrijgesproken[107], maar drie maanden later opnieuw gearresteerd. In het Sint Jamespark in Londen, een bekende ontmoetingsplaats voor sodomieten, was hij in een val gelopen die was opgezet door de 'Society for the Reformation of Manners'[108]. Nu werd Rigby wel veroordeeld. De opgelegde straf bestond uit de schandpaal, een jaar gevangenis en een geldboete van duizend pond.[109]

Zoals gebruikelijk bracht de gebeurtenis de drukpersen in beweging. Zo verscheen naar aanleiding van het proces een pamflet onder de titel *The Women's Complaint to Venus*, waarin vrouwen te kennen gaven - dank zij de plaag van sodomie - seksueel niet meer aan hun trekken te komen. Een in die tijd veelvuldig geuite klacht, die het resultaat was van het idee dat sodomieten vrouwenhaters waren. Omdat van vrijmetselaren hetzelfde werd gedacht, was het voor tegenstanders maar een kleine stap de vrijmetselaren van sodomie te betichten.

In dezelfde sfeer paste een in druk verspreide klaagzang van een Londense burgemeester over de teloorgang van de goede zeden.[110]

Genoemde geschriften waren niet alleen een uiting van onverdraagzaamheid op zedelijk gebied, maar hebben deze onverdraagzaamheid ongetwijfeld ook aangewakkerd. In 1699 vond in Londen de eerste grootschalige vervolging van sodomieten plaats, in een poging de subcultuur van sodomieten die zich eind zeventiende eeuw in Londen had gevormd, te onderdrukken.[111] Er kwam een netwerk aan het licht met geraffineerde eigen codes en rituelen, waarmee de in 1730 blootgelegde subcultuur in de Republiek veel verwantschap vertoonde.

106 D. Rubini 1988, 352; A. Bray 1982, 89.
107 D. Rubini 1988, 356. Vermoedelijk heeft koning-stadhouder Willem III de zaak in de doofpot willen stoppen.
108 A. Bray 1982, 84, 85, 137; D. Rubini 1988, 356. Het St. Jamespark stond in de zeventiende eeuw tevens bekend als ideale ontmoetingsplaats voor het leggen van heteroseksuele contacten. P. Kearney 1983, 21-22.
109 D. Rubini 1988, 356.
110 D. Rubini 1988, 356, 357, 360, 375.
111 A. Bray 1982, 91, 92.

In 1707 was er sprake van een nieuwe golf sodomietenvervolgingen. De exacte omvang is niet bekend. Vast staat wel, dat ten minste drie slachtoffers door zelfmoord aan de schandpaal wisten te ontkomen.[112] Opnieuw kwam er een pamflettenstroom op gang. En opnieuw vond het beeld van de sodomiet als vrouwenhater algemeen ingang, zoals in het anonieme pamflet *The Women-Hater's Lamentation* (1707):

> Ye Women-haters say,
> What do's your Breasts inspire,
> That in a Brutal way,
> You your own Sex admire?[113]

De dichter omschrijft het sodomietennetwerk - naast een bende - ook als een club:

> A Hundred more we hear,
> Did to this Club belong
> But now they scatter'd are
> For this has broke the Gang.[114]

Het lijkt erop dat er in Engeland sprake was van wantrouwen tegen clubs, gezelschappen en genootschappen in het algemeen. In 1698 verscheen bijvoorbeeld *A Short View of the Immorality and Profaneness of the English Stage*, waarin een zekere Jeremy Collier het theater afschildert als de oorzaak van elk immoreel gedrag. ‘Hoereren, vloeken, vuiligheid en atheïsme’ waren volgens dominee Collier te vinden bij een ieder die verbonden was aan het toneel.[115] En naar aanleiding van de Rigby-zaak verspreidde de ‘Society for the Reformations of Manners’ een pamflet waarin de zondaars werd aangeraden zich te verbeteren door ‘plays, bad books and frivolous company’ te vermijden.[116]

Een van de belangrijkste antagonisten van clubs was Ned Ward. Hij begon zijn morele kruistocht in 1698 met *Bacchanalia; or a Description of a Drunken Club*.[117] In 1709 verscheen van hem *The History of London Clubs*, waarin hij naast een aantal andere genootschappen in één moeite door ook een van de

112 A. Bray 1982, 91.
113 A. Bray 1982, 83.
114 D. Rubini 1988, 380.
115 B.J. Hurwood 1968, 35.
116 D. Rubini 1988, 357.
117 W. Hextall 1920, 47.

'molly houses' ('lolhuyzen') beschrijft die in 1707 waren opgerold.[118] Dat dit soort boekwerkjes populair waren, mag blijken uit het feit dat John Dunton's *The He-Strumpets, a Satyr on the Sodomite Club*, waarvan de eerste druk in 1707 verscheen, in 1710 haar vierde druk beleefde.[119]

Opmerkelijk is dat rond deze tijd ook de vrijmetselarij weer in beeld kwam. In 1708 vescheen *A New View of London; or an Ample account of that city*[120], waarin de vrijmetselarij summier en op informatieve wijze wordt beschreven. Misschien mogen we dit zien als een kleine poging om de orde tegen wilde geruchten te beschermen. Er verschenen verschillende pamfletten waarin de sodomietenclubs met de vrijmetselarij worden vergeleken, zoals in deze passage uit 1710:

> [...]: which is a Language understood by one sort of People, but by none else; and some of them compare it to the Word, Mark, or Token of a certain Compagny call'd the Free Masons, which is well known to every Member of that Sage Society, but kept a mighty Secret from all the World besides;[121]

Ook Sir Richard Steele, bekend door zijn spectatoriale geschriften, toonde zich geboeid door de overeenkomstige kenmerken van vrijmetselarij en sodomie. In 1709 schreef hij in zijn *Tatler* (nr. 26):

> But my reason for troubling you at this present is, to put a stop, if it may be, to an insinuating increasing set of people, who, sticking to the letter of your treatise, and not to the spirit of it, do assume the name of 'Pretty Fellows; 'nay and even get new names, as you very well hint. Some of them I have heard calling to one another as I have sat at White's and St. James's, by the names of Betty, Nelly, and so forth. You see them accost each other with effeminate airs: they have their signs and tokens like free-masons: they rail at woman-kind; receive visits on their beds in gowns, and do a thousand other unintelligible prettinesses that I cannot tell what to make of. I therefore heartily desire you would exclude all this sort of animals.[122]

118 A. Bray 1982, 100, 137, 143.
119 A. Bray 1982, 142.
120 [...] London 1708. Zie E. Dring 1924, 355.
121 I. Grantham 1948, 196-197. De passage is helaas te beknopt geciteerd om te kunnen beoordelen in hoeverre er gezinspeeld wordt op sodomie.
122 R. Steele 1876, 61.

De verwijfdheid, het aannemen van andere (vrouwen)namen, de tekens en de gebaren waren allemaal zaken waar men sodomieten aan meende te kunnen herkennen.[123] Met zijn zinsnede 'they have their signs and tokens *like* free-masons' plaatste Steele sodomieten en vrijmetselaren naast elkaar. Voor zijn lezers moet het een kleine stap geweest zijn beide 'clubs' maar op één hoop te gooien.[124]

In hoeverre de wijd verbreide vooroordelen ten aanzien van de vrijmetselarij van invloed zijn geweest op de formatie van de Engelse Grootloge in 1717, is moeilijk te zeggen. Waarom toen vier Londense loges samengingen is niet duidelijk. Uit de eerste jaren van de Grootloge zijn geen notulen van vergaderingen bekend.[125]

De publikatie in 1723 van *The Constitutions of Free-Masons*, het wetboek van de orde, vormde opnieuw aanleiding voor tal van anti-maçonnieke pamfletten. In hetzelfde jaar verscheen *An Hudibrastick Poem*, een zeer grove aanval op de vrijmetselarij.[126] De anonieme schrijver beweert in zijn voorwoord zelf vrijmetselaar te zijn. Bij zijn inwijding zou hij een kus hebben gegeven op het zitvlak van een der aanwezige opzichters. Dat deze ceremonie ook werkelijk heeft plaatsgevonden is niet waarschijnlijk. Het is een aangepaste versie van een onderdeel van de heksensabbat. Heksen zouden hun verbond met de duivel bezegelen door diens achterwerk te kussen.[127] *An Hudibrastick Poem* heeft men in Engeland tot nu toe te obsceen gevonden om het in zijn geheel te reproduceren. Het werk genoot dan ook grote populariteit: in 1724 zou de vierde druk verschenen zijn.[128]

123 Zie hiervoor o.a. D. Rubini 1988, 352; Th. van der Meer 1988, 291-292; P. Morris 1988, 399; R. Trumbach 1988, 408; S. Murray 1988, 460.

124 Richard Steele was naar alle waarschijnlijkheid geen vrijmetselaar. Zie B. Croiser van Uchelen 1961, 92. Dit in tegenstelling tot wat Margaret Jacob beween, 1981, 134. Jacob baseert zich op R. Blachard 1948, 917. Hij stelt daar dat Steele mogelijk wel vrijmetselaar is geweest maar dat het definitieve bewijs hiervoor ontbreekt. Wel zou Steele in latere jaren contact hebben gehad met J.Th. Desaguliers. Zie R. Blachard z.j., 218.

125 J. Hamill 1986, 42.

126 J. Knoop e.a. 1945, 83-90.

127 C. van Emde Boas 1985, 123-124. Volgens de overlevering zou de duivel hierna de heks anaal penetreren waarna ze een kind ter wereld zou brengen: een sodomiet. Dit was in Engeland een van de verklaringen welke voor het bestaan van sodomieten werd gegeven. A. Bray 1982, 21.

128 Er zijn van het gedicht weinig exemplaren bewaard gebleven (E. Dring 1924: het is 'happily not often seen', 347). Het gedicht is door Knoop, Jones en Hamer in hun bundel van vroege anti-maçonnieke pamfletten grondig gekuisd. Van de oorspronkelijke 366 regels werden er in 1945 slechts 158 weergegeven. Een exemplaar van het pamflet bevindt zich in de bibliotheek van het British Museum, een ander in de bibliotheek van de Engelse Grootloge, beide gevestigd in Londen. D. Knoop e.a. 1945, 83 e.v.

In januari 1725 kregen de sodomieten opnieuw vervolgingen te verduren, die een aanvang namen met de politie-overval op een 'molly house' in Covent Garden.[129] En weer speelde de 'Society for the Reformation of Manners' een cruciale rol in de vervolgingen. In februari 1726 werden in totaal zo'n twintig molly houses opgerold.[130] Het was de meest omvangrijke vervolging in Engeland tot dan toe.[131] Net als in 1698 en in 1707/1709 ging de vervolging van de sodomieten gepaard met het verschijnen van pamfletten, terwijl er dit keer ook in de kranten aandacht aan werd besteed.[132]

In dezelfde periode verscheen in verschillende versies (eerst als afzonderlijke brieven in een krant en later als pamflet) *The Free-masons Accusation and Defence*[133], dat bestaat uit zes gefingeerde brieven tussen vader en zoon. De vader heeft moeite met het vrijmetselaarschap van zijn kroost. Doordat zoonlief de verwijten van zijn vader nauwelijks kan weerleggen, komen vaders standpunten als meest overtuigend naar voren. Verschillende keren zinspeelt de vader op sodomie:

> The Women, in particular, have a strange Opinion of them; by them they are concluded utter Enemies to the Fair Sex, who, for the generality, have them in the greatest Abhorence.

Met name de tweede brief van vader zit vol verdachtmakingen:

> You are suprized that your Mother and Sisters, and above all, your dear Kitty, should be so alarm'd. Why should they not? when they heard you were going to incorporate yourself with a Set of Men who are strongly suspected to bear no great Good-will to the Fair Sex. [...]we have several of the Fraternity here in the Country, who are the very Scum and Dregs of the Common People, idle, indigent Wretches, the Scandal of humane Society; [...]

De familie is bang dat hij als zoon, broer en echtgenoot verloren is. Dat vrijmetselaren vrouwenhaters zouden zijn, kan de zoon alleen tegenspreken door nadrukkelijk te wijzen op de heteroseksualiteit van de voorzitter van de loge, Sir Thomas:

129 A. Bray 1982, 97; R. Trumbach 1977-1978, 22.
130 A. Bray 1982, 89.
131 D. Rubini 1988, 365.
132 *The London Journal* zou verschillende keren melding maken van de sodomietenvervolgingen. R. Trumbach 1977-1978, 30-31.
133 De tekst verscheen waarschijnlijk in de *Post-Boy* en in de *Flying-Post*. D. Knoop e.a. 1945, 10.

> were there any thing in it injurious to the dear darling Sex; as for him, he is a Woman's Man every Inch, and would blow the whole Faternity, I am sure, had he the least Suspicion of such Practices.

De populariteit van het pamflet wordt weerspiegeld in het feit dat het minstens drie keer werd herdrukt en er tevens een roofdruk van verscheen.[134]

Dit keer zag ook een uitgebreide verdediging het licht, *A Full Vindication*, waarin de anonieme schrijver zegt dat het 'my business is to expose the unfair Reasoning, the scandalous Reflections, unjust and severe Insinuations, wich has already taken but too deep Root in the Bosom of the Fair, [...]'

Voor hem is het duidelijk waar vader op uit is als hij vrijmetselaren als vrouwenhaters omschrijft:

> In short, this ill-manner'd Scribbler takes the most scoundrel Methods to blacken the Free-Masons; and though he does not actually lay the Sin of Sodom to their Charge, yet he takes a great deal of Pains to make his Reader imagine he thinks so.[135]

De vervolging van sodomieten en de min of meer gelijktijdige opleving van vooroordelen ten aanzien van de vrijmetselarij lijkt in deze jaren zeer direct het gedrag van de vrijmetselaren te hebben beinvloed. Voorheen had het grote publiek alleen via kranteberichten, pamfletten of bij geruchte van de beweging vernomen. Met de *Constitutions* was de vrijmetselarij duidelijk in de openbaarheid getreden. Opvallend genoeg schreef Anderson daarin de broeders voor na een logebijeenkomst direct huiswaarts te gaan en vooral niet teveel te drinken (zie noot 88). Maar in plaats dat het wetboek een eind zou maken aan de geruchtenstroom, bleek het tal van nieuwe aanknopingspunten te bieden om de beweging te ridiculiseren. De Engelse Grootloge probeerde het geschimp en gespot tot bedaren te brengen door zo min mogelijk berichten in de kranten te plaatsen. In de laatste zes maanden van 1723 verscheen er in de Londense kranten geen enkel bericht betreffende vrijmetselarij.[136]

Maar het zou rond de vrijmetselarij nooit meer helemaal stil worden. Door te zwijgen verdwenen de vooroordelen niet. Dit leek de Grootloge ook te beseffen, want vanaf februari 1724 verschenen er weer regelmatig berichten in de kranten.

Prompt kreeg de vrijmetselarij te maken met een anti-maçonnieke scherts-

134 D. Knoop e.a. 1945, 156-176.
135 D. Knoop e.a. 1945, 176-185.
136 A. Robbins 1909, 80. Men ziet ook het geringe aantal teksten dat wordt vermeld in D. Knoop e.a. 1945 en E. Dring 1924, 345-385.

vereniging, genaamd de Gormogons. De vereniging beroemde zich erop dat ze was gesticht door de eerste keizer van China. Ook Confucius zou een Gormogon zijn geweest. Het woord Gormogon zou volgens een pamflet uit het Chinees afkomstig zijn en betekende 'A Person made Illustrious by Social Love, by the Excellency of his Genius, and by the Antiquity of his Descent'.[137] De satire begon kennelijk al bij de statuten.

De grote man achter de Gormogons is waarschijnlijk Philip, hertog van Wharton, geweest. Een onevenwichtige losbol, die het door allerlei manipulaties ooit tot grootmeester in de vrijmetselarij had gebracht en die in recordtempo zijn familiekapitaal erdoor wist te jagen.[138] Dat een 'amoreel en zedeloos' persoon lid kon zijn van de vrijmetselarij staat hiermee vast, maar evenzeer, dat dergelijke figuren ook bij de tegenstanders te vinden waren.

De Gormogons hadden maar één doel: de vrijmetselarij belachelijk maken.[139] Een vrijmetselaar kon wel lid worden, maar alleen als hij de vrijmetselarij had afgezworen. William Hogarth, (in 1725 zelf vrijmetselaar[140]) maakte een spotprent waarop zowel Gormogons als vrijmetselaren figureren. Voor de laatsten gebruikte hij een aap, zinnebeeld van de lust, met een schootsvel voor en witte handschoenen aan. Op een tweede prent, die uit 1738 dateert, krijgt een vrijmetselaar de inhoud van een pispot over zijn hoofd geleegd.

Op hun beurt werden de Gormogons overigens ook weer belachelijk gemaakt. In een schertsaankondiging daagt het zogenaamde Genootschap van de Gulzigaards (Guzzletonians) de Gormogons uit voor een vreetwedstrijd. De vrijmetselaren zouden hierbij als scheidsrechters optreden.[141]

In 1726 en 1727 zag de Engelse Grootloge, mogelijk mede als gevolg van de sodomietenvervolgingen, wijselijk af van de gebruikelijke optochten[142], waarbij de In 1748 zet de orde pas definitief een punt achter dit openbare optreden, omdat

137 D. Knoop e.a. 1945, 149.

138 De hertog van Montagu stond - om de lieve vrede te bewaren - zijn grootmeesterszetel in januari 1723 aan de hertog van Wharton af. H. Zeijlstra Fzn. 1959, 35.

139 A. Cerza 1962, 9.

140 Hogarth komt in 1725, 1730 en 1735 voor op maçonnieke ledenlijsten. A. Cerza 1962, 14.

141 D. Knoop e.a. 1945, 135.

142 Het ging hierbij om het 'Annual Feast', tevens de dag waarop de vrijmetselaren hun nieuwe grootmeester (en gedeputeerd grootmeester) kozen. De gebeurtenis vormde een makkelijke prooi voor tegenstanders. Zo verscheen er nog een jaar na dato een anoniem schertsverslag van het Annual Feast van 1722 in pamfletvorm, getiteld *EBRIETATIS ENCOMIUM: Or: The PRAISE of DRUNKENNESS*,

> Wherein is Authentically, and most evidently proved, 1. The Necessity of frequently getting Drunk. 2. That the Practices of getting Drunk is most Antient, Primitive and Catholick. Confirmed by the Examples of Heathens, Turks, Infidels, Popes, Primitive Christians, Bishops, Doctors, Philosophers, Poets, Free Masons. And other Men of Learning in all Ages. With proper Rules to be observ'd in getting Drunk. Written by a Person of Honour, (who is a Free-Mason) Author of Eunuchism Displayed [...]
> (Overgenomen uit A.F. Robbins (1909), 72-73)

het in de jaren dertig opnieuw op heftige wijze belachelijk wordt gemaakt. Vanaf 1741 zouden er zelfs schertsoptochten worden gehouden.[143]

Na 1726 verloor de vervolging van sodomieten tijdelijk aan intensiteit. Antimaçonnieke geluiden werden nog steeds gehoord, maar het lijkt alsof ook op dit terrein na 1726 sprake is van een relatieve rust. Het aantal anti-maçonnieke teksten uit de eerste jaren na 1726 is beduidend lager dan in de twee jaar daarvoor.[144]

In de jaren dertig van de achttiende eeuw lijkt de verdenking van sodomie echter weer aan kracht te winnen. Dit valt af te leiden uit de nadrukkelijk 'vrouwvriendelijke' toevoeging die men aanbracht in het bekendste maçonnieke lied uit deze tijd: *The Free Mason's Health*, beter bekend als *The Enter'd 'Prentices Song*. Het lied, oorspronkelijk bestaande uit zes coupletten, dateert mogelijk van rond 1710 en zou in 1722 voor het eerst in druk zijn verschenen.[145] Het werd in 1723 in het vrijmetselaarswetboek *The Constitutions of the Free-Masons* opgenomen en in 1730 verscheen het, in nog vrijwel ongewijzigde vorm, in het pamflet dat bekend staat als *Peter Farmers' New Model*.

Toen het in 1734/1735 opnieuw werd afgedrukt in W. Smith's *Pocket Companion for Free-Masons* was er echter een zevende couplet aan toegevoegd, tegenwoordig bekend onder 'the ladies stanza'[146]

143 W. Chetwode Crawley 1905, 130; J. Hamill 1986, 77.

144 Deze conclusie is o.a. gebaseerd op basis van Jones, Knoop en Hamer 1945. Daarbij moet men wel rekening houden met de mogelijkheid dat het aantal teksten in werkelijkheid vele malen groter is geweest dan Knoop c.s. weergeven. Eenzelfde beeld komt echter ook naar voren in E. Dring 1924.

145 De eerste titel is van de oudste uitgave en zou na 1723 niet meer gebruikt worden. Behalve de titel zijn er nog meer - zij het kleine - verschillen. Een daarvan verdient bijzondere aandacht. Waar in de oudste versie in de laatste regel sprake is van 'By a Free or an Accepted Mason' ziet men later 'By a Free and an Accepted mason' verschijnen. De oudste vorm zou misschien reeds bekend zijn in een periode waarin naast speculatieve ook nog operatieve vrijmetselaren in de loges gevonden konden worden. In 1725 verscheen er een parodie op het lied. D. Knoop e.a. 1945, 14, 36-40, 154.

146 D. Knoop e.a. 1945, 316. In latere publikaties werd 'the ladies stanza' na het vijfde couplet geplaatst.

We're true and sincere,
And just to the Fair,
Who will trust us on ev'ry Occasion:
No Mortal can more
The Ladies adore,
Than a Free and an Accepted Mason.

In de tweede druk van *The Constitutions of Free-Masons* in 1738 zou het extra couplet middenin, na het vijfde couplet, verschijnen.[147]

Het is mogelijk dat sodomie in Engeland als een soort uitvloeisel werd gezien van een genootschappelijk leven. In de ogen van een man als Ned Ward waren alle 'clubs' verdacht, dus vermoedelijk ook de vrijmetselaarsloges (hoewel hij zich daarover niet rechtstreeks heeft uitgelaten).

Er is in Engeland in de eerste decennia van de achttiende eeuw duidelijk sprake van een opleving van anti-maçonnieke geluiden op het moment dat sodomieten actief worden vervolgd. Een uitzondering daarop vormt het jaar 1723, toen er even rust was aan het sodomietenfront, terwijl de vrijmetselaren in de vuurlinie lagen. Dit moet te danken zijn geweest aan de publikatie van het vrijmetselaarswetboek, dat de tegenstanders van nieuw kruit voorzag om de orde te bespotten.

Of later in de eeuw sodomieten en vrijmetselaren in Engeland gelijktijdig in de verdrukking zijn gekomen, moet nog worden uitgezocht. In elk geval blijken er in de Republiek dergelijke parallellen te bestaan.[148]

Mogelijk behoorde vanaf de jaren dertig sodomie tot een van de vaste beschuldigingen tegen de vrijmetselarij, ongeacht de behandeling die sodomieten op dat moment ondergingen.

De vrijmetselarij heeft in Engeland nooit echt geleden onder vervolgingen van overheidswege. Ook toen in 1799 de 'Unlawful Societies Act', gericht tegen geheime genootschappen, werd aangenomen, wisten de vrijmetselaren te bereiken dat voor de loges een uitzondering werd gemaakt.[149] Dit gebeurde nota bene een jaar nadat Engelse sodomieten zich geconfronteerd zagen met een verhevigd vervolgingsbeleid.[150] Dat het in Engeland niet tot een verbod is gekomen, is mede verklaarbaar door het feit dat de vrijmetselarij hier vanaf het begin verankerd was in brede lagen van de bevolking. Dit in tegenstelling tot andere landen in Europa, waar het lidmaatschap in de begintijd was voorbehouden aan een zeer select gezelschap. Zoals gezegd bestond de orde in de Republiek aanvankelijk bijna

147 J. Anderson 1738, 205.
148 De auteur van dit hoofdstuk bereidt hierover een artikel voor.
149 J. Hamill 1986, 154.
150 R. Trumbach 1988, 409.

uitsluitend uit Oranjegezinden, verbonden aan het prinselijk hof. De vervolging van vrijmetselaren in deze landen kon dan ook tevens een vervolging van de daarmee verbonden maatschappelijke groepering betekenen.

Dit mag een van de beweegredenen van de overheden in de Republiek zijn geweest, feit is dat paskwilschrijvers tegen de vrijmetselarij zich zowel in Engeland als in Nederland vrijwel uitsluitend op het losbandigheidsthema - inzonderheid sodomie - uitleefden.

Resumé

Angst voor de wrake Gods, die zich nog maar zo kort geleden had doen kennen in de vorm van een paalwormplaag en sensatiezucht hebben de stemmingmakerij in Nederland ongetwijfeld aangewakkerd. Bovendien voldeed de beweging zowat aan alle voorwaarden om met losbandigheid en sodomie in verband gebracht te worden.

Volgens de tegenstanders vertoonden de vrijmetselaren in hun gedrag en organisatievorm veel overeenkomsten met de subcultuur van sodomieten. Daarbij dacht men aan het gebruik van geheime tekens en paswoorden[151], een vermeende

151 A. Bray 1982, 86; R. Trumbach 1988, 408. Zowel in Engeland en Frankrijk als in de Republiek legden de rechtbanken bijzondere belangstelling aan de dag voor de manier waarop sodomieten met elkaar in contact kwamen, en vooral voor de tekens die ze daarbij zouden gebruiken. Al in 1689 vertelde de chanteur Jacob Brouwer het Amsterdamse gerecht dat sodomieten in het stadhuis contact legden door hun voet op die van een mogelijke partner te plaatsen. In 1702 kwam voor het Hof van Holland ter sprake dat sodomieten op de Vijverberg met de ene hand op de rug van de andere tikten (tegenwoordig bekend als spotgebaar). Opvallend is, dat hetzelfde gebaar door Londense sodomieten in het Sint Jamespark gemaakt werd. Hier zaten sodomieten in de avonduren op banken en maakten dit gebaar naar voorbijgangers. Londense sodomieten hadden nog een scala aan andere codes tot hun beschikking. Ze staken een witte zakdoek door de slippen van hun jas, staken de duimen onder de oksels of trommelden met hun vingers op hun borst. In Parijs plachten sommige sodomieten langs de kaden hun behoeften te doen, waardoor ze zich zowel van voren als van achteren konden vertonen. De gehanteerde codes waren afhankelijk van het uur van de dag en van de plaats; in de loop van de achttiende eeuw veranderden ze bovendien. In de jaren zestig van die eeuw zetten sodomieten die onder de bogen van het Amsterdamse stadhuis ‘kruisten’ hun handen in hun zij. Als een ander dat ook deed kon het contact gelegd worden door elkaar een stoot met de elleboog te geven. Th. van der Meer 1988, 178. De vrijmetselaren maakten evenzeer gebruik - zij het van geheel andere aard - van geheime tekens en paswoorden.

vrouwenhaat en het houden van besloten bijeenkomsten. Bovendien moet de klassenvermenging velen een doorn in het oog zijn geweest: in beide kringen knoopte de 'gentry' contacten aan met 'lager volk'. Ook plachten beide groepen in herbergen samen te komen en eigen rituelen uit te voeren. In Londense en Parijse 'lolhuyzen' parodieerden sodomieten huwelijk en geboorte in uitvoerige ceremoniën. In de Republiek blijkt een groep sodomieten in 1730 in Haarlem onder een boom een soort verkiezingen te hebben georganiseerd, die een verkozene het recht op de eerste keuze van een partner moest verschaffen. En 35 jaar later schreef Onno Zwier van Haren aan een vriend dat hij in 1730 gehoord had van een groep sodomieten die wekelijks in Scheveningen bijeenkwam en elke samenkomst opende en sloot met het luid zingen van een psalm.[152] Parijse politierapporten reppen in 1706 over een sodomietenclub waarvan een lid de bijnaam 'grootmeester' kreeg, nota bene lang voordat de vrijmetselarij zich in Frankrijk manifesteerde. In 1749 verklaarde een beeldhouwer tegenover de Parijse politie dat hem tijdens een sodomietenbijeenkomst was gevraagd zich aan te sluiten bij de vrijmetselarij. De subcultuur werd er in de loop van de eeuw steeds verfijnder en had alle eigenschappen van een geheim genootschap, compleet met initiatieriten, rollenspellen en een eigen 'argot'.[153]

Dat mannen van stand lid waren van de orde moet haar alleen maar verdachter hebben gemaakt. Het is een aspect waarvan Frese en Schaef op de hoogte moeten zijn geweest toen zij *De Uitvaert van het vryje Metzelaersgilde* schreven, getuige Platvoets opmerking dat 'luiden van verstand' zich bij de beweging hadden aangesloten[154] (vss. 172-173) en het feit dat de beschreven uitvaart een deftige is.

Tijdens de sodomietenvervolgingen deed de mening opgeld dat juist de hoogste klassen de besmettingshaarden vormden vanwaar het 'vuyle werk' zich had verspreid. Inderdaad bevonden zich in 1730 onder de voortvluchtigen vooral leden van de hoogste maatschappelijke klassen.[155]

152 Th. van der Meer 1988, 189.

153 M. Rey 1985, 186, 188.

154 Verdedigers van de orde hebben overigens met dit argument wel getracht de jegens vrijmetselaren gekoesterde verdenkingen te ontkrachten. Zij moeten van mening zijn geweest dat alle beschuldigingen teniet gedaan konden worden met het argument dat de in maatschappelijk opzicht boven alle twijfel verheven logeleden zich nooit en te nimmer aan 'quade boevestukken' zouden kunnen overgeven. Het wordt uitgesproken door Philorangien en ook door de samensteller(s) van het artikel 'Free-Massons' in *Céremonies et coutumes religieuses* dat doorspekt is met verzekeringen omtrent de waardigheid van de leden. 'Wat waarschynelykheit', zo vraagt de schrijver zich in de Nederlandse vertaling van 1738 af,

> dat personen van den hoogsten rang leeden zouden willen weezen van zulk een eerloos gezelschap, en deel zouden willen hebben aan de godloosheit van een Party schelmen? [234]

155 Th. van der Meer 1984, 28.

Dat de vrijmetselarij in principe alle rangen en standen in haar gelederen toeliet, vormde echter eveneens een aanwijzing in de richting van sodomie. Gebleken was immers dat homoseksuele betrekkingen zich met name tussen heren en hun knechten hadden afgespeeld.[156]

De vrijmetselarij moet beschouwd zijn als een van die 'ydele en ligtvaardige gezelschappen' die hun voedingsbodem vonden in een maatschappij die volgens dominee L. Beels in zijn pamflet *Sodoms zonde en straffe of streng wraakrecht over vervloekte boosheidt* (tweede druk 1730) gekenmerkt werd door de 'hoogmoedt, zatheidt van brood, ende stille gerustheid', ook de voorwaarden voor het ontstaan van sodomie.[157] Het argument van hoogmoed werd dikwijls tegen de vrijmetselarij aangevoerd, omdat die meende zich te kunnen beroepen op een mysterieuze voorgeschiedenis en de bouwers van de Toren van Babel als haar voorvaderen te mogen beschouwen. 'Zatheidt van brood', volgens Beels gevolg van overvloedige spijziging en onder andere leidend tot 'lichtvaardigheidt, ongebondenheidt, en geile ontucht' kon eveneens in de vrijmetselaarspraktijken aangewezen worden: de logebijeenkomsten werden doorgaans in herbergen gehouden en bij 'tafelloges' werd overvloedig gegeten en gedronken.[158]

Sodomie werd in de over het onderwerp verschenen zedentractaten bij voorkeur in landen als Frankrijk en Italië gesitueerd.[159] De gewoonte van de broederschap zich veelvuldig van de Franse taal te bedienen (zelfs in Engeland, de bakermat

156 De lieden van 'verheeven Glori' wisten zich door te vluchten dikwijls aan veroordeling te onttrekken, maar de kaarsenmakers, branders van sterke dranken en 'geweezene Heere-knegten' waren minder fortuinlijk. Met macabere precisie wordt bij voorbeeld het levenseinde van een drietal van hen op 17 juli 1730 in Rotterdam vermeld:

> Levendig gewurgt en geblaakert. Hetwelk geschied zijnde, zijn deselve (eenige tijd soo ten toon gestaande hebbende) op een Askar naar buyten gebragt, en vervolgens in een vaartuyg naar de Zee gevoert, en met eenig gewigt aan de beenen aldaar in geworpen [...]
> *Alle de Copijen van Indagingen alsmede alle de Gedichten op de Tegenwoordige Tijd toepasselijk* z.j., 144.

157 Ook volgens de Engelsen moest de sodomitische besmettingshaard in de hogere kringen worden gezocht en waren 'pride, excess of diet, idleness and contempt of the poor' er de oorzaak van. A. Bray 1982, 16.

158 Beels wordt geciteerd bij Th. van der Meer 1984, 27.

159 Th. van der Meer 1984, 29. Was sodomie niet in de Republiek, tijdens de vredesonderhandelingen in 1713, geïmponeerd door katholieke Franse diplomaten en hun cliëntèle? Hadden zij het calvinistische Utrecht niet met hun perverse voorkeur geïnfecteerd? R. de Ruig 1984, 21. In Utrecht werd in 1730 de eerste sodomiet aangehouden. Verdachten die kans zagen te vluchten, voornamelijk de aanzienlijken onder hen, trokken naar de Zuidelijke Nederlanden, Frankrijk en Italië; zij bevestigden daarmee eens temeer de opvatting dat de 'gruwelzonde' van sodomie uit zuidelijke, katholieke landen afkomstig was. L.J. Boon 1984, 62.

van de orde, zong men vrijmetselaarsliederen in het Frans) maakte haar reputatie er ook in dit opzicht vermoedelijk niet beter op.

Overigens heeft men nooit aanwijzingen kunnen vinden voor de beschuldigingen die in de resoluties werden geuit. De gecommitteerden van de Staten die belast waren met het onderzoek naar vrijmetselaarsactiviteiten moesten toegeven 'niets onordentelijks, of dat strydig soude weesen met de pligt van goede Onderdaanen' te hebben kunnen bespeuren.[160] De vervolgens verschenen resoluties van de stedelijke overheden en van het Hof van Holland laten deze 'bekentenis' voor het gemak maar helemaal weg.

Ongetwijfeld heeft de 'quaade praat die van dit collegie ging' (aldus Jacob Maas Dirks Zoon), alsmede de onrust die dit geroddel onder de Amsterdamse en Haagse bevolking teweeg bracht, invloed gehad op het snelle opheffingsbesluit van de autoriteiten.

Maar het omgekeerde is waarschijnlijk evenzeer het geval geweest: de in de resoluties, waarschuwingen en 'Publicaties' geuite beschuldigingen hebben het wantrouwen van de bevolking jegens de broederschap vermoedelijk versterkt.

In 1758 schreef Jan Wagenaar in zijn *Vaderlandsche Historie* over de vrijmetselarij: 'Doch wat men 'er, inzonderheid hier te Lande, mede bedoeld hebbe, is nooit met volle zekerheid geweeten'[161] en in deze onwetendheid verkeren wij eigenlijk nog steeds.

160 Toch meenden zij de loges te kunnen kwalificeren als 'Queekschoolen van factien en van debauches'. Zie p. 40.

161 J. Wagenaar 1758, 170.

II
De allegorie van het bouwen

Ontstaansgeschiedenis

Frese en Schaef moeten bronnen tot hun beschikking hebben gehad waarin zij gegevens konden vinden over de vrijmetselarij, haar doelstellingen en idealen en de ritualen waarin deze tot uitdrukking werden gebracht, over de logebijeenkomsten en de uitrusting van de leden. In *De Uitvaert* drijven zij er de spot mee, op een manier die gedetailleerde kennis verraadt. In de jaren 1735-36 blijken in de Republiek maçonnieke en niet-maçonnieke publikaties te zijn verschenen over praktijk en doelstellingen der vrijmetselaren en waarvan Frese en Schaef gebruik hebben kunnen maken. Van deze publikaties mag de reeds vermelde Nederlandse vertaling van het door James Anderson geschreven wetboek van de orde, *The Constitutions of the Free-Masons* (1723) als de belangrijkste worden beschouwd. *De Instellingen, Historien, Wetten, Ampten, Orders, Reglementen en Gewoontens, van de zeer voortreffelyke broederschap der aengenomene Vrye Metselaers* [1736], zoals het wetboek in de Nederlandse vertaling van Johan Kuenen luidt, zijn vervat in zes 'plichten' en 39 'bepalingen', voorafgegaan door een tot Adam teruggevoerde geschiedenis van de vrijmetselarij. Tot in deze eeuw heeft deze schets van het ontstaan en de ontwikkeling van de beweging de beeldvorming in belangrijke mate beïnvloed, zowel binnen de vrijmetselarij als daarbuiten.[1]

In zijn geschiedschrijving maakt Anderson geen enkel onderscheid tussen operatieve (ambachtelijke) en speculatieve (beschouwelijke) vrijmetselarij.[2] Hij illustreert de geschiedenis met een reeks voorbeelden van bijbelse, historische en legendarische architecten, die hij opvoert als beschermheren, bevorderaars en grootmeesters van de orde. Een zekere prins Edwin zou in 926 na Christus te York een Grand Lodge hebben gesticht die tot 1717 zou hebben bestaan. In de tweede uitgave van de *Constitutions* van 1738 verklaart Anderson zijn geschiedschrijving te hebben gebaseerd op de zogenaamde 'Gothic Constitutions' of 'Old Charges'[3], een aantal bepalingen waarvan maar liefst honderddertien versies zijn

1 J. Hamill 1986, 17.
2 Het Engelse woord 'freemason' was een technische term voor een bepaald soort steenmetselaar die werkte met 'freestone' (zandsteen of kalksteen), geschikt voor decoratieve doeleinden. Zie J. Hamill 1986, 27.
3 J. Hamill 1986, 16.

overgeleverd. Sommige kunnen tot omstreeks 1390 worden teruggevoerd. Het is nog niet duidelijk met welk doel deze 'Old Charges' werden geschreven. Er is verondersteld dat de middeleeuwse operatieve loges ze als wetboek hanteerden; een hypothese die staat of valt met de vraag of dergelijke metselaarsgilden ook werkelijk hebben bestaan.[4] In dezelfde editie van 1738 breidt Anderson zijn geschiedschrijving nog uit met een gedetailleerd verslag van de lotgevallen van de vrijmetselarij tussen 926 en 1717, dat het geheel nog onwaarschijnlijker maakt. De Grand Lodge in Londen noemt hij nu een 'revival' van een oude organisatie die in verval was geraakt omdat grootmeester Sir Christopher Wren haar had verwaarloosd, een bewering die iedere grond mist. Uit zijn uitgebreide relaas in de tweede druk blijkt pas duidelijk hoe speculatief Andersons geschiedschrijving is en hoezeer hij geometrie, architectuur en vrijmetselarij door elkaar gebruikt als betrof het synoniemen. Iedere Engelse vorst of historische persoonlijkheid die op enigerlei wijze architecten of metselaars had beschermd of begunstigd, lijft Anderson bij de vrijmetselarij in als grootmeester.[5]

Hoewel hij het niet met zoveel woorden zegt, laat Anderson ook in de eerste druk van de *Constitutions* al doorschemeren dat niet alleen technische bouwkennis van beschaving op beschaving is doorgegeven, maar tevens een verder reikende, esoterische kennis omtrent structuur en organisatie van het universum.

Door de eeuwen heen is op Andersons zienswijze, waarin architectuur, meetkunde en vrijmetselarij en de daarbij behorende esoterische kennis in elkaars verlengde liggen, voortgeborduurd en in feite doet ze binnen de huidige vrijmetselarij nog steeds opgeld. Wel zijn reeds in de achttiende eeuw enkele van de meest saillante mystificaties afgezwakt. Zo wordt in *Het Collegie der vrye Metselaars ontleedt* van Samuel Prichard, een uit het Engels vertaald 'verradersgeschrift' dat vanaf 26 november 1735 in de Republiek verkrijgbaar was, de terugvoering van de orde tot de dagen van Adam losgelaten en een duidelijk onderscheid aangebracht tussen de ambachtelijke bouwgilden en de moderne vrijmetselarij die uitsluitend speculatief van karakter is:

> [...] in deeze latere dagen is dit Collegie der Metselaars niet uit konstenaars zamen gestelt gelyk het zelve in den staat der vorige eeuwen was [...] De namen van Vrye en aangenome Metselaars, (gelyk als nu) heeft men niet eer als over eenige weinige jaren gehoort, men heeft van geen vastgestelde Collegie kamers [...] geweten, dan na 't jaar 1691 [...]

Prichard voegde daar nog aan toe dat hij het 'aan de bescheiden Leezer' over-

4 J. Hamill 1986, 29-30.
5 J. Hamill 1986, 16-17.

laat te beoordelen of de broederschap het predikaat ‘aloudheid’ wel toekomt, hoewel het bestaan van de vrijmetselarij ‘volgens de regels van de Collegie-kamers, gelyk uit hunne overleevering blykt, van Adam word afgerekent’.[6]

Door de eeuwen heen heeft de beweging getracht een geleidelijke overgang van de ambachtelijke in de latere speculatieve vrijmetselarij aannemelijk te maken met de veronderstelling dat de gebruiken van de oude middeleeuwse bouwgilden gaandeweg zouden zijn vergeestelijkt toen ook buitenstaanders in het werkverband werden opgenomen.[7] Ook de bouwsymboliek van de vrijmetselarij zou hiermee verklaard zijn. In 1986 heeft John Hamill, bibliothecaris en conservator van de Engelse Grand Lodge, opschudding veroorzaakt in de vrijmetselaarsgelederen door in zijn boek *The Craft* heel deze geschiedopvatting naar het rijk der fabelen te verwijzen en alle theorieën over het ontstaan van de beweging bewijskracht ontzegd.[8]

Zo maakt Hamill korte metten met een poging van onder anderen Francis Yates de vrijmetselarij in de hermetische traditie te plaatsen en haar op te vatten als een Britse manifestatie of afsplitsing van het genootschap der Rozenkruisers. Voor een gemeenschappelijke oorsprong van beide, of een ontwikkeling van het een uit het ander ontbreekt volgens Hamill ieder bewijs. Wel streefden beide hetzelfde doel na - de schepping van een ideale samenleving - en kozen beide allegorie en symboliek om dat doel voor nieuw ingewijden bevattelijk te maken.[9]

In feite ligt de vroege geschiedenis van de beweging volgens Hamill volledig in het duister en zal ze daarin ook wel blijven liggen zolang geen nieuw bronnenmateriaal beschikbaar komt. De bibliothecaris beperkt zich tot de feiten. De oudste verwijzing naar de broederschap dateert uit 1646. In oktober van dat jaar noteerde Elias Ashmole, oudheidkundige en grondlegger van het naar hem genoemde museum, in zijn dagboek dat hij ‘was made Free-Mason at Warrington in Lancashire’, in aanwezigheid van zeven broeders. Waarschijnlijk hebben we hier te maken met een ‘gelegenheidsloge’, een loge die alleen bijeenkwam ter gelegenheid van een inwijding. Er zijn vooralsnog geen aanwijzingen dat in de zeventiende eeuw al permanente, geregeld bijeenkomende loges bestonden.[10] Uit verschillende contemporaine publikaties blijkt dat omstreeks 1676 de

6 In de serie ‘Historische achtergronden van de Nederlandse Vrijmetselarij. Maçonnieke geschriften uit de 18e eeuw’ verzorgde B. Croiset van Uchelen voor het tijdschrift *Thoth* een herdruk van *Het Collegie*, waaruit hier geciteerd wordt (zie *Thoth* 1954, nr. 2).
7 W.W. Mijnhardt 1986, 90.
8 J. Hamill 1986, 15-25.
9 J. Hamill 1986, 22.
10 J. Hamill 1986, 30-31.

vrijmetselarij algemeen bekend moet zijn geweest.[11] Waarom men lid werd en wat het betekende vrijmetselaar te zijn, zijn vragen die nog steeds moeten worden beantwoord, aldus Hamill. Zeker is dat er in 1717 vier permanente loges in Londen bestonden en dat die op de 24ste juni van dat jaar de Engelse Grand Lodge stichtten, de eerste ter wereld. Kort daarna, in 1720, begon deze in Londen gevestigde Grand Lodge zich te profileren als overkoepelend orgaan.[12]

Dat Hamill het heeft aangedurfd de knuppel in het hoenderhok te gooien en als eerste vrijmetselaar, in het hol van de leeuw, de maçonnieke geschiedschrijving aan strenge wetenschappelijke criteria te toetsen, kan alleen maar worden toegejuicht. Hij heeft daarmee de grondslag gelegd voor een betere samenwerking met professionele historici in de zoektocht naar de oorsprong van de beweging.

De vaststelling dat de maçonnieke geschiedschrijving van Anderson en zijn nakomelingen niet met feiten kan worden gestaafd, betekent echter niet dat zij dan ook meteen als onderzoeksobject heeft afgedaan. Het hardnekkige maçonnieke geloof dat de vrijmetselarij 'van alle tijden' is en de kennelijke onwil (of het onvermogen) onderscheid te maken tussen historische feiten, folklore en legende, maken immers wezenlijk onderdeel uit van het karakter, de betekenis of de bedoelingen van de orde.

Voor een geleidelijke overgang van ambachtelijke naar speculatieve vrijmetselarij mogen dan nog geen concrete bewijzen gevonden zijn, aannemelijker wordt het misschien wel als men de vrijmetselarij beschouwt in de bredere context van de toenmalige gildencultuur.[13] De drang tot een zekere 'vergeestelijking' van het ambacht dat men uitoefende blijkt namelijk in het gildenwezen een vaker voorkomend verschijnsel te zijn geweest. Zo pleitte John Collinges, een dominee uit Norwich, in *The Weaver's Pocket-Book* (1675) voor een vergeestelijking van de weefkunst. Hij legde de talrijke kamgarenwevers in Londen uit 'hoe ze uit de afzonderlijke elementen van hun werk hemelse bespiegelingen konden afleiden'. John Flavel, een predikant uit Dartmouth, richtte zich op een zeevarend publiek. In zijn *Navigation spiritualised* (1682) vergeleek hij het lichaam met een schip,

11 J. Hamill 1986, 34.

12 J. Hamill 1986, 39-42. In 1988 verdiepte David Stevenson, geen vrijmetselaar, zich opnieuw in de ontstaansgeschiedenis. In zijn *The origins of Freemasonry. Scotland's century*, 1590-1710 maakt hij aannemelijk dat de beweging zoals wij die nu kennen zich voor het eerst omstreeks 1600 in Schotland heeft gemanifesteerd (6). De oprichting van de Engelse Grand Lodge in 1717 acht hij - in het licht van de overstelpende hoeveelheid bewijsmateriaal uit Schotland van eerder datum - in het lange ontwikkelingsproces van de vrijmetselarij 'almost an irrelevance' (3).

13 De Haagse auteurs Frese en Schaef beschouwden de vrijmetselaren overigens als een gilde, getuige de titel van hun klucht.

de ziel met de koopwaar, de wereld met de zee en de hemel met de haven waarheen de zeeman de weg moest worden gewezen.[14]

Uit Peter Burke's *Volkscultuur in Europa 1500-1800* (vertaald in 1990) valt af te leiden dat de vrijmetselarij ook op andere terreinen saillante overeenkomsten vertoont met de gildencultuur. Zo was de koestering van legendarische voorvaderen geen exclusief maçonniek verschijnsel: verschillende ambachtsgilden hadden hun eigen sagen en de meest exotische stichters, schutspatronen, tradities en rituelen.[15]

Het weversgilde zou men als een hoogontwikkelde subcultuur kunnen betitelen, die in aanleg verwantschap vertoonde met een beweging als de vrijmetselarij. Wevers behoorden tot de geletterden. In de achttiende eeuw kon in Lyon bijna driekwart van de wevers lezen. Zij beschikten net als de vrijmetselaren over hun eigen almanakken. In het gedicht *The Triumphant Weaver* (London 1682), dat aan het einde van de zeventiende eeuw als volksboek verscheen, werden in drie zangen de grote ouderdom, het nut en de voortreffelijkheid van het vak behandeld, precies zoals de vrijmetselaren dat deden in hun liederenbundel *Chansons de la très-venerable Confrairie des Maçons Libres* uit 1735. In een vergelijkbaar Duits gedicht, dat in 1737 werd gedrukt, werd de lof van de linnenwevers gezongen: ‘Dass Gott sei ein Erheber/Des Handwerks der Leinweber,/Macht mir die Bibel kund’ (vert.: Dat God het handwerk van de linnenwever looft, leert mij de Bijbel).

Een nog sprekender blijk van het bestaan van een weverscultuur vormen hun werkliederen, die op het ritme van het weefgetouw werden gezongen. Deze liederen, die uit de achttiende eeuw dateren, misschien zelfs voor die tijd, vormen een aanwijzing dat de weverscultuur - evenals de vrijmetselarij - een internationaal karakter droeg.

Ook het bestaan van een schoenlapperscultuur valt aannemelijk te maken, want schoenlappers vormden eveneens een zelfbewuste en geletterde herenclub. Tot deze groep richtte zich de schrijver van het loflied *The Gentle Craft* (London 1597-98), dat een poging lijkt om een mondelinge overlevering een literaire vorm te geven. In verschillende verhalen uit de zeventiende en achttiende eeuw worden schoenmakers als heiligen voorgesteld, terwijl koningszonen zich niet ontzien het ‘edele’ ambacht uit te oefenen. Ook op het Europese vasteland treden schoenmakers als helden op, waarbij zij uitblinken in de wijsbegeerte. De stereotiepe figuur van de schoenlapper-filosoof gaat ten minste terug tot Lucianus, die in de tweede eeuw n. Chr. leefde, maar ook in de nieuwe tijd zijn er in Europa gemakkelijk voorbeelden aan te wijzen van schoenmakers die niet bij hun leest bleven.

14 P. Burke 1990, 49, 56.
15 P. Burke 1990, 48.

In de gilden hadden de meesters het voor het zeggen, maar ook de gezellen en leerjongens hadden hun eigen organisaties en tradities. Zij kunnen zonder meer als geheime genootschappen worden betiteld, compleet met initiatieriten en mythen over hun stichters. In de zestiende eeuw waren de drukkersgezellen in Lyon lid van het genootschap der Griffarins, dat een geheim initiatieritueel, een handdruk, een wachtwoord en eden hanteerde.[16]

Robert Darnton, die zich in *De grote kattenslachting* (vertaald in 1986) o.m. verdiepte in de gebruiken van Parijse drukkersgezellen in de achttiende eeuw, verhaalt van soortgelijke ceremoniën, waarin tevens schijnprocessen en feestmalen een grote rol zouden hebben gespeeld. Een drukkersgezel, Contat, had zelfs verklaard dat het genootschap waartoe hij behoorde een kleine 'republiek' was die zichzelf regeerde volgens een eigen gedragscode. In het in 1736 in de Nederlanden verschenen vierde deel van de encyclopedie *Céremonies et coutumes religieuses* wordt de vrijmetselarij eveneens als een op zichzelf staande 'Republyk' omschreven.[17]

Vergelijkbare riten waren in zwang bij een aantal Parijse 'compagnonnages'. Een belangrijke rol speelde voor de Franse ambachtsgezellen de 'tour de France' - het gebruik om langs min of meer vaste routes het hele land af te werken, waarbij ze overal op een gunstig onthaal bij vakbroeders konden rekenen. Deze instelling zal ongetwijfeld een nationale gezellencultuur hebben bevorderd.

Niet alleen Frankrijk kende *compagnonnages*. In Engeland heeft de drukkersgezel Thomas Gent opgetekend hoe hij omstreeks 1713 in een herberg in Blackfriars werd ingewijd, wat inhield dat ze hem 'terwijl ik knielde de ridderslag gaven, en bier over mijn hoofd goten' en hem de titel graaf van Fingall verleenden. In Duitsland zijn de reizen van de handwerksgezellen, die verplicht waren en drie tot vier jaar duurden, bijzonder goed gedocumenteerd.

Misschien moeten we volgens Burke ook de metselaars en steenhouwers tot de reizende handwerksgezellen rekenen. Daar zij van de ene naar de andere klus trokken, organiseerden ze zich niet in stedelijke gilden, maar in de 'bouwloods' (Engels: lodge), de werkplaats op het bouwterrein. Net als de gilden hadden metselaars en steenhouwers hun schutspatronen, met name de 'Quattuor Coronati' (vier Romeinse steenhouwers die als christenen de marteldood stierven). Ze wijdden nieuwe leden in met angstwekkende rituelen, verplichtten hen tot geheimhouding en leerden hun geheime herkenningstekens, een ritueel dat van de gewone steenhouwers en metselaars overging op de 'bespiegelende' vrijmetselaren.[18]

Burke wijst ten slotte nog op de aparte subcultuur van zeelui. De varensgast

16 P. Burke 1990, 48-51.
17 R. Darnton 1986, 99. Zie ook het hoofdstuk 'De vrijmetselarij en de Verlichting'.
18 P. Burke 1990, 51-52.

onderscheidde zich op allerlei manieren van de landrot, om te beginnen in zijn kleding. De Engelse matroos droeg in de achttiende eeuw een haarvlecht, een geruit hemd en - in die tijd nog het raarst van al - een lange broek. Zeelui vielen ook op door hun liederen en hun taaltje, waarin vaktermen, bargoens en vloeken tot een heel eigen idioom waren ingedikt. Ze hadden hun eigen rituelen, zoals de doop van schepen, de plengoffers die ze op gevaarlijke punten van de reis brachten en de schertsdoop of scheerbeurt voor wie voor het eerst de evenaar, kaap Kullen (in de Deense wateren) of kaap Raz (in Bretagne) passeerde. Zeelui waren vaak geletterd - althans in de achttiende eeuw in Marseille - en ze hadden hun eigen almanakken, met informatie over de getijden en de diepgang in de diverse havens. Aan de wal hadden ze vaste taveernen en eigen broederschappen.[19]

Deze informatie werpt een nieuw licht op de aanwezigheid van de twee Engelse matrozen in *De Uitvaert van het vryje Metzelaersgilde*. Met de opvoering van deze twee personages beklemtoonden de auteurs van de klucht misschien nog eens extra dat op de begrafenis van een bizar genootschap uitsluitend bizarre gasten met dezelfde gewoonten waren uitgenodigd. En bovendien weten wij nu wat de matrozen onder hun rouwmantel droegen.

Uit bovenstaande summiere beschouwing van de gildencultuur blijkt dat de vrijmetselarij indertijd niet zo'n eigenaardig fenomeen was als wel eens wordt aangenomen. De behoefte van de gilden besloten genootschappen te vormen waarin de oude ambachten van een mythische, spirituele betekenis werden voorzien, met behulp van de annexatie van legendarische voorvaderen en allerlei rituelen, was kennelijk een uiting van een algemenere mentaliteit.

De vraag waarom de vergeestelijking nu juist in in de vrijmetselarij (en bijvoorbeeld niet in het weversgilde) tot volledige wasdom is gekomen en zich vanuit het ‘operatieve’ metselaarsgilde een zelfstandige ‘speculatieve’ tak heeft ontwikkeld, blijft vooralsnog onbeantwoord.

Vestigingsgeschiedenis van de vrijmetselarij in de Republiek[20]

De Staten van Holland en West-Friesland wisten bij het opstellen van hun resolutie waarschijnlijk niet beter of de vrijmetselarij had zich voor het eerst in de Republiek gemanifesteerd in 1734. In dat jaar immers trad de orde in de

19 P. Burke 1990, 55-56.

20 Dit hoofdstuk is gebaseerd op H. Gerlach 1981. Het schaarse bronnenmateriaal door deze bijeengebracht kon nog worden aangevuld met gegevens uit H. de Schampheleire 1981 en uit M.C. Jacob 1981.

openbaarheid door een bericht te doen plaatsen in de *'s Gravenhaegse Courant* bij gelegenheid van de stichting van de eerste Haagse loge. In werkelijkheid moeten al eerder hier te lande vrijmetselaarsactiviteiten hebben plaatsgevonden. Uit een in het Rotterdams Gemeentearchief gevonden brief blijkt dat aldaar reeds minstens veertien jaar tevoren vrijmetselaren bijeenkwamen.[21] Bedoelde brief werd op 10 januari 1736 door de magistraat van Rotterdam geschreven aan de Staten van Holland en West-Friesland, waarin de magistraat laat weten de aanbeveling van de Staten te hebben opgevolgd door een eigen 'Publicatie' tegen de vrijmetselarij uit te vaardigen. Naar aanleiding van deze 'Publicatie', vervolgt de magistraat, was gebleken dat in Rotterdam al meer dan veertien jaar geleden 'een zodanige Confrerie van agt personen alle van de Engelsche en Schotse Natie' had bestaan. Van de leden waren er nog vijf in Rotterdam woonachtig, die verhoord waren en verzekerd hadden dat de loge al zeven jaar niet was bijeengekomen. Gespreksonderwerp in de loge waren 'de Negotie' en verder 'indifferente zaken' geweest. De vijf hadden plechtig beloofd zich ook in de toekomst van dergelijke samenkomsten te onthouden.[22]

Dit document werpt een nieuw licht op de historiografie van de continentale vrijmetselarij. Tot dusver werd aangenomen dat de eerste loge op het Europese vasteland in de periode 1725-26 in Parijs was gesticht. Uit deze brief nu blijkt dat in Rotterdam al enkele jaren voordien sprake moet zijn geweest van een loge die, volgens de verhoorde oudleden, slechts Engelse en Schotse leden telde.

Maar ook elders moet reeds voor de oprichting van de eerste Haagse loge sprake zijn geweest van vrijmetselaarsactiviteiten. In de tweede (Engelse) druk van Andersons *Constitutions* wordt een vrijmetselaarsbijeenkomst in datzelfde Den Haag beschreven, die in 1731 plaatsvond ter ere van de inwijding van hertog Frans van Lotharingen, toekomstig echtgenoot van Maria Theresia en later zelf keizer van het Heilige Roomse Rijk, ten huize van Philip Dormer Stanhope Earl of Chesterfield, van 1728 tot 1732 Brits gezant in de Republiek. Behalve Chesterfield zelf was nog een prominent lid van de vrijmetselarij, de Anglicaanse geestelijke en tevens filosoof en natuurkundige John Th. Desaguliers, bij de plechtigheid aanwezig, alsmede een niet nader aangeduide 'Hollandish Brother'.[23]

In vrijmetselaarskringen wordt aangenomen dat Desaguliers een cruciale rol heeft gespeeld in de vestigingsgeschiedenis van de vrijmetselarij op Nederlandse bodem. Het klinkt waarschijnlijk dat deze, in 1719 gekozen tot grootmeester van de Engelse Grand Lodge, tijdens zijn natuurwetenschappelijke cursussen in onder andere Rotterdam, Amsterdam en Middelburg van omstreeks tien jaar later

21 H. de Schampheleire 1981. Ook Gerlach 1981 maakt gewag van deze brief. Zie aldaar, 57.
22 H. de Schampheleire 1981, 80. De betreffende brief staat overigens in dit artikel afgedrukt.
23 H. Gerlach 1981, 47.

(in de periode 1729-32) de gelegenheid te baat heeft genomen maçonnieke zendingsarbeid te verrichten. Dat Desaguliers daadwerkelijk een rol heeft gespeeld bij de oprichting van de eerste Haagse loges in 1734 en 1735 is echter nooit vastgesteld.[24]

De rol van Desaguliers in de vestigingsgeschiedenis van de vrijmetselarij in de Republiek mag dan wellicht minder essentieel zijn geweest, zijn betekenis in de profilering van de Engelse vrijmetselarij kan moeilijk worden overschat. Zo was hij bijvoorbeeld nauw betrokken bij de samenstelling van de *Constitutions*.[25]

John Theophilus Desaguliers (1683-1744), uit een Franse Hugenotenfamilie stammend, was bij de herroeping van het Edict van Nantes in 1685 met zijn vader naar Engeland gevlucht. In 1712 had hij zich als Anglicaans geestelijke in Londen gevestigd, waar hij colleges in de natuurwetenschappen en wijsbegeerte gaf. In 1714 trad hij toe tot het natuurwetenschappelijk genootschap de Royal Society. Wanneer hij precies lid werd van de vrijmetselaarsorde weten we niet. Het moet in elk geval al op een vroeg tijdstip zijn geweest, want zoals gezegd werd hij in 1719 tot grootmeester gekozen, terwijl hij vanaf het jaar daarop drie ambtsperioden lang de functie van gedeputeerd grootmeester bekleedde.[26] Hij was het ook aan wie gewoonlijk werd verzocht als voorzittend meester op te treden, wanneer vooraanstaande persoonlijkheden als lid werden aangenomen.[27] Tot 1743 heeft hij zich voor de broederschap ingezet.

Dank zij Desaguliers traden er veel geleerden, dikwijls tevens lid van de Royal Society, tot de orde toe, die daarmee enorm in prestige steeg. Met zijn optreden is de vrijmetselarij moderner en ruimer van opzet geworden.[28]

Een verderstrekkende theorie ten aanzien van de vestigingsgeschiedenis van de vrijmetselarij in de Republiek is recentelijk ontworpen door Margaret Jacob in haar studie *The Radical Enlightenment*. Zij laat de vrijmetselaarsactiviteiten op Nederlandse bodem reeds een aanvang nemen in 1710, het jaar waarin een aantal Engelse vrijdenkers als John Toland en Anthony Collins en de Franse Hugenoten Prosper Marchand en Jean Rousset de Missy deel uitmaakten van een esoterisch, pantheïstisch gestemd genootschap in Den Haag, ‘Les Chevaliers de la Jubilation’. Jacob ziet er een vrijmetselaarsloge in, hetgeen echter van diverse zijden op

24 W.W. Mijnhardt 1986, 94.
25 E Newton 1968, 34.
26 E. Newton 1968, 34-35.
27 E. Newton 1968, 23. Bij de inwijding van Frans van Lotharingen vervulde Desaguliers de functie van voorzittend meester. Zie H. Gerlach 1981, 47.
28 E. Newton 1968, 37, 39.

overtuigende gronden is aangevochten.[29] Opmerkelijk is wel dat we Rousset de Missy (1686-1762) vijfentwintig jaar later, in 1735, een rol zien spelen in de officiële vrijmetselarij als voorzittend meester van een Amsterdamse loge. Die functie bleef hij vervullen tot ten minste 1749, terwijl hij daarnaast werkzaam was als Orangistisch activist en spion. In 1748 speelde een leidinggevende rol in de (enigszins door democratische idealen geïnspireerde) Amsterdamse Doelistenbeweging, die Willem IV in het zadel hielp. Kortom, hij was een politiek radicaal.[30]

De vrijmetselarij en de Verlichting

Zoals gezegd had het lidmaatschap van Desaguliers het aanzien van de orde een duw in opwaartse richting gegeven. Tevens lid van de Royal Society, predikte hij in navolging van Isaac Newton de nieuwe natuurwetenschap. In het spirituele klimaat waarvoor de 'Glorious Revolution' van 1688 de voorwaarden had geschapen, konden afwijkende opinies over aard en betekenis van het christendom goed gedijen en deden theïstische, deïstische en zelfs atheïstische interpretaties van het universum hun intrede.[31] De aanhangers van Newton bestreden de opvatting dat het christendom met de ratio in strijd was, zoals van sommige zijden werd beweerd en dachten juist via empirische weg het bestaan van God te kunnen aantonen.[32] Dit Newtoniaans-christelijk gedachtengoed moet in belangrijke mate via Desaguliers in de Londense

29 W.W. Mijnhardt 1986, 96. Jacob ziet overigens wel verschillen tussen de 'Chevaliers' en de eerste, officieel door de Engelse Grand Lodge erkende vrijmetselaarsloges op Nederlandse bodem. Ze benadrukt het veranderlijke karakter van de vrijmetselarij, met name ten aanzien van godsdienst en politiek, alsmede haar rol in de verspreiding van Verlichtingsideeën die zowel deïstisch, pantheïstisch en republikeins van aard konden zijn, zie M.C. Jacob 1981, 201. Er was volgens haar geen sprake van een maçonnieke samenzwering die beoogde de gevestigde orde omver te werpen, maar zij onderscheidt onmiskenbaar een aantal vrijmetselaren die vanaf de vroege achttiende eeuw hun ontevredenheid met de post-revolutionaire samenleving in Engeland overbrachten naar het Continent, en een instituut naar Europa exporteerden dat een sociaal kader kon verschaffen aan idealisten, politieke agenten en subversieve vrijdenkers, zie M.C. Jacob 1981, 225.

30 A.J. Hanou 1988, Deel 1 190.

31 W.W. Mijnhardt 1986, 91.

32 W. Birza 1984, 41. Een van de overtuigendste bewijzen voor het bestaan van God was het idee dat een natuur die zo mooi in elkaar zit, een wereld die zoveel ingewikkelder is samengesteld dan een uurwerk en toch zo feilloos klopt, wel een intelligente maker moet vooronderstellen. Een horloge is toch ook niet zomaar ontstaan? Deze redenering, het zogenaamde fysico-theologische godsbewijs, dat het bestaan van God uit de doelmatige opbouw van de natuur probeert af te leiden, oefende in de achttiende eeuw op velen grote aantrekkingskracht uit. Hoewel de nieuwe natuurwetenschappelijke theorieën het geloof leken te ondermijnen, meenden Boyle en Newton met hun wetenschappelijke werk het geloof juist te dienen. Een aanhanger en belangrijke verspreider van dit idee was de Nederlandse regent en vroege Newtoniaan Bernard Nieuwentijt (1654-1718). Zijn *Het regt gebruik der wereltbeschouwingen* uit 1715 beleefde niet alleen acht drukken in Nederland, maar werd ook in het Frans, Duits en Engels vertaald en verschillende keren herdrukt. Ook de Leidse hoogleraar Willem Jacob 's Gravesande (1688-1742) was een belangrijk propagandist van de zogenaamde proefondervindelijke wijsbegeerte, die een empirische bestudering van de natuur beoogde.

vrijmetselaarsloges zijn intreden hebben gedaan en het klinkt op tal van plaatsen door in de *Constitutions*. Al meteen het

eerste voorschrift van het wetboek lijkt erdoor bepaald, waarin godsdienstvrijheid van de leden en tolerantie binnen de loges wordt vastgelegd, en tegelijkertijd atheïsten en vrijgeesten worden geweerd. In de Nederlandse vertaling van 1736 luidt het voorschrift aldus:

> Een Metselaer is verpligt, de Zede Wetten te gehoorzamen; [...] Ofschoon in oude Tyden, de Metselaers in alle Landen verpligt en gehouden waren te wezen van de heerschende Godtsdienst des Landts ofte Volks daer zy zich bevonden, zo is het nu gevoeglyker geoordeelt, haer alleen te verplichten tot die Religie, waer in alle geschikte Menschen overeen stemmen, (latende haer hunne Particulire gevoelens by zich zelven behouden;) Namentlyk een eerlyk en oprecht Man te wezen, vroom en getrouw, of door hoedanige benaemingen hy ook zoude konnen onderschyden werden; waer door het Metselaerschap een volmaekte Eendragt verkrygt, ende een middel om een ware en bestendige Vriendtschap te maken, onder Luyden, die andersints in een altydt durende afzondering zouden geleeft hebben. [56]

Dat traditionele tegenstellingen of wrijvingen op godsdienstig en politiek gebied werden verboden kan mede beschouwd worden als een reactie op de nog vers in het geheugen liggende ontreddering van het land tijdens de burgeroorlog, die aan de ‘Glorious Revolution’ voorafging:

> Men mach geen oude vrock of vyandtschap met zich in de Loge brengen, veel min twisten over Godsdienst, Volkeren, of Staatkunde, want wy zyn alleen Vrye Metselaers, en van de algemene *Religie* [...]; bestaende uyt alle Natien, Talen, Verwantschappen, en Spraken, hebbende een besluyt genomen tegens alle Staatkundige Verhandelingen, als zynde

> een Zake dewelke noydt iets tot het welwezen ener Loge by bracht, noch te nimmer brengen zal. [64]

Het is ongetwijfeld deze tolerante atmosfeer binnen de loges geweest die een voorname aantrekkingskracht heeft uitgeoefend op verlichte geesten die op zoek waren naar mogelijkheden om in genoeglijke sfeer geestverwanten te ontmoeten.[33]

Ook in de Republiek werd de tolerantiegedachte als een belanrijke waarde van de vrijmetselarij beschouwd. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de verdediging van de orde in de reeds geciteerde encyclopedie *Naaukeurige beschryving der uitwendige godsdienstplichten*, waarin wordt benadrukt dat de logeleden de 'algemeene Wetten, die onafscheidelyk verknogt zyn aan de reeden' in acht nemen en door banden van vriendschap worden verenigd (zie aldaar, 312, 234). In zijn vereniging van lieden van allerlei slag en stand kan de broederschap worden vergeleken met een 'Republyk, dewelke bestaan moet in Edelen, burgers, en gemeen volk; in geleerden en weetnieten; in wijzen en dwazen; in dweepersche dromers, en verstandige luiden'. De auteur, die zich in zijn voorrede nadrukkelijk heeft geafficheerd als voorstander van diezelfde deugdzaamheid[34] weigert dan ook een oordeel te vellen over de beweging waaromtrent - naar hij zegt - zijn kennis tekort schiet:

> Maar het is zo onmogelyk als belagchelyk aan anderen te willen doen kennen 't geen men zelv niet kent, en 't geen men ons niet wil ontdekken. Men moet derhalven die Broederschap, dewelke in andere landen ongerustheit gebaart heeft, houden voor een geheim van de Burgerlyke zamenleving in Groot Brittanien.[234]

Tevoren had hij al zijn vermoeden uitgesproken dat de orde der vrijmetselaren 'waarschynelyk niets tegen den Godsdienst, noch tegen de goede zeeden, noch tegen den Staat voorhadt' [233].

In Engeland nam de vrijmetselarij een alleszins respectabele positie in en genoot ze de bescherming van leden van de hoogste maatschappelijke kringen. De broederschap vormde er een belangrijk kanaal voor de verspreiding van Verlich-

33 J.M. Roberts 1972, 26.

34 Dat de samenstellers van die boekwerk eenzelfde verdraagzaamheid aanhangen wordt al duidelijk door de teneur van de voorrede van het zesde deel. De schrijver erkent

> met alle mogelyke opregtigheid, dat de allerwezentlykste Pligt een's Christelyken Schryvers is, van in zyne Redenvoeringen en Schriften te zyn waaragtig, onpartydig jegens de vyanden van den Godsdienst, ingetogen in de oordeelen die hy van hunne gevoelens veld, en altyd op zyne hoede tegens de gevaarlyke ingenomentheden, die de geboorte, de opvoedinge, 't Land waarin wy leven, en de Gewoontens die ons aankleeven, ons inboezemen.[*3]

tingsideeën, maar is beslist geen vrijplaats geweest voor subversieve politieke activiteiten. De meeste van haar leden waren achtenswaardige vertegenwoordigers van de gevestigde maatschappelijke orde.[35]

Welke culturele rol de beweging in de eerste helft van de achttiende eeuw in Nederland heeft gespeeld is moeilijk te zeggen. Zeker is, dat de vrijmetselarij vanaf 1750, samen met het groeiende complex van andere academies, gezelschappen en genootschappen, een belangrijk aandeel heeft gehad in de vorming en organisatie van de publieke opinie.

De verspreiding van vrijmetselaarsloges hield gelijke tred met de verspreiding van het Verlichtingsdenken. De orde streefde naar een 'wereldbroederschap', gelijkheid en zelfontplooiing. Met behulp van bepaalde rituelen en symbolen, vooral bouw- en lichtsymboliek probeerde 'het denkende deel der natie', van de democratisch (?) Orangist Rousset de Missy af tot aan Multatuli toe, inzicht te krijgen in diepere morele waarden.[36]

De snelle verbreiding van de vrijmetselarij in de achttiende eeuw, over alle landen van Europa, naar Amerika, en ook in de koloniën, heeft iets merkwaardigs. Het vormt een bewijs, hoezeer er in die tijd naar een 'cultureel' alternatief gezocht werd. De vrijmetselarij is echter niet zomaar als een van de vele varianten te beschouwen van de talrijke genootschappelijke organisaties, waar de achttiende eeuw zo rijk aan is. De orde bezat immers ook een 'ideologische' dimensie, was een levenswijze apart, en kon zich presenteren als een nieuwe morele weg. Dit, te zamen met de speelse vormen waarvan de maçons zich in de loge bedienden (metselaarskledij en -attributen, rituelen), lijkt voor een groot deel de aantrekkingskracht te kunnen verklaren.[37]

Zoals gezegd ziet Margaret Jacob in haar *The Radical Enlightenment: Pantheists, Freemasons and Republicans* een duidelijke connectie tussen de Nederlandse vrijmetselarij en het streven naar een democratischer samenleving. Volgens haar zochten vrijdenkende radicalen dikwijls hun toevlucht in de loge. Haar visie mag dan te weinig onderbouwd zijn, toch kunnen de vele banden die zij aanwijst tussen vrijdenkers en de vrijmetselarij niet zomaar terzijde geschoven worden.

35 J.M. Roberts 1972, 54-55.

36 Een bijzonder rijke bron voor de bestudering van de Nederlandse vrijmetselarij is het materiaal in het archief en de bibliotheek van het Grootoosten der Nederlanden (GON), deels beschreven in de sinds 1866 verschenen *Beschrijving der verzamelingen van het G.:. O,:. der Nederlanden* waarin o.m. de verzamelingen van Kloss en prins Hendrik (grootmeester 1816-1881) opgenomen zijn. Het belangrijkste tijdschrift de Orde betreffend is: *Thoth. Tijdschrift voor vrijmetselaars* (sinds 1950).

37 A.J. Hanou 1988, Deel 1 184.

Dat de eeuw van de Rede belangstelling had voor het occulte blijkt uit het werk van prominenten als Bacon, Descartes en Newton, waarin hermetische, magische en alchimistische elementen allerminst onverenigbaar blijken met pogingen tot een rationeel wereldbeeld te komen.[38] De achttiende-eeuwse vrijmetselarij bleef, door de geheimzinnige sfeer die rond haar hing, dan ook voortdurend liefhebbers van alchemie en aanverwante activiteiten te trekken. De loge fungeerde als een volmaakt mini-universum, geïsoleerd van de samenleving.

De ritualen en de esoterische geheimen moeten echter aanvankelijk als een tamelijk vrijblijvend spel zijn beschouwd dat erudiete, aristocratische ontspanning bood.[39] Pas in de tweede helft van de achttiende eeuw zouden de wijsgerige pretenties van de vrijmetselarij zich gaan profileren en begrippen als tolerantie, broederschap, het geloof in de vooruitgang, het gezamenlijk werken aan een betere wereld en een individuele godsdienstbeleving op de voorgrond treden.[40]

De maçonnieke bouwsymboliek

'De vrijmetselarij heeft al haar symbolen aan de bouwkunst ontleend en de samenhang van beide is niet te betwijfelen', schreef A.S. Carpentier Alting in het *Woordenboek voor Vrijmetselaren* uit 1884, en 'de geschiedenis der bouwkunst is werkelijk de heldere spiegel waarin de rusteloze ontwikkeling van ons geslacht zo helder weerkaatst'.[41]

Dat de vrijmetselaren er aan het begin van de achttiende eeuw al net zo over dachten bleek reeds uit Anderson's historiografie van de beweging in het door hem samengestelde wetboek van de orde. De auteurs van *De Uitvaert* hebben in de Nederlandse vertaling daarvan uit 1736 kunnen lezen over 'den machtigen invloedt der Metselkunde, van alle Tyden en onder alle Volkeren', en dat 'geen Konst oyt zo veel aengemoedigt is geworden dan de Metselkunde, gelyk met waerhyt geen andere Konst zo volstrekt nootzakelyk is aen het Menschelyk Geslacht dan deze' (47). Anderson legt een oorzakelijk verband tussen de beoefening en beheersing van de bouwkunst en de ontplooiing van beschaving, vrede en vrijheid. De mate van beheersing van de 'Koninklyke Konst' vormt naar zijn zeggen zelfs de maatstaf waarmee het beschavingspeil van de verschillende volkeren

38 W.W. Mijnhardt 1986, 88.
39 B. Croiset van Uchelen 1971, 14.
40 J. Hamill 1986, 65 en B. Croiset van Uchelen 1971, 17.
41 A.S. Carpentier Alting 1884, 26, 28.

in heden en verleden kan worden gemeten. Anderson illustreert zijn historiografisch betoog met talrijke voorbeelden, waaronder die aan de bijbel ontleend zijn een centrale plaats in het maçonnieke gedachtengoed blijken in te nemen. Hij laat de bloei en verspreiding van de vrijmetselarij een aanvang nemen met de heroïsche bouw van de toren van Babel (Genesis: 1-9), daarbij zonder veel plichtplegingen heenstappend over de toorn Gods die ze uitlokte. De over de bouwers afgeroepen spraakverwarring wordt door hem in positieve zin geduid, omdat ze bevorderlijk was voor de ontwikkeling van een symbolentaal en voor de verspreiding van de bouwkunst over de hele aarde. Anderson parafraseert het bijbelverhaal waar hij schrijft dat de toren van Babel gebouwd werd om 'een Name te verkrygen, en hunne verstroing voor te komen' en vervolgt dan:

> [...] ofschoon zy haer Werk tot een ongeschikte hoogte gebragt hadden, en door haer ydelhydt Godt tergde om hare uytvinding te schande te maken, met hare Sprake te verwarren, waer door hare verstroing veroorzaekt wierdt, zo moet doch hunne ervaernthydt in de Metselkunde niet minder geroemt worden, hebbende aen dat overzeltzaem werk, drie en vyftig Jaren verspilt, en als zy zich verspryd hebben, zo is die grootte Wetenschap door haer in verschydene van een gelegene gedeeltens der Aerde gebragt, daer zy ondervonden tot haer grote Nutte, dat haer die Konst strekte in het oprechten hunner *Koninkryken, Republiken* en *Prinsdommen* [...] Hier van daen wierd de Wetenschap en Konst overgebragt, tot latere Tyden, en afgelegene Landtstreken, niet tegenstaende de verwarringe der Talen en verschydenthydt der Uytspraken, dewelke gelyk zy bevordert heeft de Aeloude en algemene Konst der Metselaers, om zonder spreken met malkander te verkeren, en den ene den andere by zekere tekenen van verre te kennen, zo heeft dezelve mede geen verhindering gegeven aen de voortzetting der Metselkonst, in elke Volkplanting, en onderlinge onderrechting in hunne byzondere Uytspraek.[6-7]

De vrijmetselaren waren zeker niet de enigen die aan het begin van de achttiende eeuw door het bijbelverhaal waren geïntrigeerd en het voor eigen doeleinden trachtten te annexeren. De beschreven spraakverwarring werd door onder anderen John Locke (1632-1704), John Toland (1670-1722; hem hebben we al ontmoet als lid van 'Les Chevaliers de la Jubilation') en Anthony Shaftesbury (1671-1713) betrokken in een omstreeks de eeuwwisseling in Engeland levendig bloeiende taalfilosofische discussie over oorsprong, ontwikkeling en betekenis van taal, en op velerlei wijze geïnterpreteerd.[42]

42 Zie A. Borst, Band III Teil 2 1961.

De torenbouwers van Babel werden tevens bezongen in de tijdens de logebijeenkomsten ten gehore gebrachte vrijmetselaarsliederen waarin, analoog met de historiografie van Anderson, de voorvaderen van de beweging de revue passeren, onderbroken door uitingen van feestvreugde. Ook niet-vrijmetselaren hebben kennis kunnen nemen van tekst en wijs van deze liederen, want in 1735 verscheen bij Antoine van Dole, libraire à La Haye, een bundel met vier liederen, de *Chansons de la trè-venerable Confrairie des Maçons Libres, aux dépens du Sr. Vincent La Chapelle, Maître de Loge*. In een van deze liederen wordt aan de toren van Babel gerefereerd.

De populariteit van het beeld van de torenbouw in de maçonnieke symbolentaal maakt het natuurlijk tot een dankbaar object voor satire van tegenstanders van de beweging. In enkele exemplaren van het Nederlands wetboek uit 1736 bevindt zich achterin *Het nieuw Taafel-lied op de installatie van de Vrye Metselaars, der Hollandsche Loge, van 's Gravenhage*.[43] Dit anoniem verschenen pamflet kan als persiflage worden beschouwd op de vroegte maçonnieke liederen, waarin de vrijmetselaren hun eeuwenoude wortels roemen. *Het Taafel-lied* bezingt in de eerste elf coupletten behalve vriendschap, liefde en zwijgzaamheid, de geneugten van gezamenlijk eten en drinken. De negen laatste coupletten worden in beslag genomen door een verslag van de misverstanden die uit de spraakverwarring voortvloeiden en die de vrijmetselaren de naam van dronkaards bezorgd hadden. Volgens een noot bij het twaalfde couplet was Nimrod, koning van Babel en eerste machthebber op aarde (Genesis 10:1-32) die de torenbouw had ondernomen een despoot, en betekende de spraakverwarring, die verder gaan onmogelijk had gemaakt, een bevrijding voor de bouwers:

XIII

Wanneer den een om kalk riep,
Den ander om de Bierkruyk liep,
Den Opperman wiert stom en doof,
't Gereetschap lag 'er tot een roof.

De vrouwen van de vrijmetselaren konden hun mannen bij thuiskomst niet meer verstaan en weten dat aan de invloed van alcohol.

XV

Maer ach! wat was dat droevig naar,
Voor een eenvoudig Metzelaer,

43 [James Anderson 1736], 102-104. Tevens los in 1735 als pamflet verschenen (Knuttel 16992). De loge in de titel verwijst naar de tweede Haagse loge, ‘Le Véritable Zèle’.

Die Frans moest spreken, die sprak Duyts,
Zy quamen als beschonken t'Huis.

XVI

Toen quam 't geraas en het gekyf,
Tusschen den Metz'laar en zyn Wyf,
De Vrouw die sprak Vent benje gek,
Spreek Duits of houd jou dronken bek.[44]

Ook Frese en Schaef grepen de geboden kans om de vrijmetselarij middel haar eigen geschiedschrijving te bespotten. *De Uitvaert* is immers gedrukt ‘in de Babylonsche Verwarring’, een fictief impressum waarmee de auteurs de nadruk leggen op de val die na de hoogmoed komt. Hetzelfde thema zou Simon Fokke in zijn uit 1746 stammende gravure tegen de vrijmetselarij uitbeelden, die aan het eind van de achttiende eeuw als frontispice voor de klucht zou dienen in *Alle de Werken van het Kunstgenootschap onder de zinspreuk Ars Superat Fortunam* (1788?).[45]

Waar sommige maçonnieke bronnen de oudste loge plaatsen nabij de toren van Babel lokaliseren andere haar in het portaal van de tempel van Salomo. Het bijbelverhaal van de bouw van deze eerste tempel van Jeruzalem speelt tot op de dag van vandaag een centrale rol in de vrijmetselaarssymboliek. In figuurlijke zin werken de vrijmetselaren (volgens eigen zeggen) aan de bouw van een onzichtbare tempel - een betere wereld - waarbij iedereen zijn eigen taak heeft en zijn geest tot een ‘Levende Bouwsteen’ tracht om te vormen. Het maçonnieke inwijdingsrituaal kent een hiërarchie van drie fasen, leerling - gezel - meester, die een weerspiegeling heet te zijn van de werkverhoudingen tijdens de bouw van de tempel van Salomo. Ook in de symboliek van de verschillende ritualen speelt het beeld van de tempelbouw een nadrukkelijke rol.[46]

44 [J. Anderson 1736], 104. Het pamflet is in het vrijmetselaarswetboek met twee coupletten vermeerderd, te weten het tweede en achtste couplet ontbreken in het los uitgegeven pamflet.

45 Het beeld van de toren van Babel kwam ik tijdens mijn onderzoek nog verschillende keren tegen, bijvoorbeeld in de maçonnieke uitgave *Scenographia Architectonica* 1741 en in *L'Adoption ou la Moçonnerie des Femmes* [1775], verrijkt met twee gravures van de toren van Babel. Over hetzelfde thema vond ik ten slotte nog een anti-maçonnieke gravure in E. Servati (pseudoniem van H. Sautier) 1787. Dezelfde afbeelding is tevens opgenomen in J. von Guenther 1919.

46 B. Croiset van Uchelen 1971, 13, 16. De tempel van Salomo werd reeds vanaf de zestiende eeuw als voorbeeld van de aardse verwerkelijking van een ideaalbeeld gebruikt, zie ook a.w., 12. Het gegeven van de tempelbouw stond in het middelpunt van de culturele en theologische belangstelling. In gereformeerde kring werd het als dankbaar uitgangspunt voor de prediking gebruikt waarbij het, net als in de vrijmetselarij, allusief werd toegepast, naar het voorbeeld van de Brieven van Paulus. Zie a.w., toelichting bij plaat 7.

Ten slotte is heel de symboliek en ritualistiek van de vrijmetselarij vervuld van uitdrukkingen en voorstellingen die aan de bouwkunde zijn ontleend. Dit geldt bijvoorbeeld voor de maçonnieke uitmonstering van de leden tijdens de logebijeenkomsten, met handschoenen en schootsvellen en met metselaarsgereedschap als troffels, meetlatten, winkelhaken en passers, zoals die tot op de dag van heden in zwang zijn. De oudste in ons land vervaardigde maçonnieke voorstelling, te vinden in het vierde deel van *Céremonies et coutumes religieuses* (1736), leverde aan buitenstaanders een nauwkeurige weergave van de vrijmetselaarsattributen. Al deze attribruten hebben een symbolische betekenis in het concept van het schaven aan de vervolmaking van de eigen geest en de bouw van de tempel, kortom aan een betere wereld.[47]

De Uitvaert en de maçonnieke bouwsymboliek

Vanuit de gedachte dat de vrijmetselarij een beweging was waarin men zich in alle beslotenheid overgaf aan uiteenlopende vormen van losbandigheid, moesten Frese en Schaef wel tot de conclusie komen dat de maçonnieke bouwsymboliek en de uitgedragen doelstellingen zoals broederschap en tolerantie een dekmantel waren voor débauches. Het blijft in *De Uitvaert* daarom ook niet bij toespelingen op dronkenschap en sodomie. De schrijvers vegen met behulp van een aantal satirische middelen de vloer aan met de hierboven geschetste bouwsymboliek. Hun satirische techniek kan gedemonstreerd worden aan de hand van een nauwkeuriger blik op de titelpagina. Het het in *Alle de Werken* aan *De Uitvaert* toegevoegde frontispice van Simon Fokke blijkt geheel op de teneur van de klucht aan te sluiten.

------- ------- ------- Mors
Tector Voluptatis Structurae

Aldus luidt het motto dat Frese en Schaef aan hun klucht meegaven, volgens henzelf afkomstig van een zekere Metzelius, vertaald: Metselaar. Het motto is - evenals zijn dichter - ongetwijfeld fictief en satirisch bedoeld, maar de strekking ervan is niet geheel duidelijk, aangezien het op verschillende manieren kan worden vertaald. Indien ‘Tector’ wordt opgevat in de zin van ‘bedekker, afsluiter’ zal de vertaling ongeveer moeten luiden: ‘De dood dekt (de ware aard van) een bouwwerk toe dat de wellust bouwde’ - een soort ironische omkering van het bekende,

47 M. Dierickx 1967, 146.

traditionele beeld van de tijd die de waarheid aan het licht brengt?[48] 'Tector' verwijst in deze zin mogelijk ook naar de dekker, een maçonnieke functionaris wiens gebruikelijke taak het was de loges tegen indringers te beschermen en bij inwijdingen in de verschillende graden de kandidaten voor te bereiden.[49] Hem zien we in *De Uitvaert*optreden als de 'ontwapende Zwaerddrager' (vss. 438-439). De vrijmetselarij ontleende dit ambt aan de in de operatieve bouwgilden bekende dakdekker, een gegeven waarmee het motto nog aan satirische kracht wint. De vrijmetselarij, het bouwwerk van de wellust, komt voortijdig ten val en de dood dekt haar af.

'Tector' kan echter - in beperkte zin - ook betekenen 'stucadoor', waarmee de vertaling kan luiden: 'De dood is de stucadoor van het bouwwerk dat de wellust bouwde', stucadoor dan weer in ironische zin als 'vergaan, afbrokkelen'. De mogelijkheid dat met het motto een bekende klassieke versregel wordt geparodieerd lijkt, zeker gezien de drie rusten in het eerste vers, zeker niet uitgesloten, zodat bij vertaling en interpretatie voorbehoud op zijn plaats lijkt.[50]

Hoe de vertaling ook moet luiden, met de 'Voluptatis Structura' moet de organisatie van de vrijmetselarij bedoeld zijn en in het bijzonder haar doelstelling: de bouw van de onzichtbare tempel van de Levende Bouwstenen, en met de dood de ondergang van de beweging door het verbod van de Staten. Met het motto wordt niet alleen de bouwsymboliek geridiculiseerd, maar ook het thema van de losbandigheid al aangekondigd, dat in het verdere verloop van het stuk zo'n belangrijke rol zal spelen.

Ook met het op de titelpagina afgedrukte impressum wordt op de bouwsymboliek gezinspeeld, wederom in samenhang met een verwijzing naar de wellust: 'Tot Schevening, By Japik Krynsz: Pannebier, in de Babylonsche Verwarring'. Met de naam 'Pannebier' wordt gedoeld op het pannebier bij de nagestreefde voltooiing van de onzichtbare tempel, dat nooit zal worden geschonken, omdat het hele project voortkomt uit hoogmoedswaanzin en, evenals de bouw van de toren van Babel, slechts in verwarring kan eindigen. Het aardige schuilt hier natuurlijk in het feit dat de vrijmetselarij zelf het beeld van de bouw van de toren

48 Zie hiervoor E. Panofsky 1970, 60-78 en B. Stevenson 1934, onder 'Time and Truth'. In de aldaar genoemde citaten komt de tijd naar voren als onthuller van de waarheid. Curieus is echter een citaat uit het werk van Horatius: 'Time will bring to light whatever is hidden; it will cover up and conceal what is now shining in splendor' (*Epistles*, Bk. 1, epis. 6, 1.24, geciteerd bij Stevenson, waarin de tijd zowel 'aan het licht brengt' als 'afdekt' of 'verbergt'. Dit ene voorbeeld, waarin de tijd dezelfde rol vervult als de dood in het motto van Frese en Schaef, lijkt mij echter te weinig om de veronderstelling, dat in het motto mogelijk sprake is van een ironische omkering van het klassieke beeld van de tijd als onthuller, te laten vallen.

49 J. Hamill 1986, 69.

50 Echter zonder resultaat gezocht onder 'mors' in *Thesaurus Lingua Latinae* 1971.

van Babel veelvuldig hanteerde in positieve zin en er tevens haar eigen oorsprong situeerde.

Dat het onwaarschijnlijk is dat de klucht in ‘Schevening’ gedrukt zou zijn kwam reeds ter sprake. Waarschijnlijk maakt ook deze plaatsaanduiding deel uit van de satire. Scheveningen, in de ogen van Frese en Schaef vermoedelijk een oord van Babylonisch verderf, heeft hun wellicht een natuurlijke verblijfplaats toegeschenen voor de bouwers van de ‘Voluptatis Structura’.

Dat de beide auteurs ook voor het overige weinig dunk hadden van Scheveningen mag blijken uit hun karakterisering van de bewoners daarvan in de twee dienders, het echtpaar Kryn en Diewert en de meid van de herberg, Ligtkeursje. Behalve Ligtkeursje spreken allen in dialect.[51] Terwijl de eerste vier uitmunten in onnozelheid[52] doet Ligtkeursje een boekje open over de in Scheveningen

51 In de verzen 283-316, 342-349, 358, 363-364, 367-368, 371-378 en 381-182 hebben Frese en Schaef getracht het Schevenings weer te geven: bij deze passages wijken zij in verschillende opzichten af van de in de rest van het toneelstuk gevolgde spelling. H. Brok wijdde in 1980 een artikel aan het Schevenings in *De Uitvaert* waarin hij, in een vergelijking met het dialect gebezigd in *Openhertige t'Zamenspraak, tusschen Kees en Jaap, en een oud Grootje van Scheveningen; in den Jare 1747* (bewaard op het Haags Gemeentearchief), vaststelt dat taalgebruik en spelling sterk overeen komen.

52 Raadselachtig in dit verband blijft een passage in *De Uitvaert* waarin Kryn navertelt wat Teun, een Scheveninger, hem vertelde toen hij even te gast was geweest bij de ‘Als de Comedianters in de Spullen’ (vs. 297) toegetakelde vrijmetselaren in de herberg, en Kryns commentaar daarop. De op handen zijnde begrafenis deed Teun terugdenken aan een andere gebeurtenis, waarbij het dorp op z'n kop zou hebben gestaan:

> O, zei die, Vaertie, 't zel nong wel wat angders
> zyn, als toen ongze Burgery
> Met vliegende Vâendels door Scheäwening trok;
> en toen jy
> De scheä van je krakëelyzer en de pan van je
> musket had verlôoren:
> Nong dat kwam dôor den hâest, dat ik 'er niet op
> elet had van te vôoren.
> Alleffel, zo heb ik myn manuâel trots de beste
> van ongs dorp edaen.
> O, drâeje gat na 't ôosten en zet je gat dâer je Bak-
> kis heit estâen!
> Dat wist ik je als de beste kryger te bakken, [vss. 298-310]

Mogelijk refereren Teun en Kryn hier aan een gewapend voorval dat te Scheveningen plaats had in 1704. Scheveningse vissers zouden toen in conflict gekomen zijn met Franse kapers die, vlak voor de kust gelegen, vier vissers in gijzeling hielden en in ruil voor hen van de Scheveningers steeds meer losgeld eisten. De vissers riepen de hulp in van de Haagse overheid, die met krijgsvolk te hulp kwam. Gezamenlijk voeren ze daarop om het Franse schip heen en, onder het voorwendsel de gewenste som te brengen, werden de kapers overrompeld. De Scheveningers hadden wel vaker te stellen gehad met kapers, maar het lafhartige gedrag van een zekere Constantyn van Sterrevelt, ‘Admiraal van de Vyver’ uit Den Haag, heeft ervoor gezorgd dat men zich dit ene voorval nog lang zou weten te herinneren. Sterrevelt zou, zo melden verschillende op de gebeurtenis betrekking hebbende pamfletten, vlak voordat men zou uitvaren, hebben getracht de mannen over te halen zich eerst nog wat moed in te drinken. Toen dat niet lukte deed hij op eigen houtje nog even een herberg aan. Eenmaal op het strand teruggekeerd bleek men zonder hem te zijn vertrokken, waarop hij ‘tien pont-groot’ bood aan een ieder die hem nog naar het strijdtoneel wilde brengen. Onverrichterzake liep hij met getrokken zwaard in dronken ijver de zee in.

gangbare praktijken om vertier zoekende Hagenaars af te persen (vss. 250-271). Waarschijnlijk betreft het in het laatste geval een traditionele reputatie, aangezien Scheveningers tot in deze eeuw als raddraaiers bekend stonden.[53]

Bij de heruitgave van *De Uitvaert* omstreeks 1788 in *Alle de Werken van het Kunstgenootschap onder de zinspreuk Ars Superat Fortunam* werd aan de klucht een frontispice toegevoegd in de vorm van een spotprent tegen de vrijmetselarij die al in 1747 als titelplaat had gefungeerd van een te Amsterdam verschenen fel anti-maçonniek geschrift, *Les Francs-Maçons écrasés*. Dit boek biedt zich aan als een vervolg op het twee jaar tevoren eveneens te Amsterdam verschenen *L'Ordre des Francs-Maçons trahi* (in vertaling *De Geheimen der Vrye-Metselaars en der Mopsen geopenbaart*), maar blijkt bij nadere beschouwing in een geheel andere geest geschreven.[54] Maker van deze kopergravure was Simon Fokke (1712-1784), op latere leeftijd zelf lid van een Amsterdamse loge en illustrator van de vrijmetselaarsalmanak.[55] De gravure geeft een vrijmetselaar in ornaat weer die in wanhoop zijn hoed heeft afgeworpen en zich met beide handen de pruik van het hoofd trekt, terwijl hij met de voet een troffel, een passer en een winkelhaak vertrapt. Om hem heen staan metselaarsbenodigdheden zoals kalkbak, schop en ton met stenen. De stenen poort waarvoor hij is weergegeven, biedt uitzicht op een hoog gebouw in aanbouw dat, vrijwel voltooid, in elkaar stort. Werklieden in vrijmetselaarstenue vallen met trap, ton of kalkbak omver of worden door

Dat dit voorval nog lang na dato in de herinnering voortleefde, blijkt uit het feit dat Sterrevelt figureert in een galerij van kluchtige persoonlijkheden, opgenomen in *Lyste van rariteyten* [1730], 126. Zie ook A. van Stolk, 3088 en 3107; F. Muller, 3325 en 3330; W.P.C. Knuttel 14940, 15051, 15547, 15634 en 15635.
Deze passage uit *De Uitvaert* kan echter ook te maken hebben met een overtreding van Scheveningse vissers in 1735 van de visvangstquota. De steurharingvangst was zo groot dat men tot het voor hen verboden 'kaken' overging. De regering in Den Haag kwam erachter en protesteerde heftig. J.G. van Dillen 1970, 429-430.

53 J. Cornelissen, deel III 1930, onder 'Scheveningen'.

54 Tegenwoordig neemt men aan dat de genoemde werken door verschillende auteurs zijn geschreven. Zie E.A. Boerenbeker 1970, m.n. 7-8.

55 H. de Schampheleire 1972, 85-86.

vallende muurgedeelten verpletterd. Anderen zoeken een goed heenkomen. Een grote groep vrijmetselaren kijkt van terzijde toe, de handen in wanhoop geheven.

Volgens J. ter Gouw, die zich in het *Jaarboekje voor Nederlandsche Vrijmetselaren* (1871) geërgerd toont over *De Uitvaert* ('allerlei laffe kroegpraat, doormengd met schimpscheuten' tegen de vrijmetselarij), symboliseert de afbeelding het verbod op de vrijmetselarij in de Republiek. (De vrijmetselaar op de voorgrond zou volgens Ter Gouw Johan Cornelis Radermacher kunnen zijn, de eerste grootmeester van de Nederlandse vrijmetselarij[56], maar deze veronderstelling is uit de lucht gegrepen.)

De satire van Fokke komt in bepaald opzicht overeen te komen met de wijze waarop de vrijmetselarij in *De Uitvaert* wordt bespot. De vrijmetselarij pretendeert te bouwen aan een onzichtbare tempel waarvoor de Tempel van Salomo een symbool is. Fokke trof de broederschap in het hart door de vrijmetselaren uit te beelden als een groep aannemers die een nieuwe tempel van Jeruzalem bouw.[57] Hij voerde de maçonnieke bouwsymboliek als het ware door tot in het absurde door de symbolische arbeid van de speculatieve metselaren letterlijk te nemen en te reduceren tot de handenarbeid van hun (vermeende) operatieve voorgangers. Dezelfde satirische techniek zien we in *De Uitvaert* toegepast. De in de klucht optredende vrijmetselaren zijn weliswaar niet aan het metselen, maar Frese en Schaef bereiken met een aantal details hetzelfde effect. Zo zien we een 'Puinkruijer van het Gilde' (vss. 157 en 410) aan de begrafenis deelnemen, waarmee gesuggereerd wordt dat de dood van de vrijmetselarij de instorting van een reëel bouwwerk betreft. De schootsvellen, 'Ryjen' (meetlatten) en troffels die in het laatste toneel worden geïntroduceerd zijn gewone vrijmetselaarsattributen, ontleend aan het gereedschap van de ambachtelijke bouwgilden, maar symbolisch bedoeld. De 'Kalkmout'[58], waarschijnlijk een soort kalkbak die we aan de schouder van een in de rouwstoet meelopende 'vrywillige Opperman' zien hangen (vs. 443) komt echter in de vrijmetselarij als symbool niet voor en moet omwille van de satire op de bouwsymboliek zijn toegevoegd, zoals dat ook op de gravure van Fokke het geval is. De 'vrywillige[59] Opperman' zelf (vss. 439-440) moet eveneens beschouwd worden als een toevoeging van Frese en Schaef.[60] Het ambt

56 J. ter Gouw 1871, 167-168.

57 H. de Schampheleire 1972, 86-87. Het gebouw op de achtergrond lijkt geïnspireerd door de bekende voorstellingen van Salomo's tempel in neo-classicistische stijl, bekend uit zeventiende-eeuwse reconstructies, zie B. Croiset van Uchelen 1971, toelichting bij plaat 18.

58 Met een 'Kalkmout' wordt waarschijnlijk een soort kalkbak bedoeld, een bak waarin kalk wordt geblust of een aandraagbak met of voor metselkalk.

59 Vergelijk de in die tijd gangbare termen 'vrywillige Broederschap' en 'vrywillige Metselaren'.

60 De auteur van *Het nieuw Taafel-lied* (1735) maakt in couplet XIII eveneens gewag van een 'Opperman'.

bestaat wel in de ambachtelijke ‘metselarij’ als degene die bouwmaterialen voor de metselaren aandraagt. Hij treedt vaak op als knecht van de dakdekker en het kan dan ook geen toeval zijn dat we de opperman in *De Uitvaert* vergezeld zien gaan van een ‘ontwapenden Zwaerddrager’ (vss. 438-439), waarmee verwezen wordt naar het maçonnieke ambt van de dekker.

Fokke lijkt met zijn gravure te refereren aan de tekst van Psalm 127:1: ‘Zo de Heer het huis niet bouwt, te vergeefs arbeiden deszelfs bouwlieden daaraan’.[61] Aan de verwarring die toenmaals de torenbouwers van Babel trof, zijn nu de vrijmetselaren ten prooi. Frese en Schaef suggereren met de aanduiding ‘in de Babylonsche Verwarring’ in het impressum van de klucht hetzelfde.

Het satirische procédé de vrijmetselaren als ambachtelijke bouwlieden af te schilderen was overigens gedurende de hele achttiende eeuw geliefd. De gravure van Simon Fokke kan in dat opzicht in een hele reeks van achttiende-eeuwse prenten worden ondergebracht waarin op dit thema wordt gevarieerd.[62]

De Uitvaert en de maçonnieke idealen

Niet alleen de maçonnieke bouwsymboliek moet het in *De Uitvaert* ontgelden. Ook fundamenteler zaken als de idealen van de beweging en haar eerbiedwaardigheid worden ter discussie gesteld en in discrediet gebracht. Exemplarisch in dit opzicht is de wijze waarop de ‘stoffelijke resten’ van de vrijmetselarij worden uitgebeeld. In het twaalfde toneel lezen we van de in de rouwstoet meegedragen doodkist

> waer in de drie Hoofd-deugden van het Gilde zyn opgesloten en toegeschroeft: als de Verborgentheid, onder de gedaente van een Uil, de Broederschap, onder de gedaente van een Koekkoek, en hunne aloudheid, onder de gedaente van een stuk *Champignon* [vss. 416-422]

Met deze attributen weten Frese en Schaef drie belangrijke maçonnieke waarden beknopt maar doeltreffend bespottelijk te maken. Uit de *Constitutions* en de Nederlandse vertaling daarvan in 1736 blijkt dat onder ‘Verborgentheid’ in de vrijmetselarij verstaan werd de ‘Aeloude en algemene Konst der Metselaers, om, zonder te spreken met malkander te verkeren, en den ene den andere by zekere tekenen van verre te kennen’ (p. 7). Deze kunst was eigenlijk tegen wil en dank

61 B. Croiset van Uchelen 1971, toelichting bij plaat 18.
62 H. de Schampheleire 1972, 86.

ontwikkeld nadat God over de torenbouwers van Babel de spraakverwarring had afgeroepen. James Anderson, auteur van het wetboek, voegt eraan toe dat het geheim van de tekens, wetten en plichten, dat wil zeggen van de 'Koninklyke Konst', door de eeuwen heen bewaard is gebleven,

> op een wyze haer in 't byzonder eygen, welke zelfs de schranderste en de alderdoorzichtigste noydt hebben konnen doorgronden, schoon zy het dikwils ondernomen hebben, dewyl zy [dat zijn de 'aengenomene Vrye Metselaren'] den ene den andere kennen en liefhebben, ja zelfs zonder 't behulp der Sprake. [50]

Door deze 'Verborgentheid' uit te beelden in de gedaante van een uil suggereren Frese en Schaef dat de 'geheimen' van de vrijmetselarij een onbehoorlijk karakter hebben en het daglicht niet kunnen verdragen. De uil, reeds in de bijbel optredend als zinnebeeld van zonde en onreinheid, was als nachtdier het symbool van het lichtschuwe, van al wat het daglicht niet verdragen kan. De stuntelige en fladderende bewegingen van het dier bij daglicht maakten het tevens tot zinnebeeld van dwaasheid en daaraan verwant, veronderstelde ondeugden als ijdelheid en dronkenschap.[63]

De in het vrijmetselaarswetboek op verschillende plaatsen geroemde broederlijke liefde, de 'Broederschap'[64], wordt in *De Uitvaert* wederom door een traditioneel ongunstig beoordeelde vogel gesymboliseerd: de koekoek. De koekoek gold van oudsher als het zinnebeeld van de bedrogen echtgenoot en de ondankbare parasiet. Het essentiële streven van de orde der vrijmetselaren in afzondering een ideale maatschappij te vormen, waarin men in vrede naast elkaar kon bestaan zonder gehinderd te worden door geschillen van politieke en godsdienstige aard, de broederlijke liefde te bevorderen door gezamenlijk de ritus van het bouwen aan een onzichtbare tempel te ondergaan, wordt hier afgedaan als puur bedrog, als dekmantel voor wellustigheid.

63 D. Bax 1948, 159 en J.B. Bedaux e.a. 1976, 248-249. Vergelijk bijvoorbeeld uitdrukkingen als 'uilskuiken' en 'zo zat als een uil'. In het tijdschrift *Den Vrolyke Tuchtheer* uit 1729 weet Jacob Campo Weyerman te melden dat de uil

> by de alouden als een voorboodent teken van ongeluk beschouwt, en by de menschen en de dieren gehaat en gevloekt[...]. Den uyl, van wat groote of aart hy ook is, wort by de wyzen en by de leeken gedoodverft voor het waarteken der rampspoeden, en het voorteken des doods, zo zeer dewyl hy de eyers van den rave verbreekt, die, om dat hy een hoogen top bescheert, het leeven beduyt, als om dat hy niet te voorschyn komt als by nacht, wiens duysternis zeer naar vermaagschapt is aan het graf. [p. 4]

64 [J. Anderson 1736], 50, 62, 67-68, 86.

Eenzelfde minachting spreekt uit de symbolisering van de door Anderson in het wetboek beklemtoonde ‘aloudheid’ van de broederschap. Frese en Schaef achtten ‘een stuk [exemplaar] *Champignon* daarvoor als zinnebeeld toepasselijk. De champignon, waarschijnlijk de aanduiding voor de paddestoel in het algemeen, is minder eenvoudig te duiden dan de uil of de koekoek. Niet voor niets ook duivelsbrood genoemd, deed de paddestoel dikwijls dienst in uitdrukkingen van minachting of als aanduiding van boosaardigheid. Frese en Schaef wilden er waarschijnlijk ook in ironische zin mee wijzen op het tegendeel van aloudheid (zoals met de koekoek op het tegendeel van broederschap wordt gezinspeeld), het efemere karakter van de orde in de Republiek, aarop ook elders in het toneelstuk wordt gezinspeeld:

> Zo zag men ook in 's Gravenhage, het Vrywillige
> Broederschap
> Der Metzelaeren, al zo gaeu en haestig opregten,
> Als de Trap van eer in 't bosch voor de al te vlug-
> ge 's Lands knegten [vss. 206-210]

Zoals de paddestoel is ook de vrijmetselarij even plotseling verdwenen als ze was opgekomen.

Philippus Picinellus noemt in zijn *Mundus symbolicus* (Keulen 1687) onder het lemma ‘fungus’ een groot aantal bronnen waarin de paddestoel dienst doet als zinnebeeld voor schadelijke en nietswaardige zaken, die plotseling schijnen op te duiken, tot volledige wasdom komen en even snel weer afsterven. Het beeld leent zich volgens Picinellus als aanduiding voor de vergankelijkheid en ijdelheid van alle wereldse zaken, die verleidelijk, aangenaam en smakelijk zijn, maar uiteindelijk verderfelijk. Carducho gaf de paddestoel het motto mee: ‘Terwijl ik behaag breng ik verderf’. Zo houdt ook de zondige lust des werelds (voluptas) zowel plezier als verderf in. Bovendien is haar ontstaan verbonden aan rotting en bederf.[65] Zeker om dat laatste kenmerk moet de paddestoel voor Frese en Schaef toepasselijk hebben geleken: de vrijmetselarij wordt immers in dezelfde passage in *De Uitvaert* verbonden aan de zedeloosheid waartoe de Republiek was vervallen.

Zoals gezegd komen in het vrijmetselaarswetboek van Anderson zowel de ‘Verborgentheid’ als de ‘Broederschap’ en de ‘aloudheid’ ter sprake, maar zij worden daarin niet als de ‘drie Hoofd-deugden’ van de beweging gepresenteerd. De vraag of het wetboek als bron voor Frese en Schaef beschikbaar was, is moeilijk te achterhalen. De Gecommitteerde Raden hadden tijdens hun onderzoek alleen

65 Ph. Picinellus 1687, 626-627, no. 98-101.

een Engels exemplaar tot hun beschikking en de vertaling van Johan Kuenen, die waarschijnlijk wel in de boekhandel verkrijgbaar was, moet uit 1736 stammen en is dus pas ná *De Uitvaert* uitgegeven.

Er is echter nog een andere bron waarin de drie maçonnieke waarden worden behandeld, die Frese en Schaef zeker hebben kunnen raadplegen. Op 26 november 1735, dus vier dagen voor de publikatie van de resolutie van de Staten van Holland en West-Friesland, verscheen in de *Amsterdamse Courant* de aankondiging van een uit het Engels vertaald geschrift 'Het Vrye Metzelaersschap Ontleed', te verschijnen bij de erven J. Ratelband te Amsterdam.[66] Mochten de Hagenaren Frese en Schaef deze mededeling over het hoofd gezien hebben, vier dagen later, dus op de dag van de verbodsuitvaardiging zelf, werd in ongeveer dezelfde bewoordingen met het boekwerkje geadverteerd in de *'s Gravenhaegse Courant* door 'Barent Das, Boekverkooper te Amsterdam'.[67] Bedoeld wordt in beide gevallen *Het Collegie der vrye Metselaars ontleedt*, een vertaling van *Masonry dissect'd* van de hand van Samuel Prichard, dat voor het eerst in Londen het licht zag in 1730. Het werkje behoort tot het genre van de 'verradersgeschriften'.[68] Op de eerste

66 De advertentie gaat verder:
'zynde een algemeene nette Beschryving van al haer Takken, van den Beginne tot de tegenwoordige tyd enz; zullende het zelve in 2 a 3 dagen gereed weezen [...]'

67 Hoe de op de titelpagina vermelde plaats van uitgave, Utrecht, te rijmen valt met de woonplaats van Ratelband en Das kan ik niet verklaren. De betreffende advertentie in de *'s Gravenhaegse Courant* van 30 november 1735 (no. 143) luidde als volgt:

> *Het Collegie der Vrye Metzelaers ontleedt*, of een Algemeene en Oprechte Beschryving van alle derzelver soorten van deszelfs oorspronk tot op deeze tegenwoordige tyd, zynde een onzydig Bericht van hunne handelingen omtrent het Inwyen hunne Nieuwe Ledematen in de drie onderscheydene Graeden der Metzelaers; mitsgaders de Teekenen en Bewyzen die zy elkander doen zonder te spreeken, waer uyt zy kunnen weeten hoe verre zy gepromoveert zyn; uyt het Engelsch vertaeld, volgens den 5den Druk, enz. [...]

Ratelband en Das adverteerden ook in de *Leydse Courant*, respectievelijk 28 november (no. 142) en 30 november (no. 143) 1735.

68 Kenmerkend voor het genre is de verwarring die in de opdrachten, voorwoorden en inleidingen gezaaid wordt ten aanzien van de motieven van de auteur. *Het Collegie* vormt in dit opzicht een goed voorbeeld. Prichard, op de titelpagina betiteld als een 'Gewezen Lid van een Collegie-kamer' (=loge), werd blijkens de eerste bladzijde van het werkje als vrijmetselaar beëdigd op de 13e oktober 1730, precies een week vóór de eerste druk van *Het Collegie* (zie over de drukgeschiedenis E.A. Boerenbeker 1970, 3). Zijn lidmaatschap, uittreding en verslag van zijn ervaringen zouden zich derhalve binnen het tijdsbestek van één week voltrokken hebben! Het geval wordt nog merkwaardiger door de opdracht van het geschrift aan dezelfde 'Wel Edele Broederschap der Vrye en Aangenomene Metselaars' die Prichard juist verlaten had en die, naar hij hoopt, haar goedkeuring aan deze catechismus zal hechten. In de opdracht noemt hij zichzelf bovendien nog eens 'des Broederschaps aller gehoorzaamsten Dienaar'. In de laatste alinea van zijn inleiding trekt Prichard echter de door de orde hoog in het vaandel geschreven eerlijkheid, tolerantie en broederlijke liefde in twijfel. Hij beschrijft hoe de orde optreedt jegens broeders die spijt krijgen van hun toetreding:

> Doch als nu de toelating in de geheymen van de Metzelary een nieuw broeder hunne maniere van doen mishagen, en dat het hem mogt spyten dat zyn geld hem zo zagjes ontloert was, en de broederschap verwerpen, of zich zelven ter oorzaak van de vierendeel jaarsche onkosten van de Collegie-kamer, en de vierendeel jaarsche bekentmakingen mogt afzonderen, zo zal niet tegenstaande hy wettelyk

bladzijde van zijn pamflet doet Prichard een plechtige eed dat zijn beschrijving in alle opzichten de waarheid weerspiegelt. Vermoedelijk is dat het geval, want direct na de publikatie van *Masonry dissect'd* waarschuwde de Engelse Grand Lodge dat het nodig was geworden onbekende bezoekers zorgvuldig te controleren, om te verifiëren dat het ging om vrijmetselaren en niet om lezers van Prichards geschrift. Eind 1730 moesten de herkenningswoorden van de eerste twee graden zelfs veranderd worden, teneinde bedriegers buiten de loge te houden.[69]

Welke motieven Prichard ook geleid hebben, zeker is dat zijn pamflet, dat voor het grootste deel bestaat uit een catechismus voor de drie graden, tevens als 'aidemémoire' voor de vrijmetselaren zelf heeft dienst gedaan en zo een niet te onderschatten invloed heeft uitgeoefend op de vorm van de ritualen in de continentale vrijmetselarij.[70] Even zeker is, dat hij de broederschap schade heeft toegebracht en daarmee komen we tegelijkertijd op de in *De Uitvaert*bespotte 'drie Hoofddeugden'. Reeds eerder kwam aan de orde dat Prichard openlijk tornt aan de historiografie van de orde zoals die door Anderson in het wetboek was vastgelegd. Ook hij legt in zijn voorwoord de oorsprong van de 'Konst en Verborgentheid van 't Metselen' bij de bouw van de toren van Babel, maar hij betwijfelt of de vrijmetselarij het predikaat 'aloudheid' verdient, aangezien volgens hem de eerste permanente, speculatieve loges pas na 1691 zijn gesticht. Ook de derde 'Hoofddeugd', de 'Broederschap', krijgt aandacht van Prichard, waar hij zegt dat de broeders 'elkander getrouw moeten weezen, en dat ze verpligt zyn de behoeftigheden hunner Meedebroeders te hulp te komen, of hen werk te geven, en hen daarvoor te beloonen'. Maar ook Prichard behandelt de 'Verborgentheid', de 'Broederschap' en de 'aloudheid' niet als zijnde de 'drie Hoofd-deugden' van de vrijmetselarij. Het idee van Frese en Schaef ze als een soort drieëenheid te presenteren kan echter wel door *Het Collegie* zijn ingegeven, want uit Prichards

> in een ingestelde en geordende Collegie-kamer toegelaten was, echter geloochent worden, dat hem het voorrecht (als een bezoekend broeder) van 't geheim waar voor hy reeds betaalt heeft bewust is, 't welk een volslagen strydigheid, volgens de instelling van de Metzelary, zelfs is [...]
> (S. Prichard [1735], 82)

69 J. Hamill 1986, 45.
70 E.A. Boerenbeker 1970, 3.

geschrift blijkt dat het in de vrijmetselaarssymboliek wemelt van dergelijke triassen. Zo moet de leerling-vrijmetselaar volgens de catechismus bij zijn aanneming de namen van drie pilaren van de tempel van Salomo weten te noemen: 'Wijsheid, Sterkte en Schoonheid', en dient hij ook te weten waarin een volwaardig vrijmetselaar zich onderscheidt: in 'Stilzwijgendheit, Zedigheit, en van een goed gezelschap te wezen'. Ook op andere plaatsen in de catechismus blijkt het getal drie een belangrijke rol te spelen.[71]

Dat Frese en Schaef *Het Collegie* kenden, kan voorts afgeleid worden van de in *De Uitvaert* optredende 'Puinkruijer van het Gilde' (zie vss. 157 en 410). Behalve op de bouwsymboliek kan met deze figuur ook gedoeld zijn op het door vrijmetselaren in ere gehouden gelijkheidsideaal, dat toetreding tot de loges voor alle bevolkingslagen in principe mogelijk maakte. In zijn beschrijving van deze mogelijkheid noemt Prichard met name het feit dat 'de kruyers niet uitgezondert in deze verborgentheid [...] toegelaten [worden]'.[72] In de achttiende eeuw betekende dit - kruiers behoorden immers tot de laagste beroepsgroepen - een ongebruikelijke nivellering van de maatschappelijke verhoudingen, hetgeen door velen als subversief werd ervaren.

71 Tegenwoordig kent de vrijmetselarij drie lichten, in de tempel terug te vinden als kaarsen, die in eerste instantie Wijsheid, Kracht en Schoonheid symboliseren. Wijsheid doelt op inzicht; Kracht op zedelijke kracht waarmee men een inzicht in werkelijkheid omzet; Schoonheid op de harmonie van de geestelijke krachten van inzicht en uitvoering. In tweede instantie betekenen de drie lichten Geloof, Hoop en Liefde. M. Dierickx, 162.

72 Voorde hier geciteerde passages zie S. Prichard [1735], resp. 80-81, 81, 84, 88, 81.

III
Spelen met de dood

De lol van de laatste eer

De eerste elf tonelen van *De Uitvaert* omvatten de voorbereidingen voor een begrafenis, die in het laatste toneel daadwerkelijk plaatsvindt. Dat wil zeggen: de kist met de maçonnieke 'Hoofd-deugden' zal naar Engeland worden verscheept.

De symbolische begrafenis, toegepast als literaire vorm, is geen vinding van Frese en Schaef. Al sinds de Oudheid zijn schrijvers zich bewust van de literaire zeggingskracht van de (wat ik zou willen vangen onder de term) sterfhuisconstructie, een vorm die door de eeuwen heen op talrijke manieren is uitgewerkt. Denk bijvoorbeeld aan het genre van de dodengesprekken - zeer geliefd in de achttiende eeuw - waarin verschillen en veranderingen op cultureel, politiek en literair gebied goed zichtbaar kunnen worden gemaakt. Het bleek zich bovendien uitstekend te lenen voor satirische doeleinden.

Dit kan zeker ook gezegd worden van het in de zeventiende en achttiende eeuw enthousiast beoefende genre van de schertsbegrafenis. Er is een indrukwekkende hoeveelheid pamfletten bewaard gebleven waarin soms daadwerkelijk overleden personen, maar veel vaker nog, gestrande ideeën, opgeheven kranten, uitgeverijen enzovoort, met leedvermaak ten grave worden gedragen, soms nog verrijkt met een nauwkeurige afbeelding van de rouwstoet. Een vluchtige ronde door de bibliotheken op de trefwoorden 'uitvaart', 'lijkcedul', 'lijkceel', 'lijkbriefje', 'leescedul', 'leesceel', 'begrafenis', 'testament' en 'lijkstaatsie' leverde niet minder dan zestig titels op die zonder moeite tot het genre gerekend kunnen worden.

In de jaren tachtig en negentig van de achttiende eeuw kan men spreken van een ware hausse in het genre, dat een probaat middel verschafte de tegenstander te bespotten. In pamfletten uit 1784 en 1787 dragen bijvoorbeeld patriotten en Oranjegezinden respectievelijk de 'Orange écharpe' en een aantal met bijnamen aangeduide patriotten ten grave.[1]

1 *De uitvaart van de Orange écharpe, gehouden binnen Utrecht, den 14 Sept. 1784*. De titel is voorzien van een rouwrand, waarin een gekleurd spotprentje, vertonende drie rouwdragers, die een oranje sjerp naar een gereedstaande kuil dragen om begraven te worden; achter hen een vrijcorps. Hierbij een couplet van zeven vierregelige strofen, enzovoort. Zie F. Muller no. 4593. Het Oranjegezinde pamflet is getiteld *Lees-cedul en lykstaatsie, van den aan den golden oever, opperste van 109 Mindere in Trois zorte overledene consjentie dwingers Jeanne, Fransanne, Keesjemanne, enz. enz. enz.* Opschrift boven een gefingeerde leescedul. Zie A. van Stolk no. 4896.

Behalve de meestal slechts enkele bladzijden omvattende pamfletten zijn er kluchtspelen van grotere omvang. We zien hierin de tegenstander bespot met dezelfde middelen, maar de satire strekt zich vaak uit tot het gilde der aansprekers. In hun optreden belichamen en bevestigen deze begrafenisondernemers hun toentertijd beroerde reputatie, maar tegelijkertijd fungeren zij - in hun oneerbiedigheid ten opzichte van hun 'overleden' cliënt - als spreekbuis van de auteur. Zij vervullen er de klassieke rol van de nar en laten uiteraard geen kans onbenut hun verwantschap met de cliënt te benadrukken, aldus diens reputatie omlaag trekkend naar hun eigen niveau. Een goed voorbeeld vormt het kluchtspel *De mislukte Begrafnis, van de ouderwetse Nederlandsche Patriot* uit 1781 van Nicolaas Hoefnagel[2], dat net als *De Uitvaert* begint met een gesprek tussen aansprekers waaruit blijkt dat zij dronkaards en gierigaards zijn, iets waarop ook met hun naamgeving, 'Tweedragt', 'Verraad', 'Gierigheid' en 'Schraapzugt', geduid wordt. Het huis van P. Gosse, uitgever van het tijdschrift 'de ouderwetse Nederlandsche Patriot', doet dienst als sterfhuis, te vergelijken met de herberg, gebruikelijke plaats van logebijeenkomsten, in *De Uitvaert*. Een andere overeenkomst vormt het feit dat de aansprekers in beide kluchten niet nalaten hun verwantschap met de 'cliënt' te benadrukken.

Het voorstellen van aansprekers als gespuis, de gekozen benamingen waarmee aan hun ondeugden wordt gerefereerd, de door de aansprekers gesuggereerde verwantschap met hun cliënten, het door sommigen in de klucht gebezigde dialect (in *De Uitvaert* is dat het Schevenings), het na een voorspel van kluchtige verwikkelingen beschrijven van de rouwstoet, het gebruik van een fictief impressum dat deel uitmaakt van de satire, het lijken allemaal kenmerken van het genre van de schertsbegrafenis dat, voorzover mij bekend, nooit systematisch werd onderzocht.

Peter Burke schaart de schertsbegrafenis en het schertstestament onder een hele reeks parodieën die in de volkscultuur van de zeventiende en achttiende eeuw opgang maakte, zoals spotsermoenen, parodieën op de catechismus, de tien geboden, het credo, de litanie, de psalmen en bovenal het onzevader. Parodieën op juridische gebruiken waren bijna even wijdverbreid als parodieën op de Kerk. Er waren schertsproclamaties en schertstribunalen, schijngevechten en schertsbruiloften en -begrafenissen, die werden beschreven, op volksprenten afgebeeld en ook daadwerkelijk nagespeeld.

Burke wijst erop dat de toevoeging 'schijn-', 'scherts-' of 'spot-' misschien misleidend is. Ze komt niet voor in de meeste beschrijvingen uit die tijd, die slechts spreken van 'processen', 'testamenten', enzovoort. De term is dubbelzinnig, alsof

2 N. Hoefnagel was een enthousiast beoefenaar van het schertsbegrafenisgenre. Zie over deze auteur A.J. Hanou 1973, 1973-1974 en 1985.

in een schertsbegrafenis behalve de 'gestorvene', ook de ceremonie als zodanig belachelijk werd gemaakt. Maar dat lijkt niet in de bedoeling te hebben gelegen. De beoefenaren van het genre namen botweg kant-en-klare procedures uit de officiële cultuur over. Het grote voordeel daarvan was, dat ze vertrouwd waren. Het gehoor kende de structuur van een proces, een litanie, of een begrafenis, wist wat er zou komen en kon zich dan ook op de inhoud concentreren. Een nieuwe vorm zou de aandacht hebben afgeleid van de boodschap en dus minder effect hebben gesorteerd.[3]

De beoefenaren van het schertsbegrafenisgenre konden de talrijk verschenen 'echte' begrafenisverslagen, waarin de uitvaarten van beroemde en aanzienlijke persoonlijkheden werden beschreven, als geheugensteuntje gebruiken. Evenals hun navolgingen in de satire zijn dergelijke uitgaven dikwijls voorzien van een afbeelding met een weergave van de rouwstoet. Wie de plechtigheid gemist had of er de herinnering aan wilde bewaren werd zo in de gelegenheid gesteld de manifestatie nog eens op zijn gemak te beschouwen.

Een begrafenis was toentertijd een uiterst ingewikkelde ceremonie. In de samenstelling en de volgorde van de rouwstoet werden de wereldlijke verhoudingen gesymboliseerd en nog eens bevestigd. In 1713 publiceerde Cornelis van Alkemade een omvangrijk werk over de gebruiken en gewoonten rondom de dood: *Inleidinge tot het ceremonieel en de plegtigheden der begraavenissen, en der wapenkunde: uit deszelfts oorspronkelykheid aangewezen en opgeheldert*. Hij behandelt onder meer de 'lyk-behandelinge voor de begraavenis', de rouwkleding, de dodenmalen, de tomben en de grafschriften. De meeste aandacht gaat echter uit naar het probleem van de rang en volgorde bij begrafenissen. Het is de obsessie van een hiërarchisch geordende samenleving: de begrafenis van een belangrijk man gaf regelmatig aanleiding tot felle woordenstrijd over de rangorde van een rouwstoet: wie voorin mocht lopen toonde zich belangrijk.[4]

Een mooi voorbeeld van de achttiende-eeuwse gepreöccupeerdheid met ceremoniële details vormt het van te voren omschreven reglement van de gouverneursbegrafenis van Daniel Wolff baron de Dopff, die plaatsvond te Maastricht op 1 mei 1718:

> De groote saal op het Gouvernement daar het corpus in staat is
> geïllumineert geweest met lusters, de serk heeft gestaan op een Piedestal
> 3 voeten hoog van de grond, behangen met een zwart fluwele kleet met

3 P. Burke 1990, 121-122.

4 A. van der Zeijden 1990, 3. Later in de eeuw zou Johannes le Francq van Berkhey (1729-1812) zich eveneens op de begrafenisgebruiken storten in zijn *Natuurlyke Historie van Holland* (Amsterdam 1769-1812).

satyn gevoeijert. Op yder kant van de kist hebben gestaan 3 guéridons op welke hebben gelegen swarte kussens, waer op lagen de ornamenten te weten den Degen, de orders van de Generositeit, het Casquet, de Staf van commando, het harnas en de sporen. Het wapen en de standaar hebben gestaan voor de doodkist. [...] Men sal voor de eerste mael de klokken beginnen te trekken morgen om 10 uur, de tweede male om 11 uur en de derde maal als men uit de kerk naer het sterfhuis te rugge sal keeren. De ondermajor Lindeman sal de marsch beginnen en sal gevolgt worden door de 2 regimenten cavallerie en de 2 regimenten dragonders.[...] De 6 stukken canon waarvan de paarden met rouw zijn bekleed, sullen op de regimenten volgen tot aan Sint Janskerk, als wanneer de 6 stukken canon op het vrijthof sullen gestelt werden. Op de artillery sullen volgen de 4 kosters, en daarna de officier gecurasseert te peerde sullende voor sig hebben 2 sergianten met Hellebaarden en agter deselve 2 stalknegten, daar op sal volgen den officier die het waepen sal dragen, hebbende agter sig 2 domestiquen. Na het wapen sal volgen een officier, die de Standaar sal dragen.
Daar na sullen volgen 2 officieren, welke de eene sal dragen het casquet, en de andere den staf van commando.
Daarop 2 andere officieren, welke sullen dragen den eenen het harnas en den anderen de spooren.
Op een kleine distantie sal volgen de stalmeester te peerde. Daar op sal volgen het rouwpeerd, welk door twee Palfiniers sal geleid worden.
Daar op den Hofmeester met een lange rouwmantel 2 camerdienaars welke door 4 Lakeyen gevolgt werden.
Daarna sal volgen de doodwagen met het Lyk getrokken door 6 paarden behangen met swart welke geleid worden door 6 palfiniers.
Het doodkleet sullen de slippen gedragen werden door 4 Lieut.-collonels en 4 capit. van de dragonders.
Op het lyk sal volgen den Heer Baron van Nederkan [zoon van de overledenen, DvdB], omhebbende een langen rouwmantel waarvan de slippen gedragen sullen werden door twee Lakeyen. Op den Baron van Nederkan sullen volgen de Heer Generaal, de Heeren Brigadiers, Collonels, Lt. Collonels, Majors, en de verdere officieren uitmaaken den Krygsraad.

Daarna sullen volgen de Heeren van de magistraat van Maastricht. Daarna de Geestelijke van de Gereformeerde so duitste als franse gemeente.
Daarna de Heeren van Capittels en andere Geestelijke van de Roomse kerk.
Daarna de Gildes en ambagten der stad zo als haar van de Heren Borgemeesters zal werden geordonneert.

Als het lichaam aan de Sint Janskerk sal syn gekomen, sal het van de 8 wagtmeesters in de kerk werden gedragen.
De Curassier, en de officieren welke de ornamenten hebben gedragen, sullen haar in de kerk rangeeren rondom het graf, en daar blijven staan, so lange als het lichaam zal zijn begraven. Als het lichaam sal syn gesonken, sullen die officieren alle ornamenten overhandigen aan de koster van Sint Jans kerk. Sodra als het canon den derden salvo sal hebben gedaan, sal den curassier sig weederom te peerde setten, en sullen de andere officieren den curassier volgen, en defileeren zo uit de kerk, en volgen op het regiment dragonders van van der Duin.
De majoor Lindeman sal sig wederom op den marsch begeven zo ras de derde salvo van de troupes is gedaan.
Het geheele garnisoen sal morgen ogten om 9 uuren onder de wapens komen.
De regim.t. infanterie sullen sig in rey rangeeren en blyven staan en als het lyk komt te passeren, de marsch laten slaan en met het vendel salueren, hetwelke de hoofdwagt en de wagt aan het Gouvernement ook sullen doen alsmede de cavallerie en dragonders.
De standaren, vendels, trompetten sullen met swarte krip behangen syn, de heren officieren een zwarte krip om den arm (t.w. de linker) de keteltrommen, de trommen van de dragonders en van de infanterie met swarte baay bekleet.
So als de 6 stukken canon vuur hebben gegeven sullen de 15 stukken, die op de wal staan antwoorden, daarop de regimenten en dragonders welke gecommandeert sullen werden door den coll. Sgravemoer.
De regimenten sullen op haar posten blyven staan, en niet schieten, maar haar volk compagnieswys met het geweer verkeert op de schouder na haar quartier laten gaan, wanneer de begraffenis gedaan zal zyn en dat haar alles gepasseerd is.

De kleding en tekenen van rouw zijn tot in details voorgeschreven en verraden zo min mogelijk persoonlijke variatie. De nadruk ligt niet op individualiteit van de deelnemers maar op hun solidariteit met elkaar en met de nabestaanden. Solidariteit is hier nog zeer nauw verbonden met hiërarchie. De symbolen die in de stoet worden meegedragen, zoals de degen, de helm, het harnas en de commandostaf verwijzen naar het gezag en de waardigheid van de overledene en het leger waar hij deel van uitmaakte.

De lijkstaatsie doet denken aan een allegorische uitbeelding van het netwerk van betrekkingen van de gestorvene. Deze gedramatiseerde voorstelling van de wereldlijke verhoudingen wordt door de deelnemers en de toeschouwers verweven met een religieuze voorstelling van het universum, iets dat zich aan de directe menselijke gewaarwording onttrekt, maar dat de symbolen van wereldlijke heer-

schappij in een geloofwaardig kader plaatst en extra gewicht verleent. Trompetten, tromgeroffel, het lossen van kanonschoten, afgewisseld door momenten van gewijde stilte, versterken de indruk die het ritueel alleen al door de aanblik op de belangstellende toeschouwers maakt. In bepaalde opzichten is er een verwantschap met de openbare strafvoltrekkingen onder het 'Ancien Régime', die ook een sterk ceremonieel karakter hadden. In verband met de berechting en bestraffing van leden van de zogenaamde Bokkerijdersbenden, die in de achttiende eeuw ten noorden van Maastricht en Aken opereerden, heeft Anton Blok gewezen op de 'theatrische' kenmerken van de publieke terechtstellingen. 'Ze vormden een sociaal drama, waarin de veroordeelde, de scherprechter en zijn assistenten, zieleherders, ambtenaren, schutters, soldaten en muzikanten, evenals de toeschouwers elk hun specifieke rol hadden. Het schouwspel van de terechtstellingen was bedoeld als een 'morality play' voor de plaatselijke bevolking. Een dergelijke opwindende gebeurtenis liet niemand onberoerd.[5]

Dat in de beschreven rouwstoet in *De Uitvaert van het vryje Metzelaersgilde* geen enkel detail toevallig is, mag in het licht van het bovenstaande duidelijk zijn.

Een deftige uitvaart

Zoals gezegd was een deftige achttiende-eeuwse begrafenis een indrukwekkend schouwspel. Aan elk onderdeel van het ritueel was iets af te lezen over afkomst, positie en verdiensten van de overledene en niet in de laatste plaats over diens welstand. De genodigden droegen lange, ruime rouwmantels met afhangende mouwen en hoeden met lamfers die over de grond sleepten. Over de kist die op een baar werd vervoerd, hing een roefkleed, een breed geplooid laken, soms opgesierd met schilden (als het een gildebegrafenis betrof), linten en strikken. De gildebaren waren opgeschilderd met toepasselijke taferelen, verzen en bijbelteksten.[6] Bij deftige begrafenissen die bij avond plaatsvonden, liepen lantaarn- of toortsdragers mee. Men liep twee aan twee in langzame processie naar het graf.[7] Vanaf het eind van de jaren dertig in de achttiende eeuw lieten welgestelde fami-

5 Zie *Ceremoniën voorde receptie van vorstelijke personen en ambassadeurs te Maastricht, 1690-1735*. Rijksarchief Limburg te Maastricht, Collectie handschriften, nr. 71. Baron de Dopff (von Dopff) was een Duitse rijksbaron die zich in Staatse dienst had begeven als gouverneur van Maastricht. Hij was bouwheer van het terrassenkasteel Nedercanne. Hij overleed op 15 april 1718. Het reglement is opgenomen in D. van den Bosch 1980, 188-190.

6 J.J. Fahrenfort e.a., deel II 1947, 55-57.

7 H.L. Kok 1970, 239.

lieleden zich in koetsen vervoeren. Lijkkoetsen kwamen echter pas veel later in zwang.[8] Hoe rijker en deftiger de dode, des te pompeuzer en theatraler zijn uitvaart. Welgestelde persoonlijkheden werden op schouderbaren vervoerd, de rouwstoet was lang en stond onder leiding van verschillende aansprekers.

Om te voorkomen dat op ieder uur van de dag en de nacht graven open lagen, zowel in de kerk als op het kerkhof, mocht in vrijwel alle steden en provinciën na drie uur 's middags niet meer begraven worden. Op later begraven werden boetes gesteld die met het uur hoger werden. Het resultaat van deze maatregel was echter dat het begraven bij avond nu een teken van deftigheid werd, aangezien de nabestaanden extra veel zouden moeten en blijkbaar ook konden betalen. Zag men 's avonds een lijkstoet passeren, dan wist de achttiende-eeuwer onmiddellijk dat een deftig burger werd begraven.[9]

Dat deftige begrafenissen een bezienswaardigheid moeten zijn geweest wordt bijvoorbeeld duidelijk uit het dagboek van Jacob Bicker Raye, waarin ze steeds met grote nauwkeurigheid werden opgetekend.[10]

Uit enkele details in de door Frese en Schaef beschreven ceremonie wordt duidelijk dat we te maken hebben met een deftige uitvaart, waarmee de auteurs blijk geven op de hoogte te zijn van de dikwijls gegoede stand van de leden-vrijmetselaren. Dit gegeven was vermoedelijk algemeen bekend. Immers, zowel in de *Amsterdamse Courant* van 5 november 1735 als in de Statenresolutie van 30 november van dat jaar, wordt de naam van ‘J. Cornelis Radermacher, Tresorier Generael van zyn Hooght, den Heer Prince van Oranje’ vermeld, terwijl in de eerstgenoemde bron tevens sprake is van ‘verdere Officieren en aanzienlyke Leeden’.

Uiteraard lieten de vrijmetselaren zelf niet na hun aanzienlijkheid en eerbiedwaardigheid te benadrukken. Het vrijmetselaarswetboek schreef in de Nederlandse vertaling van 1736 voor:

> De aengenomen Leden van een Loge moeten goedtaerdige, en deugtzame Mannen zyn, Vrygeboorne, van een rypen Ouderdom, geen Slaven, noch Vrouwen, geen ongebondene, noch van een aenstotelyk leven, maer moeten Luyden zyn die ter goeder Naem en Faem staen. De Groot-Meester moet daer en boven Adelyk geboren zyn, ofte een Man van deftige afkomst, een Uytmuntend Scholier, seer konstig Architect, ofte wel enig ander voornaem Konstenaer, welke egter van Eerlyke Ouders geboren moet zyn. [59-60]

8 J.H. Kruizinga 1956, 13.
9 H.L. Kok 1970, 237.
10 *Het dagboek van Jacob Bicker Raye 1732-1772* [1960], passim en J.H. Kruizinga 1956, 13.

Hoewel de respectabele maatschappelijke positie van een groot aantal vrijmetselaren weinig indruk op Frese en Schaef moet hebben gemaakt (zij beschuldigen de broederschap immers van losbandigheid), refereren ze er wel aan. Zo blijkt de begrafenis bijvoorbeeld eerst in de avond plaats te vinden, 'by brandende flambouwen' (vss. 159-160).[11] Frese en Schaef maakten hun publiek daarmee duidelijk dat de vrijmetselaren zich een flinke boete konden permitteren. De tijd waarin begraven mocht worden stond immers nadrukkelijk vast.

Ook het tijdstip waarop de baar bij het sterfhuis wordt afgeleverd, in *De Uitvaert* om zeven uur, geeft de welgesteldheid aan van de overledene. J. le Francq van Berkhey wijdde in zijn *Natuurlyke Historie van Holland* (1776) een hoofdstuk aan begrafenisgebruiken, waarin hij vermeldt dat alleen bij deftige begrafenissen de baar pas vlak voordat de rouwstoet zich in beweging zal zetten bij het sterfhuis wordt afgeleverd.[12]

Met de zorgvuldige tijdsaanduidingen moeten de auteurs van *De Uitvaert* hebben willen aangeven dat de leden van de orde mannen van welstand waren, die niet op een stuiver meer of minder hoefden te kijken.

11 Uit een opmerking van Hartloop over de baar, die tegen zevenen verwacht wordt (vs. 229) en uit het verdere verloop van het verhaal (er wordt eerst nog een glaasje geheven en het voorlezen van de lijkceel neemt ook nog de nodige tijd in beslag) veronderstellen we dat de uitvaartstoet zich zeker niet voor acht uur in beweging zet (in het twaalfde toneel). Er bestaat overigens geen verband tussen de in *De Uitvaert* genoemde tijdstippen en de tijdstippen die in sommige vrijmetselaars ritualen een rol spelen.

12 J. le Francq van Berkhey, Derde Deel 1776, 1783-2007, m.n. 1874.

Vrijmetselaarsbegrafenissen

Frese en Schaef lieten zich in hun beschrijving van de begrafenisceremonie mogelijk niet alleen leiden door het gebruikelijke stramien van een deftige begrafenis. De ceremonie in *De Uitvaert* stemt namelijk in een aantal opzichten tevens overeen met wat wij weten over achttiende-eeuwse Engelse vrijmetselaarsbegrafenissen, die enigermate het stramien van een gewone gildebegrafenis gevolgd moeten hebben. In navolging van het oude gildegebruik[13] schreven de vrijmetselaarsloges hun leden voor de begrafenis van broeders en hun echtgenotes bij te wonen, op straffe van een boete[14] en de uitvaart van een broeder op zich te nemen - al kwamen de kosten voor rekening van deze laatste of diens nabestaanden.[15] Dat de 'gezamentlyke Vryje Metzelaeren' in het toneelstuk bij de uitvaart aanwezig zijn vindt dan ook niet alleen een verklaring in het feit dat de beweging in zijn geheel tenonder is gegaan (zie vss. 432-433 en 237-238), maar ook in de daadwerkelijke begrafenispraktijk, en de organisatie van de ceremonie door de broederschap zelf moet eveneens het gebruik, van de gilden overgenomen, weerspiegelen. De regie-aanwijzing de baar door acht vrijmetselaren op hun schouders te laten dragen moet eveneens nauwkeurig de werkelijke gang van zaken bij een vrijmetselaarsbegrafenis representeren, zowel wat aard en aantal van de dragers als wat het dragen op de schouder - vanouds geldend als een bijzonder eerbetoon -betreft.[16]

Het in 1772 te Londen gepubliceerde *Illustrations of Freemasonry*, een vrijmetselaarscompendium van de hand van William Preston, vormt de vroegste bron waarin we gegevens aantreffen over vrijmetselaarsbegrafenissen. Preston beschrijft daarin de 'Ceremony observed at funerals; according to ancient custom, with the service used on that occasion'. De betreffende paragraaf blijkt in vertaalde vorm in de *Nederlandsche Vry-Metzelaars Almanach* van 1798 te zijn overgenomen, waaruit hier geciteerd wordt. Preston schrijft dat voor de door hem weergegeven ceremonie, sinds het in werking treden van 'eene uitdrukkelyke wet door de Grote Loge vastgesteld' een speciale vergunning nodig was van de gedeputeerd grootmeester of van de grootmeester zelf, en dat alleen gestorven meester-vrijmetselaren recht hadden op een dergelijke begrafenisplechtigheid die, kort samen-

13 R. Hirsch 1921, 75-76 en J. ter Gouw 1874, 139.
14 B.E. Jones 1964, 30.
15 *Dood en begraven* [1980], 76.
16 H.L. Kok 1970, 210 en P.J. van Loo 1950, 301. Men onderscheidde hand- en schouderbaren; het dragen op de schouder gold vanouds als een onderscheiding. Zie J.J. Fahrenfort e.a. 1947, 55.

gevat, aldus verliep: de overledene werd in de logeruimte opgebaard en de loge werd geopend ‘in de derde graad’ (de meestergraad), gevolgd door een samenspraak in bijbelse bewoordingen, gebed en zang, zekere niet nader aangeduide maçonnieke eerbewijzen en een bede van liefde en eensgezindheid. De broeders gaven elkaar daarbij de hand, waarna zij zich in processie naar het graf begaven. Daar werd een vermaning uitgesproken, gevolgd door gewone christelijke aanroepingen en de slottoespraak, waarna de broeders zich weer naar de loge begaven ter hervatting van de maçonnieke arbeid.[17]

De aan de rouwstoet deelnemende vrijmetselaren moesten volgens Preston gekleed gaan in rouwgewaad met witte kousen, handschoenen en schootsvellen, zijnde de ‘gewoone kleeding van een Meester-Metzelaer’. Alleen functionarissen (dekkers, thesauriers, voorzittend meesters enzovoort) van de genodigde loges mochten hun eigen ‘tekens’ of ‘juwelen’ (passer, winkelhaak, troffel enzovoort) dragen en zij waren bovendien uitgerust met witte banden over schouder en borst, hoedbanden en witte staven. Als verschillende loges waren uitgenodigd, liepen zij in divisie achter elkaar, met in volgorde de dekker met zijn degen, de hofmeester met witte staf, de twee aan twee lopende broeders ‘die buiten dienst zyn’, de secretaris, de thesaurier, de eerste en tweede opziener hand in hand, de voorlaatste voorzittend meester en de voorzittend meester van de loge. De loge waarvan de overledene lid was geweest werd vergezeld door tamboers en bazuinblazers, ter begeleiding van de zang. Een van de broeders droeg een met een zwart kleed overdekt kussen met daarop de bijbel en het wetboek van de orde. Op de met een kleed overdekte doodkist zouden bepaalde ‘R[e]galia, en twee gekruiste Degens’ geplaatst zijn. De loge van de overledene had niet alleen aan het hoofd een dekker opgesteld, maar ook aan het eind.[18]

Vergelijken we deze Engelse gegevens uit 1772 met de beschrijving van de rouwstoet in het twaalfde toneel van *De Uitvaert*, dan vinden we een aantal opmerkelijke punten van overeenkomst. In de klucht loopt - veelbetekenend niet in de voor- maar in de achterhoede - ook een dekker mee, hier ‘Zwaerddrager’ genoemd, die uiteraard ‘ontwapend’ is, ten teken dat zijn macht is uitgespeeld (vss. 438-439). Het zwaard zou hier tevens als fallussymbool opgevat kunnen worden. De ‘Zwaerddrager’ wordt vergezeld van een ‘vrywillige Opperman’ (vss. 439-440), een personage dat deel uitmaakt van de satire op de maçonnieke bouwsymboliek, maar waarmee Frese en Schaef mogelijk ook doelden op de door Preston achterin de loge gelokaliseerde voorzittend meester. Voorts ontwaren we niet minder dan zes muzikanten die op de dreun van twee tamboers een treurmars ten beste geven met een aantal instrumenten die dwaasheid en losban-

17 Zie B. Croiset van Uchelen 1961, 10, 11-12, 51.
18 *Nederlandsche Vry-Metzelaars Almanach*, 52-55.

digheid symboliseren. De door Preston genoemde bazuinen ontbreken echter (vss. 400-405). Ook zien we de broeders gekleed gaan in lange zwarte rouwgewaden met schootsvellen (vss. 412-415). De acht vooraan lopende vrijmetselaren zijn belangrijke functionarissen, want zij dragen 'juwelen' zoals 'Truweelen' en Ryjen' (troffels en meetlatten, vss. 389 en 391). De laatste refereren mogelijk tevens aan de staven, volgens Preston tijdens de gang naar het graf door maçonnieke functionarissen gedragen.

De verschillen tussen de in *De Uitvaert* beschreven rouwstoet en die in de Engelse beschrijving van 1772 zijn echter even opmerkelijk als de overeenkomsten. De 'Puinkruijer van het Gilde', een personage dat evenals de opperman opgevoerd is om de bouwsymboliek te bespotten en mogelijk tevens een sneer is naar het maçonnieke ideaal van gelijkheid, zien we een 'groote Metzelaers Vlagge' torsen, hier overigens voorzien van weinig verheffende symbolen als een ham en een wijnkan (vss. 408-409). Op het rouwkleed dat de kist waarin de 'drie Hoofddeugden' van de vrijmetselarij rusten afdekt, liggen geen degens, zoals Preston beschrijft, maar een schootsvel met aan weerszijden afhangende troffels (vss. 425-426). (Preston legt overigens niet uit wat bij 'R[e]galia' te doen gebruikelijk was.[19])

Dat Frese en Schaef met deze afwijkende details de werkelijkheid geweld aandeden, is niet onmiddellijk gezegd. *De Uitvaert* is bijna veertig jaar ouder dan de *Illustrations of Freemasonry* en de begrafenisceremonie kan over een dergelijke periode wijzigingen hebben ondergaan. Zeker is dat de Engelse Grand Lodge zich in de tussentijd genoodzaakt heeft gezien een bepaling af te kondigen die het de broeders verbood maçonniek gekleed aan openbare optochten deel te nemen, tenzij daartoe speciale toestemming was verleend. Preston wijst op deze bepaling en op het feit dat zelf voor de door hem beschreven (voor een deel openbare) plechtigheid, die een sobere indruk maakt, reeds een dergelijke toestemming vereist was. De mogelijkheid bestaat echter dat in de periode vóór de bepaling die aan het eind van de jaren veertig of het begin van de jaren vijftig moet zijn ingesteld[20], meer uiterlijke kentekenen waren toegestaan, bijvoorbeeld het meedragen van vlaggen, zoals we in *De Uitvaert* lezen.

Er zijn echter nog veel meer afwijkingen in de door Frese en Schaef beschreven rouwstoet, zo bizar, dat ze vrijwel onmogelijk tot de werkelijke maçonnieke begrafenispraktijk kunnen hebben behoord. De auteurs hebben deze details mogelijk ontleend aan de contemporaine Engelse praktijk van de bespotting van de jaar-

19 Overigens was het vasthechten van attributen, blazoenen en dergelijke aan het rouwkleed een gebruikelijke praktijk bij gildebegrafenissen.

20 Volgens J. Hamill 1986 in 1747, zie aldaar, 77 en volgens B.E. Jones 1964 in 1754, zie aldaar, 30.

lijks door de Grand Lodge georganiseerde processies, die op de verkiezingsdag van de nieuwe grootmeester door de Londense straten trokken.

Spotprocessies in Engeland

In het begin van de jaren twintig stelde de Grand Lodge een maçonnieke feestdag in ter gelegenheid van de jaarlijkse grootmeestersinstallatie. Op dit 'Grand Festival' of 'Annual Assembly and Feast' werd de nieuw gekozen grootmeester van huis opgehaald, waarna men zich in gezamenlijke processie naar de herberg of feestzaal begaf om de installatie te verrichten en te vieren. In deze 'Processions of March' liepen de vrijmetselaren twee aan twee, in vol ornaat, door de straten van Londen, uitgerust met schootsvellen en andere maçonnieke kentekenen, emblemen, symbolen en banieren. Muzikanten vergezelden de stoet, waarin adellijke leden van de broederschap zich met koetsen en rijtuigen lieten vervoeren.[21] In hun midden voerden de broeders hun aanstaande nieuwe grootmeester, zittend op de 'Salomon's Chair'[22], de rechtsstoel van Salomo, die in samenwerking met Hiram de tempel bouwde.

Vanzelfsprekend trokken deze theatrale openbare maçonnieke manifestaties veel aandacht en het duurde niet lang of zij werden in de pers bespot, en niet alleen daar. Het kwam zelfs tot de oprichting van een 'Order of Scald Miserable Masons', die enkele dagen vóór het 'Grand Festival' of op de dag zelf spotprocessies ging organiseren, evenementen die in kranten en pamfletten al even breed werden uitgemeten en ook dankbare stof voor graveurs vormden. De felle en hatelijke reacties die de processies uitlokten deden de Grand Lodge besluiten dergelijke openbare manifestaties (dus ook de vrijmetselaarsbegrafenissen) te verbieden.[23]

21 J. Hamill 1986, 77.

22 W.J. Chetwode Crawley 1905, 133.

23 De parodisten toonden zich zeer creatief in hun spot. Arno van den Brand wees mij nog op het volgende. Nadat de Londense vrijmetselarij in de krant had laten aankondigen in december 1725 weer een bijeenkomst te zullen houden in de Taylor's Hall, verscheen er twee dagen later in een andere krant een schertsadvertentie van de zogenaamde 'Free and Accepted Taylors'. Omdat de vrijmetselaren, de broeders van de kalkbak en de troffel, de Taylors Hall zouden gebruiken, zou de Taylors-bijeenkomst verplaatst worden naar de 'Folly'. De broeders werd verzocht rijgnaald en vingerhoed mee te brengen.
Dit was overigens niet de eerste keer dat men kleermakers met vrijmetselaren vergeleek. Dat gebeurt ook al in de op p.76 besproken briefwisseling tussen vader en zoon, waar de vader zijn visie geeft op de mythologische voorgeschiedenis van de vrijmetselarij: 'Adam may be as well called a Master Taylor as a Master Mason'. Het lijkt erop dat vader hiermee zinspeelt op de bekende passage in de *Constitutions of Free-Masons*, waar Anderson de mythologische geschiedenis van de vrijmetselarij bij Adam laat beginnen. Tegenstanders wezen erop dat het schort dat Adam na de zondeval uit vijgeboombladeren maakte, niets anders was dan een schaamlap en geen maçonniek schootsvel, zoals de vrijmetselaren beweerden. Adam was dus op de eerste plaats een kleermaker, van enige bouwactiviteiten van Adam was geen sprake.
Een andere reden om de kleermaker met vrijmetselaren te vergelijken, was beider reputatie van seksuele wellusteling. In grappen figureerde de kleermaker als roddelaar en bedrieger.

De schaarse gegevens over de processies en hun satirische pendant zijn nogal tegenstrijdig. Volgens Hamill (1986) werden de processies al in de jaren dertig geparodieerd, terwijl W.J. Chetwode Crawley de eerste serieuze pogingen niet vroeger dan 1741 dateert. Aan Crawley hebben we in dit verband meer, omdat hij in zijn artikel 'Mock Masonry in the Eighteenth Century' (1905) zijn bronnenmateriaal presenteert, waaronder drie in Engeland verschenen spotprenten. Reeds bij een eerste beschouwing springt de verwantschap van deze prenten met Nederlandse gravures in het genre van de schertsbegrafenis in het oog. Een bonte en koddig uitgedoste stoet trekt als een serpentineslinger aan het oog voorbij; de vrijmetselaren dragen logemeubilair en maçonnieke attributen met zich mee. De oudst bekende Engelse spotprent uit 1741 verscheen als pamflet en was getiteld 'Mock Masonry: or the Grand Procession'. Volgens een bericht uit de *London Daily Post* zouden de deelnemers aan de op de gravure weergegeven spotprocessie op 19 maart van dat jaar de vrijmetselaarsprocessie hebben opgewacht:

> They stayed without Temple Bar till the Masons came by, and paid their Compliments to them, who returned the same with an agreeable Humour that possibly disappointed the witty Contriver of this Mockscene whose Misfortune is, that though he has some Wit his Subjects are generally so ill-chosen, that he loses by it as many Friends as other People of more Judgment gain.[24]

Een soortgelijke gravure, van de hand van een zekere G. Bickham, en bekend onder de naam 'Freemasons' Number, illustrated by a popular artist', verscheen in de *Westminster Journal* van 8 mei 1742. Ook in dat jaar zou een dergelijke tegenmanifestatie door de 'Scald Miserable Masons' zijn gehouden, waarvan de gravure volgens de krant een getrouw beeldverslag is. Eenzelfde evenement werd veel later nogmaals in beeld gebracht door Antoine Benoist.

De op deze drie spotprenten afgebeelde processies vertonen enkele punten van overeenkomst met de door Frese en Schaef beschreven rouwstoet in *De Uitvaert*,

24 W.J. Chetwode Crawley 1905, 133.

waardoor het vermoeden rijst dat reeds vóór 1741 soortgelijke gravures of pamfletten in omloop moeten zijn geweest waar de auteurs het een en ander aan hebben kunnen ontlenen. Ook Chetwode Crawley stuitte op aanwijzingen in die richting en Hamill maakt, overigens zonder zijn bronnen te noemen, gewag van bespottingen van dit maçonnieke gebruik die reeds in de jaren dertig zouden hebben plaatsgevonden.[25]

Op alle drie de spotprenten zien we de vrijmetselaren muziek maken op keukengerei zoals boter- en zoutvaten, mergpijpen en braadpannen, ondersteund door het geluid van koehoorns en ratels. In de uitvaartstoet van Frese en Schaef ontmoeten we muzikanten die een 'Doedelzak, Lier, Schalmei, Rommelpot, Zoutbak, en een Bakkers Hooren' bespelen, begeleid door de 'Cadans van de Trommelslag' (vss. 402-404). In navolging van de organisatoren van de Engelse spotprocessies moeten Frese en Schaef met de 'Zoutbak' en de 'Bakkers Hooren'[26] de maçonnieke tafelloges hebben willen persifleren. De overige in *De Uitvaert* bespeelde instrumenten zijn van oudsher die van straatmuzikanten, zwervers en potsemakers en golden stuk voor stuk als dwaasheids- en/of wellustigheidsattributen. Het idee een dergelijk instrumentarium te kiezen kan Frese en Schaef ingegeven zijn door de Engelse, waar eveneens kolderieke ketelmuziek werd gemaakt op bizarre instrumenten. De in *De Uitvaert* genoemde instrumenten zijn overigens niet in de Engelse spotprenten en hun begeleidende verslagen terug te vinden.

Dat zowel de organisatoren van de spotprocessies als Frese en Schaef de vrijmetselarij met kinderspel en carnaval associeerden lijkt nog uit een aantal andere details te spreken. Zo zien we in de spotprocessies ook een dekker meelopen die, niet zoals in *De Uitvaert*, ontwapend is, maar een houten zwaard in de hand houdt en een papieren narrenkap draagt.[27] Carnavalesk ook zijn de in *De Uitvaert* door de tamboers gedragen hoofddeksels met 'voor op de kleppen van hunne hooge Mutzen [...] uitgesnedene papieren Truwelen' (vss. 394-396). Dan is er nog de 'vrywillige Opperman' die een hoed draagt in de vorm van een 'Babylonsche Toren' (vss. 439-441).

De 'pragtige gegaloneerde Leuningstoel' (vss. 396-399) die in *De Uitvaert* door 'twee Nachtwerkers' (beerputruimers) wordt meegetorst werd Frese en Schaef mogelijk ingegeven door het voorbeeld van de 'Salomon's Chair', de stoel waarop de gekozen grootmeester in de processies werd vervoerd. De zetel van de voorzittend meester droeg echter dezelfde naam, zodat de auteurs hier tevens

25 W.J. Chetwode Crawley 1905, 140-143 en J. Hamill 1986, 77.

26 De bakkers bliezen op hun hoorn, vroeg in de ochtend, als hun baksel klaar was. Zie K. ter Laan 1949, onder 'bakkershoorn'.

27 W.J. Chetwode Crawley 1905, 131.

gedacht kunnen hebben aan de ‘Presidents Zeetel’, die op buitenstaanders zoveel indruk had gemaakt. Als derde mogelijkheid kwam al aan de orde dat Frese en Schaef met de leunstoel aan een kakstoel refereren.

De verschillende punten van overeenkomst tussen de rouwstoet in *De Uitvaert* en de van later datum stammende spotprenten rechtvaardigen mijns inziens de veronderstelling dat Frese en Schaef omstreeks 1735 op de hoogte moeten zijn geweest van het maçonnieke gebruik processies te houden bij de jaarlijkse grootmeesterverkiezing en vooral de anti-maçonnieke spotprocessies goed moeten hebben bestudeerd. Hier te lande moet deze Engelse gewoonte overigens in brede kring bekend zijn geweest, want in het vierde deel van *Céremonies et coutumes religieuses* (1736) wordt er, weliswaar zeer beknopt, even de aandacht op gevestigd, evenals in de vertaling van dit deel uit 1738: ‘De Broederschap doet zomwyl een soort van openbare *Processie* in koetsen langs de straten van Londen’.[28]

Of de detailkennis van Frese en Schaef uitsluitend uit Engelse bron stamde of ook van eigen bodem is vooralsnog niet vast te stellen. Het is niet bekend of de Nederlandse vrijmetselarij, bijvoorbeeld op 24 juni 1735, de dag dat Radermacher tot grootmeester werd gekozen, in navolging van de Engelse Grand Lodge een processie heeft georganiseerd. Wel moeten volgens Chetwode Crawley aan de Engelse processies van 1740-41 afgevaardigden van de continentale vrijmetselarij hebben deelgenomen.[29]

Bespotting van de meestergraad

De weergave op alle drie de spotprenten van een rouwkoets en/of doodkist wijst zonder meer op een genrevermenging van spotprocessie en schertsbegrafenis. Maar anders dan bij ‘gewone’ schertsbegrafenissen het geval is, lijkt de gesuggereerde overeenkomst met de begrafenisceremonie niet alleen ingegeven door de wens het doelwit van de satire naar het dodenrijk af te voeren, maar tevens door de bedoeling een specifiek vrijmetselaarsrituaal te ridiculiseren dat wordt uitgevoerd bij de verheffing tot meester, de derde graad in de maçonnieke hiërarchie. Bedoeld wordt de Hirammythe, een in de vrijmetselaarssymboliek zeer belangwekkend, slechts ten dele op de bijbel gebaseerd verhaal dat in dit ritueel in symbolische vorm wordt uitgebeeld. Het behelst de moord van drie bij de bouw van de tempel van Salomo betrokken gezellen op de legendarische bouwmeester Hiram, die door de koning van Tyrus naar Salomo was gezonden. Volgens de mythe werd hij vermoord, omdat hij geweigerd had hun het geheime ‘meester-

29 W.J. Chetwode Crawley 1905, 132.

woord' mee te delen. Het onooglijke graf van de vermiste bouwmeester zou uiteindelijk door de andere gezellen ontdekt zijn en met een acaciatak beplant, om het in de toekomst te kunnen onderscheiden.[30]

Het is deze laatste gebeurtenis die in het meestergraadsrituaal ten tonele wordt gevoerd in een soort rituele moord, gevolgd door iets dat lijkt op een begrafenisceremonie, waarin de nieuw aangenomen meester de rol van de vermoorde Hiram te vervullen krijgt. In het reeds genoemde 'verradersgeschrift' *De Geheimen der Vrye-Metselaars en der Mopsen geopenbaart* (1745) wordt het verloop van de meesterreceptie voor zover bekend[31] voor het eerst in de continentale maçonnieke literatuur zorgvuldig beschreven. Eenmaal in de logeruimte binnengelaten, aldus *De Geheimen*, moet de kandidaat-meester 'driemaal rondom de Loge gaan, (de rug naar 't midden van de Loge gekeert zynde, alwaar de figuur van de Doodkist is)'. Uitgestrekt op de beeltenis van de kist ligt de laatst-aangenomen meester van de loge, 'het aangezigt bedekt met het linnen geverwt met bloed'. Als de kandidaat zijn laatste rondgang heeft gemaakt neemt hij de plaats in van de laatst-aangenomen meester op de doodkist, nadat hij door de voorzittend meester met een 'houte hamertje op het voorhoofd' is neergeslagen. Met een reeks van ingewikkelde handelingen helpt de voorzittend meester van de loge de pas aangenomene weer op de been, waarbij 'woorden, tekens en aanrakingen' worden uitgewisseld. Het meesterwoord luidt volgens *De Geheimen* 'Macbenac', hetgeen volgens de vrijmetselaren betekent '*het vleesch verlaat de gebeentens*, of, *het lichaam is bedurven*'.[32]

Dat deze plechtigheid de spotlust van buitenstaanders heeft uitgelokt wekt geen verbazing en keren we terug naar de Engelse spotprocessies, dan zien we dit ritueel overgeplant op de plechtige benoeming van de nieuwe grootmeester, want hij is het die zich dood (op de gravure van Benoist) dan wel vrolijk lachend

30 B.E. Jones 1956, 489. Volgens Jones is de acaciatak een symbool van onsterfelijkheid of onschuld, dan wel verrijzenis, zie aldaar, 491. Hoe en wanneer de meestergraad en daarmee de 'Hiramic Tradition' haar intrede in de vrijmetselarij heeft gedaan, is niet duidelijk. In de eerste Engelse druk van het vrijmetselaarswetboek *The Constitutions* (1723) maakt Anderson nog geen gewag van het bestaan van een afzonderlijke meestergraad. Als hij over meesters spreekt bedoelt hij de voorzittend meesters van de loges (zie bijvoorbeeld de Nederlandse vertaling van het wetboek, [J. Anderson 1736], 58-60. Wel verhaalt Anderson reeds van de grote bouwmeester Hiram, die door de koning van Tyrus naar Salomon werd gezonden om hem van dienst te zijn bij de bouw van de tempel (zie aldaar, 12-14 en vergelijk I Kon. 6 en 7 en II Kron. 2 en 4). In de tweede Engelse druk van het wetboek uit 1738 wordt dit verhaal uitgebreid met de apocriefe, aan onbekende bron ontleende geschiedenis van de op Hiram gepleegde moord. Lees: W.W. Covey Crump [1934].

31 E.A. Boerenbeker 1970, 41.

32 *De Geheimen* 1745, 123-125, 128, 143.

(op de vroegst bekende gravure uit 1741) in de rouwkoets bevindt. De gravure in de *Westminster Journal* uit 1742 geeft een licht afwijkende voorstelling die echter dezelfde strekking lijkt te hebben: daar zit de nieuwe grootmeester gezond en wel in een open rijtuig, maar wordt er elders in de stoet op een wagen een doodkist vervoerd. De letters 'M B' (het meesterwoord 'Macbenac') en de vlag met de voorstelling van een 'Master Mason' die voor de wagen wordt uitgedragen, zijn duidelijke toespelingen op het meestergraadsrituaal.[33]

Het ligt voor de hand zich af te vragen of *De Uitvaert*, die op zoveel punten verwantschap met de Engelse spotprocessies blijkt te vertonen, ook in dit opzicht de hierboven geschetste satire volgt en het meestergraadsrituaal bespot. Het verhaal zou er zich goed toe lenen (de schertsbegrafenis van de vrijmetselarij) en daar komt bij dat het heel goed mogelijk is dat Frese en Schaef van het bestaan van het ritual op de hoogte waren. Verscheen de eerste uitvoerige beschrijving daarvan in 1745, uit het reeds genoemde 'verradersgeschrift' van Samuel Prichard, *Masonry dissect'd* (dat een Nederlandse vertaling beleefde in 1735) blijkt dat het driegradenstelsel al in 1730 (het jaar waarin *Masonry dissect'd* verscheen) bestond. Dit impliceert dat ook de meestergraad en dus waarschijnlijk het bijbehorende verheffingsritual in de vrijmetselarij gemeengoed moeten zijn geweest. In *Het Collegie der vrye Metselaars ontleedt*, zoals de titel in vertaling luidt, beschrijft Prichard de catechismus bij 'De Hoedanigheit van Meester'[34], waarin een korte samenvatting van het Hiramverhaal is opgenomen.[35]

33 W.J. Chetwode Crawley 1905, 140. De meestergraadsverheffing vormde gedurende de achttiende eeuw een dankbaar object in de anti-maçonnieke spotprentkunst, waarin de kandidaat-meester daadwerkelijk aan zijn einde komt zonder een aansluitende verheffing. Zie H. de Schampheleire 1972, 87.

34 S. Prichard [1735], 22-25, echter niet van de herdruk in het tijdschrift *Thoth* 1954, zie noot 95, maar van het oorspronkelijke werk.

35 Dat de Hirammythe ook in de Republiek de spotlust prikkelde, blijkt uit een aflevering van Jacob Campo Weyermans tijdschrift *De Naakte Waarheyt* van 22 april 1737 (no. 6), die geheel gewijd is aan de bespotting van de vrijmetselarij. 'Een zwarm van misterieuse Broederschappen, is geen minder bewys van een gevaarlyke ziekte in s'menschen gesteltenis, als een vlugt van laagvliegende zwaluwen, de voorbode is van een aanstaande regenvlaag' (p. 41). Met deze zin opent Weyerman zijn betoog waarin het verhaal over Hiram een van de zaken vormt die hij te lijf gaat door het op een spottende toon te parafraseren:

> Hiram die den passer in het oog voerde, beschouwde alles met een onuytspreekelyk genoegen; dog toen hy dacht uyt te gaan, vroeg een van dat driemanschap na het woord, of de leus van het broederschap. Den bouwheer antwoordt zeediglyk, dat hy het woord nooit had onfangen op die ongestuymige wyze; en hy voegde 'er by, dat hy moest gedult neemen tot op een nader gelegendheyt. Op dat bescheyden bescheyd, gaf den werkende metselaar dien Hiram zulk een hartelyken knip op den bol, dat den bouwheer zich verbeelde van allerhande dwaalgestarntens te zien glinsteren tegens het tempelgewulft. Na dien ontfangst nam den bouwkonstenaar zyn weg na een tweede deur, alwaar hy wierd onthaalt op een tweede handvol van vermaaning, in alles aan de eerste gelyk. De Kronyk der Vrye Metselaars getuygt, dat Hiram na die tweede toepassing niet anders dacht, dan dat het gants Mosaïk werk was hervormt in regenboogen, noch veelkleuriger als marmerschilders uythangbort. Na dat Hiram eenigzins was bekomen van die tweede vermaaning, trat hy waggelende na een derde deur, alwaar hy den slag van genade ontfing, welke knip hem een huisvesting bestelde in het duyster en akelig paleys van den Protektor der schimmen, Olivier de doot. [p. 45]

In tegenstelling tot de spotprocessies mist *De Uitvaert* duidelijke toespelingen op het meestergraadsrituaal. De klucht bevat slechts een passage die daarvoor op het eerste gezicht in aanmerking lijkt te komen, een veronderstelling die verband houdt met de drie rondgangen die een kandidaat-meester in de loge moet maken. De vrijmetselarij lijkt hiermee een oude cultische plechtigheid geadopteerd te hebben van een tocht, die in een labyrinth moet worden afgelegd, alvorens een 'nieuw leven' te kunnen binnentreden. Het labyrinth weerspiegelt het dodenrijk, de kandidaat moet zijn weg uit de duisternis vinden. De ommegangen, ook wel 'reizen' genoemd, hebben een reinigende werking: het oude sterft af, het nieuwe verrijst.[36]

In *De Uitvaert* nu zal de lijkstoet, zoals Zwartlap vertelt aan zijn collega, driemaal de Scheveningse kerk omtrekken, alvorens zich naar het Scheveningse strand te begeven (vss. 163-165). Het is verleidelijk deze passage te beschouwen als een toespeling op de drie ommegangen van de kandidaat-meester, maar ook in de gewone begrafenisceremonie was het tot in het recente verleden niet ongebruikelijk dat de rouwstoet ommegangen maakte.[37]

Frese en Schaef lijken in hun bespotting van de orde een unieke kans te hebben laten liggen, hetgeen mogelijk verklaard zou kunnen worden uit onbekendheid met het meestergraadsrituaal.

Weyerman liet zich een jaar later nogmaals schertsenderwijs over de vrijmetselarij uit in *De zeldzaame Leevens-Byzonderheden van Laurens Arminius [...]* 1738, 189-[2]21. Frans Lievens Kersteman beweerde in zijn biografie over Weyerman, *Zeldzaame Levens-Gevallen van J.C. Weyerman* (1763) dat Weyerman zelf lid was geweest van de vrijmetselarij (zie aldaar, 145-150), maar zijn lidmaatschap is tot op heden, noch in Nederland, noch in Engeland waar hij veel verbleef, vastgesteld. Lees: C.M. Geerars 1975, 17-63.

36 J.G. Slothouwer 1947, 165.

37 Deze hadden waarschijnlijk ongeveer dezelfde betekenis als die in het vrijmetselaarsrituaal: die van een inwijding, ditmaal van de gestorvene in het dodenrijk. Zie P. Glazema 1964 en J. Schrijnen 1930, 341.

Het aansprekersgilde

Dat de door Frese en Schaef beschreven uitvaart van het vrijmetselaarsgilde deftig was blijkt niet in de laatste plaats ook uit het feit dat de vrijmetselaren de organisatie ervan hebben uitbesteed aan niet minder dan twee aansprekers. In minder deftige kringen regelden familie of buren de laatste eer.[38] Met deze figuren zijn we aanbeland bij een complexe en in de context van het toneelstuk uiterst belangrijke thematiek.

Eeuwenlang is de Nederlandse bevolking gebukt gegaan onder de aanspreker, die met zijn impertinente gedrag de nabestaanden terroriseerde en van hun gemoedstoestand misbruik maakte door voor zijn diensten enorme sommen in rekening te brengen. De benaming 'aanspreker' is afgeleid van het werkwoord aanspreken, een praktijk in het gildewezen die erop neer kwam dat door de stad werd rondgegaan om de gildeleden van het overlijden van een medebroeder op de hoogte te stellen en hun de koperen begrafenispenning ter hand te stellen, met het aannemen waarvan zij zich verplichtten bij de uitvaart tegenwoordig te zijn. Oorspronkelijk was dit de taak van de gildeknecht die ook, als organisator van de rouwstoet, vóór de baar uit liep. Met het toenemend verval der gilden ontstond de behoefte aan particuliere begrafenisondernemers om deze taken over te nemen. De benaming bleef in zwang, ofschoon men niet meer zoals vroeger aangesproken werd, maar uitgenodigd.[39] Uiteindelijk organiseerden zij zich in een gilde, het aansprekersgilde.

Een aanspreker had in de achttiende eeuw een druk bestaan. Zijn taak begon met het bezoeken van alle genodigden die op de door de nabestaanden samengestelde adreslijst, leesceel geheten, stonden. Teneinde de teraardebestelling binnen de toegemeten tijdsduur te laten verlopen moest hij dikwijls ook vooraf de route bepalen en met zijn horloge in de hand 'de lijkstaatsie aftreden', terwijl hij ook bij de plechtigheid zelf als ceremoniemeester aanwezig had te zijn en aan het hoofd van de uitvaartstoet had te gaan, gekleed in een zwarte mantel met witte bef, witte handschoenen en een zwarte steek met een afhangende rouwlamfer. Dikwijls beschikte hij over een eigen rouwwinkel waar rouwkleding gekocht of gehuurd kon worden. Was hij lid van het aansprekersgilde dan werden zijn financiële praktijken min of meer gecontroleerd. Het lidmaatschap bood overigens geen enkele garantie voor een fatsoenlijke plichtsuitoefening, zoals ook blijkt uit

38 *Dood en begraven* [1980], 10.
39 J. ter Gouw 1874, 162-163.

het gedrag van de aansprekers in *De Uitvaert* die, naar het schijnt, verenigd waren in een gilde. Vaak ook was de aanspreker zelfstandig, met of zonder neveninkomsten.[40]

Er moet sprake zijn geweest van wanpraktijken in deze bedrijfstak en ook van een zekere wildgroei, zoals blijkt uit de gebeurtenissen rond het zogenoemde Aansprekersoproer dat in 1696 te Amsterdam losbarstte. Directe aanleiding voor het oproer vormde de impost die een jaar tevoren door de Staten van Holland was ingevoerd op het trouwen en begraven, temidden van de financiële problemen die waren ontstaan door de Negenjarige Oorlog tegen Frankrijk. Om de kosten van deze nieuwe belastingen voor de Amsterdammers enigszins te compenseren, vatten burgemeesters van die stad het plan op de wildgroei in het aansprekersvak in te dammen door het aantal aansprekers tot een vast aantal per stand te beperken en er een officieel beroep van te maken. Het aantal aansprekers werd daarmee van circa driehonderd gereduceerd tot 72, die onder toezicht zouden komen te staan van vier commissarissen. Dezen zouden het werk voortaan moeten regelen, alsmede de financiële administratie voeren.[41] Voor iedere begrafenisklasse werd een officieel tarief ingesteld waarvan niet mocht worden afgeweken. Voor minvermogenden zou de begrafenis zelfs kosteloos zijn. Met deze maatregelen zouden de kosten van een begrafenis voor alle klassen belangrijk lager worden, terwijl de stad uit deze bron belangrijke inkomsten zou kunnen trekken.

Deze aanval op hun bedrijfsuitvoering bracht de honderden uitgesloten, dus toekomstig werkloze aansprekers op de been. Merkwaardigerwijs werden zij in hun verontwaardiging gesteund door de lagere burgerij en de armen, die toch juist gebaat zouden zijn bij de nieuwe keur. Blijkbaar werd in de keur een aanslag op dierbaar geworden zeden en gewoonten gezien en werd een kosteloze begrafenis als een schande ervaren. Het verzet in de stad was zo fel, dat na enkele dagen de keur werd ingetrokken.

Deze felheid moet overigens voor een deel medebepaald zijn door de algemene ontevredenheid over de economische malaise tijdens de Negenjarige Oorlog, toen werkloosheid en gebrek hoogtij vierden.[42]

Het oproer bracht in heel Holland de gemoederen in beroering en tientallen jaren later bleek men er nog niet over uitgepraat.[43]

40 *Dood en begraven* [1980], 10-11.
41 W.F.H. Oldewelt 1958, 132-133.
42 H. Brugmans 1973, 339-340, 350.
43 Een verslag van de gebeurtenissen, getiteld *Historie van den oproer te Amsterdam voorgevallen, door des stadsoverheid en trouwe burgers loffelyker wyze gestild*, werd nog in 1733 herdrukt en toen ook van illustraties voorzien. Zie Oldewelt 1958, 132.

De aansprekers in de literatuur, met name in De Uitvaert

In *De Uitvaert* blijkt het karakter van de aansprekers niet zozeer uit hun handelingen, alswel uit hun onderlinge dialogen. Daarin wordt hun slechte reputatie niet alleen duidelijk, maar door henzelf ook toegegeven. Met hun gebrek aan enig respect voor hun cliënt kunnen ze tevens fungeren als spreekbuis voor de auteurs bij de hekeling van het vrijmetselaarsgilde.

Hartloop, Zwartlap, Platvoet en Holbol (de laatste treedt niet zelf op in de klucht) zijn vermoedelijk verenigd in een gilde. Ze spreken elkaar aan met 'Confrater', terwijl Platvoet formuleringen als 'een lit van onze order' (vs. 43) en '*nostrae facultatis*' gebruikt (vss. 20 en 46).[44] Waarschijnlijk bezit Hartloop een eigen rouwwinkel, want hij bezorgt de vrijmetselaren hun rouwmantels, die voor de twee Haagse jongens Jan en Kees zo'n zware vracht zijn (vss. 233-234).

Volgens Jacob de Riemer, die in het tweede deel van zijn *Beschryving van 's Graven-hage* (1739) een alinea wijdt aan het aansprekersgilde, telde deze stad destijds tien aansprekers die op voordracht van het gilde door de magistraat gekozen en benoemd werden.[45] Ten tijde van het ontstaan van *De Uitvaert* was Willem van de Haar deken en waren Anthony Gousij en Quryn van Rijn 'Hooftluijden' van het gilde en het is mogelijk dat zij model gestaan hebben voor de in de klucht figurerende aansprekers.[46]

De in het stuk gebruikte satirische benamingen voor de aansprekers zijn overigens ook in andere contemporaine persiflages op de aanspreker terug te vinden. De naam Zwartlap heeft betrekking op de kleding van de aanspreker die met zijn lange rouwmantel, steek en lamfer nauwelijks van een predikant te onderscheiden moet zijn geweest[47] en deze gelijkenis bewust zocht, zoals blijkt uit een passage in Justus van Effens *Hollandsche Spectator* van 30 mei 1732, over aanspreker

> dewelke bedrogen door hunne kleding die ze met onze Leeraren gemeen hebben, zig met de onverdragelykste laatdunkendheid schynen te

44 De begrafenis wordt verzorgd door Hartloop en Zwartlap samen. Hartloop lijkt de hoofdaanspreker te zijn, hij geeft bevelen aan Zwartlap (vss. 13-14), houdt een oog op de gang van zaken (vss. 229-230) en heeft voortdurend contact met de vrijmetselaren in de herberg. Hun werkrelatie is echter niet duidelijk. Tegenover Platvoet heeft Zwartlap het over 'myn makker', waarmee hij Hartloop bedoelt (vs. 103), een betiteling die niet duidt op een verschil in rang.

45 J. de Riemer 1739, 287.

46 Het betreffende document in handschrift waaruit deze gegevens kunnen worden gedestilleerd, is uit 1734 en berust in het Haagse gemeentearchief, inv.nr. 4866. De gekozenen werden voor twee jaar aangesteld. Of de lagere gildebroeders op dezelfde manier door de stedelijke overheid werden benoemd, blijkt niet uit het document.

47 G.D.J. Schotel 1905, 394.

> verbeelden, dat hen geen minder ontzag en eerbied toekomt, dan aan onze treffelyke Harders. Volgens de ondervinding van myn Correspondent, verwaarlozen deze Messieurs niets, om over al 't oppergebied zig aan te matigen, en hunne gevoelens, en bevelen als orakelen te doen gelden.

Van Effen zelf heeft herhaalde malen gezien dat

> verscheidene leden van die zwarte broederschap [...] de Rol van Godsgeleerden zig onderwonden te speelen, en tot de uiterste verbaastheid van hunne onkundige toehoorders, een heele predicatie van kwalyk onthoudene stukken en brokken by een gelapt, met de sotste naâping van de gewoonelyke tonen, en gebaerden van de beroemdste Leeraren dorsten voor den dag brengen; 't geen [...] hen by de aandagtige vergadering geen kleine aanzienlykheid byzette.

Hij beveelt dan ook aan de aansprekers te verplichten

> voor op haar borst een grote A van wit lint t'zamen gestelt [...] te dragen, de welke op het zwart wonder wel afstekende hen van verre aan de voorbygangers zoude bekend maken, en hen zelven, zo dikwils zy hunne ogen zouden neerslaan, indagtig zoude maken dat ze *Aansprekers*, en geen *Predikanten* zyn.[48]

Ook in *De Uitvaert* komt de aanmatigende houding van de aansprekers als een van hun belangrijkste karakteristieken naar voren. In het derde toneel geeft Platvoet tegenover zijn collega Zwartlap uiting aan zijn woede over de oneerbiedige behandeling die hem en Holbol nog diezelfde middag ten deel was gevallen. Zij hadden van hun werkgevers niet eens de beschikking gekregen over de sleutels ‘Van den Berghoek der dranken, om die aen de / vrienden te schenken’ (vss. 41-42). De drankzucht van de aansprekers wordt door Frese en Schaef breed uitgemeten en ze laten geen gelegenheid onbenut erop te zinspelen. Zwartlap prijst zich gelukkig de uitvaart te mogen verzorgen van de vrijmetselaren, die dik in het geld zitten en zelf ook niet afkerig zijn van een glas, zoals hun keuze van een herberg als plaats van samenkomst reeds aangeeft.

Het beeld van de aanspreker als een hebzuchtige dronkaard is blijkbaar gedurende heel de achttiende eeuw populair geweest. De auteur van het tijdschrift *De Vrolyke Zedemeester* kon er zich in 1794 nog net zo over opwinden als Justus van

48 J. van Effen 1732, 9-11.

Effen zo'n zestig jaar tevoren. Iemand die in het bijzonder het land gehad moet hebben aan de aansprekers is de Amsterdamse boekverkoper en publicist Dirk Jemans, waaraan overigens het feit dat zijn winkel tegenover een rouwwinkel was gevestigd niet vreemd zal zijn geweest.[49] Van zijn hand stammen drie uitgaven die geheel gewijd zijn aan de belastering en bespotting van het aansprekersgilde. Het zijn ongetwijfeld deze publikaties waarover Platvoet zich kwaad maakt als hij refereert aan 'Verscheidene Pasquillen' (vs. 54) en 'een drommels blau' boekje, van *de Caesars op hun' troon'* (vss. 63-64), waarmee alle 'geheimen, kunstgreepen en wetten' (vs. 62) van het aansprekersgilde 'Allom zyn bekent en aen yder gestelt ten toon' (vss. 65-66). En ongetwijfeld wordt met de brutale advertentie voor deze werkjes, door de boekverkopers 'nog kortlings geleen' in 'de Courant' geplaatst (vss. 58-61) gedoeld op de *Leydse Courant* van 25 november 1735, waarin de drie uitgaven van Jemans, overigens zonder vermelding van diens naam, te koop worden aangeboden:

> Te Amsterdam by Abraham de Winter, Boekverkoper [...] is gedrukt: [...] 't Leeven der Heedendaagse Aansprekers, Klugtspel: 4 St. De Achilles of de Spreek-An op zyn Praatstoel, pleytende voor zyne Hoog-Illustre Bediening: 4 St. En een klugtige Lees-Ceel van Achilles, Hector enz: 2 St.[50]

Het eerste van de drie, voluit *Het Leven der hedendaagse Aansprekers of de Caesars op hun Troon*, betreft een toneelstuk waarin maar liefst elf aansprekers optreden, onder wie twee met de namen Zwartlap en Holbol, die ook bij Frese en Schaef terug te vinden zijn, terwijl ook hier de lokatie een herberg is, zij het dat het in dit geval gaat om de stamkroeg van het aansprekersgilde. Het blijkt een etablissement van twijfelachtig allooi waar zich louter dronkemanstaferelen afspelen en waar de aansprekers in twistzucht en luidruchtigheid de overige gasten naar de kroon steken.

Het tweede, *Achillis, of de Spreek-An op zyn Praatstoel; Pleitende voor zyn Hoog-Illustre Bediening, Gedrukt in 't Vergaar-Huys der Spreek-Annen*, betreft een monoloog waarin een aanspreker vruchteloze pogingen doet zich van zijn lompe vakbroeders te onderscheiden. Zijn uiteenzetting van de betekenis en de gecom-

49 In de *Leydse Courant* van 23 januari 1736 vond ik de volgende advertentie: 'Te Amsterdam by D. Jemans, Boekverkoper in de Pylsteeg, regt over de Rouwinkel, is gedrukt en werd Heeden uitgegeeven [...]'

50 De drie werkjes verschenen anoniem en werden later aan Jemans toegeschreven. Zie A.J. van der Aa 1860, 141 en *Catalogus der Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* 1887, CXXVIII.

pliceerdheid van het aansprekersvak, bijvoorbeeld het schrijven en voorlezen van een leesceel, onderstreept slechts de onbenulligheid van dergelijke taken en naarmate het einde van zijn betoog nadert, heeft hij zich zover blootgegeven dat ook het verschil tussen hem en zijn ‘confraters’ moeilijk meer waar te nemen valt.

In *De Uitvaert* etaleert Zwartlap de abominabele taakvervulling der aansprekers op dezelfde wijze als Jemans' Achillis. Hij onderkent de onmacht van het gilde zich tegen de gewraakte paskwillen te weer te stellen, want hij en zijn collega's zijn immers niet eens in staat een fatsoenlijke leesceel te schrijven. Daarentegen munten zij uit in de kunst van ‘flessen t'ontkurken en overal het eerste woord te voeren’ (vss. 79-81).

Het derde en laatste werkje, *Vervolg van het Leeven der Aansprekers, of de kluchtige Lees-Zeel van Achilles Hector Caezars Zoon, van Trojaanen*, blijkt een pamflet dat alleszins in het besproken genre van de schertsbegrafenis past: een gefingeerde leesceel voor de begrafenis van een Amsterdamse aanspreker waarin het aansprekersgilde in de naamgeving van de genodigden wordt bespot.

Naast toespelingen op drankzucht, hebzucht, onbetrouwbaarheid en domme hooghartigheid is een opvallende trek in het literaire beeld van de aansprekers de faecalische humor waarmee zij worden omgeven. In het zojuist genoemde *Het Leven der hedendaagse Aansprekers* bevuilen ze zichzelf bij dronken val- en vechtpartijen, waarom een ander dan weer zo moet lachen dat hij zichzelf ‘haast bescheit’. Als we Jemans moeten geloven, maakten de aansprekers zich ook werkelijk schuldig aan dergelijk gedrag. In een tweede druk van het laatstgenoemd blijspel uit 1738 richt hij zich in een afzonderlijk schimpdicht op de laatste bladzijde persoonlijk ‘Tot de Aansprekers’ die een drol op zijn stoep hebben gedraaid:

> Mantel-gekken, Lampher-dragers,
> Bedelaars ik Uw verwyt,
> Dat gy zyt maar Menschen plagers,
> Want gy op de Stoepen schyt:
> Als den twintigsten November
> Is geschied, by my bewust,
> Waanwys riep: Confyte Gember
> Deze Pruikemaker lust:
> 't Is van 't beste Deeg der Bakkers,
> 'k Hoop 't hem bekomen zal,
> Riep een van die Schurfde Rakkers [...]

Het veelvuldig gebrukte ‘schyten’ wordt overigens ook in overdrachtelijke zin gebezigd. In *Het Leven* schijt een van de aansprekers ‘in de Meid haar wolle feil

of vulles vaten', een ander 'in me Wyf', waarmee ongetwijfeld op losbandige seksuele praktijken wordt gedoeld, een andere ondeugd van het aansprekersgilde.[51]

De achttiende eeuw kende overigens tal van pamflettisten en schimpdichters die zich bedienden van faecalische humor bij het neerhalen van hun antagonisten. In de ogen van Willem van Swaanenburg (1679-1728) werd dit literaire procédé op een gegeven moment zelfs zo uitentreuren toegepast, dat het voor parodiëring in aanmerking kwam. Om de platvloers-begrijpelijke stijl van zijn tijdgenoten te hekelen wier literaire principes in een smijten met vuil waren ontaard, in een opeenstapeling van faecalische en erotische toespelingen, schreef Van Swaanenburg in diezelfde stijl in 1725 een heel nummer van zijn tijdschrift *Arlequin Distelateur, of de Overgehaalde Nouvelles* vol.[52]

Zwartlap, een van de aansprekers die de uitvaart van het vrijmetselaarsgilde verzorgen, geeft, net als zijn collega's die in *Het Leven* figureren, blijkt van een dergelijke gepreoccupeerdheid waar hij zegt zichzelf in staat te achten uit wraak te schijten, als het moet op de doodkist, als zijn verdiensten mochten tegenvallen (vss. 92-93).

Talrijk moeten de benamingen zijn geweest die in de volksmond voor de aanspreker werden gebezigd. In *Het Leven* worden er enkele gehanteerd: 'gemantelde narren', 'zwarte raven', 'holbolge Caesars' en 'Achillessen'[53], waarvan de laatste twee bijzondere aandacht verdienen omdat ermee gezinspeeld lijkt te worden op een nog andere ondeugd, die voor een goed begrip van de strekking van *De Uitvoert* van het grootste belang is.

De benaming 'Achilles' voor de aanspreker die, zoals ook uit andere bronnen blijkt, gemeengoed moet zijn geweest, wordt in contemporaine bronnen op verschillende manieren geduid. J. le Francq van Berkhey schrijft hem toe aan zijn veeleer stijve en trotse houding[54], terwijl volgens andere bronnen zijn opvallende snelle pas wordt geridiculiseerd in de vergelijking met de snelvoetige Griekse held[55], een fenomeen waaraan ook in *De Uitvaert* wordt gerefereerd in namen als Platvoet en Hartloop, en in *Het Leven* staat onomwonden dat 'hoe meer ze lopen, hoe ze meer geld kunnen winnen'.[56]

51 De citaten stammen uit de met twee bedrijven vermeerderde tweede druk van *Het Leven* uit 1738, respectievelijk 28, 62, 29 en 40. 'Beschijten' kon in de achttiende eeuw verleiden, onteren (van een vrouw) of bedriegen betekenen, zie H. Heestermans 1980.

52 A.J. Hanou e.a. 1986, 219-243. De pagina's bevatten een herdruk van het betreffende nummer van *Arlequin Distelateur*.

53 [Dirk Jemans] 1738, 17-19.

54 J. le Francq van Berkhey 1776, 1856.

55 Zie H.C.A. Grolman 1923, p. 373 en G.D.J. Schotel 1905, 394.

56 [Dirk Jemans] 1938, 13.

In *Het Leven* wordt nog een andere betekenis voor de naam Achilles gesuggereerd. Windbuil, een van de kroeglopers in het stuk, verklaart dat hij door de aansprekers zelf is uitgekozen en met trots wordt gedragen omwille van Achilles' wraakzucht en spreekwoordelijke bloeddorstigheid:

> Wel zeker! ik weet wel dat aan Achilles nooit hoon zonder wraak is geschiet:
> En daarom laten de doorlugtige Aansprekers hen ook niet ligt'lyk affronteren,
> Dewyl zy die afmaaijer der Trojaanse koppen, als hun Patroon vereren;
> Ja, ik geloof niet dat Achilles, nooit met meer vreugde bloed heeft gestort,
> Dan een Spreek-Aan behoord, dat iemant zyn Levensdraad is verkort:
> Straks zwerven ze om het Sterf huis, als een deel uitgelaten byën,
> Ze beklagen uitterlyk den Rouw, terwyl zy hen in 't hart verblyën.[57]

In *Achillis* wordt deze verklaring door de 23 bladzijden lang aan het woord zijnde aanspreker met dezelfde naam weersproken met het argument dat hij en zijn lafhartige collega's in geen enkel opzicht op de legendarische Griekse held of op zijn tegenstander Hector lijken:

> Twee wakkere Helden, daar in de Historie van Troyen, van staat,
> Dat zy weêrzyds gevogten hebben voor Grieken en Troyaanen;
> Maar wie van ons heeft ooit geplant de Leger-Vaanen
> En dapper gestreden tot den laatsten druppel Bloed?
> Zy waagden voor 't Vaderland hun Lyf en Leven met een onverzaagden moed:
> Maar een party Confraters wagen hun lyf, liever voor Glazen en Kannen,
> Elk van hun past op, om de Vliegen van de Vles te bannen [...]
> Zy waren gewapend met Schilden, Helmen, en Ra-

57 [Dirk Jemans] 1738, 13.

pier;
Maar wy met Mantel en Bef, hebben schrik voor
den vyand, en houden liever van goede çier.[58]

In *De Uitvaert* heeft Achilles de schutspatroon van het aansprekersgilde te zijn. De aansprekers zouden hun speciale privileges ontleend hebben uit 'Achilles tyd' (vs. 35, zie ook vs. 21).

Bij zorgvuldige lezing van de werkjes van Jemans dringt zich nog een vierde verklaring voor de bijnaam op die, hoewel ze volstrekt hypothetisch is, vermeld moet worden om zijn betekenis voor de interpretatie van *De Uitvaert*: mogelijk heeft ze betrekking op het anderszins al zo geprononceerde losbandige karakter van de aansprekers en wel in de zin van een verwijzing naar sodomie, in de achttiende eeuw immers beschouwd als een gevorderde graad van wellust. Het in *De Uitvaert, De Hollandsche Spectator* en de schotschriften van Jemans geboden beeld van de aanspreker is dat van een mensensoort dat aan alle voorwaarden voldoet om tot de 'Schanddaad van Sodomie' te vervallen. (Hij doet in dit opzicht niet onder voor de vrijmetselaar.) Het is wellicht ook daarop dat met de spotnaam Achilles gedoeld wordt. Achilles' liefde voor zijn boezemvriend Patroclus kan in de achttiende eeuw in het licht van de sodomietenvervolgingen bedenkelijk zijn geweest, terwijl zijn vermomming als vrouw onder de dochters van Lykomedes als teken van zijn verwekelijkte karakter kan zijn beschouwd.[59]

Ook met de naam 'holbolge Caesar' kan op sodomie zijn gezinspeeld. In een 'Korte en Oordeelkundige Verhandeling over Sodomie' in de *Europische Mercurius* van 1730, het jaar waarin de eerste grote sodomietenvervolging in de Republiek losbarstte, wordt speciaal melding gemaakt van keizer Caesar als een van de beruchtste sodomieten uit de geschiedenis. Hij zou zich, toen hij verbleef bij Nicomedes, koning van Bithynië, 'als deszelfs byzit gedraagen' hebben, aldus de schrijver van de verhandeling. De Romeinen zouden, evenals de Grieken, overigens 'nooit schande daar in gesteld [hebben] dat men zich met schandjongens vermaakte'.[60]

58 [Dirk Jemans], *Achillis* [1735], 19, 22.

59 Het gespeculeer over in hoeverre de verhouding tussen Achilles en Patroclus erotisch van aard was, dateert reeds uit de Griekse oudheid zelf, zie *Paulys Real-Encyclopädie*, onder 'Knabenliebe', 1922 en K.J. Dover 1978, 197. Homoseksualiteit nam in de Griekse beschaving een belangrijke plaats in. Grieken zijn door de eeuwen heen geassocieerd met lichtzinnigheid, lust tot lui en lekker leven en kwade trouw. Tegenwoordig wordt een homoseksueel ook nog wel aangeduid als een 'aanhanger van de Griekse beginselen' (zie E. Endt en L. Frerichs 1974).

60 *Europische Mercurius* 1730, 271. Geruchten over een intieme relatie tussen Caesar en Nicomedes deden reeds in de Romeinse oudheid opgang. De Latijnse geschiedschrijver Gaius Suetonius Tranquillus (69-ca. 125) maakt ervan gewag in *De vita Caesarum* (boek I), waarbij hij zich overigens van het gerucht distantieert en slechts herhaalt wat vóór hem Calvus, Dolabella, Curio, Bibulus, Brutus, Memmius en Cicero al hadden beweerd. Zie *Suetonius* 1979, 67.

Eenmaal onderkend of vermeend lijkt het sodomietenthema als een rode draad door de drie werkjes van Jemans te lopen. In het *Vervolg* bevindt zich onder de genodigden voor de uitvaart de beerputtenruimer ‘Nicolaas Naaugat, Narrige Nagtwerker in de Nagtmerry, in de Negerstraat, tot Naarden’. Jemans houdt de beeldspraak consequent aan. ‘Naaugat’ verkeert met lieden als ‘Eenbil’, ‘Jeukgat’, ‘Keutel’ en ‘Mankebil’, woonachtig in straten als ‘'t Agterom’ en werkzaam als ‘Baggerman’.[61] Treffende namen die alle naar de ‘Schanddaad van Sodomie’ zouden kunnen verwijzen. Zij passen in ieder geval uitstekend in de faecalische humor die de satirische literatuur een tijdlang moet hebben beheerst.

61 [Dirk Jemans], *Vervolg* 1735, 5-6.

Nawoord

De Uitvaert van het vryje Metzelaersgilde biedt de hedendaagse lezer een tijdsbeeld: de in de klucht gehekelde zaken vormen een weerslag van wat de gemoederen omstreeks 1735-'36 moet hebben beziggehouden. Frese en Schaef, de auteurs van het toneelstuk, vonden in de begrafenisceremonie een handzaam literair procédé om verschillende vliegen in één klap te slaan. De ondergang van de vrijmetselarij in de Republiek kon ermee worden gesymboliseerd en tegelijkertijd verschafte deze vorm hen een geschikt kader voor karakterisering en bespotting van de broederschap. Ook het aansprekersgilde, op natuurlijke wijze aanwezig om de uitvaart te organiseren, blijkt in het kluchtige geheel een cruciale rol te spelen. Als rechtgeaarde narren brengen Platvoet, Zwartlap en Hartloop hun slechte eigenschappen ongegeneerd voor het voetlicht en betichten hun opdrachtgevers van dezelfde ondeugden.

Als eerste volwaardige literaire reactie op de vrijmetselarij in de Republiek is *De Uitvaert* van groot belang voor de geschiedenis van de orde in Nederland. Anders dan in Engeland, waar zij een respectabele positie innam, ontmoette de beweging hier te lande in eerste instantie slechts wantrouwen en vijandschap, als betrof ze een gevaarlijk fenomeen van buitenlandse decadentie. De Staten en het Hof toonden zich geschrokken door de uitgesproken liberale gezindheid die uit enkele bepalingen in het vrijmetselaarswetboek leek te spreken en beschuldigden de broederschap bovendien nog van ‘debauches’, een aantijging die van elke grond was ontbloot. Dat Frese en Schaef hun literaire bespotting van de orde nu juist op deze laatste aantijging baseerden, doet vermoeden dat vooral dit gedeelte van de aanklacht gehoor vond onder het ‘gemeen’. Daarvan getuigden ook een bericht in de *Daily Advertiser* en het pamflet van Philorangien, allebei Engelse publikaties die in december 1735 verschenen, en het in 1736 in Amsterdam uitgegeven vierde deel van de encyclopedie *Céremonies et coutumes religieuses*. Opmerkelijk is dat in deze publikaties de in 1730 losgebarsten sodomietenvervolgingen worden aangevoerd ter verklaring van de verdenking van losbandigheid die, in de nasleep van deze vervolgingen, de broederschap ten deel viel. Het lijkt erop dat de vrijmetselarij het slachtoffer is geworden van een algemene hysterie, die in elke onbegrepen nieuwe mode een mogelijke broedplaats van het gewraakte onheil zag.

De in *De Uitvaert* door Platvoet verwoorde zedenschets van de Republiek moet tegen deze achtergrond worden geïnterpreteerd. Zij blijkt naadloos aan te sluiten bij de inhoud van de talrijke, naar aanleidingvan desodomietenvervolgingen gepubliceerde zedentractaten. Daarin wordt het zedenverval in de Republiek geweten aan buitenlandse decadente invloeden, die zich hadden kunnen

manifesteren in een maatschappij waar overdadige rijkdom, hoogmoed, ijdelheid en ledigheid hoogtij vierden en waarvan sodomie als de ernstigste uitingsvorm werd beschouwd. Een dergelijke zienswijze moet bewijsvoering voor de tegen de broederschap ingebrachte beschuldiging van débauches overbodig hebben gemaakt. De orde voldeed volgens de tegenstanders immers aan alle voorwaarden om te kunnen fungeren als broedplaats van wellustigheid, culminerend in 'de Sonde van Sodomie' zowel wat betreft haar organisatievorm (beslotenheid en uitsluiting van vrouwen) als het karakter van haar bijeenkomsten, die in herbergen plaats hadden en met veel eten en drinken gepaard gingen.

Na de twisten tussen de remonstranten en de contraremonstranten rond 1620 zijn de jaren dertig de meest in het oog lopende periode van intolerantie ten tijde van de Republiek. Franse hugenoten, sodomieten, katholieken, vrijmetselaren en ook zigeuners werden als een ernstige bedreiging beschouwd voor de Nederlandse samenleving. Opvallend is hun inwisselbaarheid: al naar gelang de antipathieën van de schrijver figureerden zij in de veelvuldig gelanceerde complottheorieën over de ondermijning van de Republiek der Verenigde Provinciën. Waarom deze intolerantieverschijnselen zich juist in deze periode - een periode van economische malaise - voordeden en of er mogelijk een onderling verband tussen deze verschijnselen heeft bestaan, valt vooralsnog niet vast te stellen.[1]

1 M. Gijswijt-Hofstra 1989, 32.

De Uitvaert van het vryje Metzelaersgilde. Klugtspel.

- - -*Mors*
Tector Voluptatis Structurae.
METZELIUS.
TOT SCHEVENING,
By JAPIK KRYNSZ: PANNEBIER,
In de Babylonsche Verwarring.

Vertooners.

aensprekers der dooden:
HARTLOOP,
ZWARTLAP,
PLATVOET.

meid uit de herberg:
LIGTKEURSJE.

twee Haegsche jongens:
KEES,
JAN.

een Scheveninger:
KRYN.

zyn wyf:
DIEWERT.

DOODGRAVERS KNEGT.

TWEE DIENDERS.

Het Toneel verbeeld een Herberg op Schevening.

De Uitvaert van het vryje Metzelaersgilde.
Klugtspel.

Eerste toneel.

HARTLOOP, ZWARTLAP.

HARTLOOP.
Is dat onze Confrater Platvoet niet
die daar aan koomt wandelen?

ZWARTLAP.
Zieje dat niet aan zyn stompvoetjes?
Maar wat of hy hier koomt verhandelen
Zo laet op den avond?

HARTLOOP.
Wel, om den uitvaerd misschien
Van het Vryje Metzelaers Gilde, als alle ande-
ren, te zien.
Kyk de straetweg maer eens op, wat al volk her-
waerds koomt, zo te voet als met de wagen.

Twede toneel.

LIGTKEURSJE, HARTLOOP, ZWARTLAP.

LIGTKEURSJE.
Monsieur Hartloop wilje eens binnen by de

Heeren koomen, die na je vragen?

HARTLOOP. tegens ZWARTLAP.
Als de mantels worden gebragt, legtze maer in 't voorhuis neêr?

ZWARTLAP.
Goet. Maer waer of die henkerse[1] jongens blyven? 'k Wed die gaudieven speulen weêr.

Derde toneel.

ZWARTLAP, PLATVOET.

ZWARTLAP.
Hoe koom jy als een verloore schaep herwaerds dwalen?

PLATVOET.
Alvoorens ik jou dat zeg, moet ik je eerst een *Crimen laesae nostrae facultatis*[2] verhalen,
Zo groot als ooit aan onze Achillesche majesteit[3] is gebeurt;
Waerom ik myn lamfer[4] en bef van spyt haest had aan stuk gescheurt.

ZWARTLAP.
Wat doet een Aenspreker van reputatie dan zinneloos raken?

PLATVOET.
Morbleu! de minste droppel vogt te beoogen,

1 *henkerse:* dekselse.
2 *Crimen laesae nostrae facultatis:* misdaad begaan tegen ons gilde.
3 *Achillesche majesteit:* de aansprekers in *De Uitvaert* beschouwden Achilles als hun schutspatroon.
4 *lamfer:* rouwsluier van fijn gaas.

laet staen te smaken,
Op zeker begrafenis, die ik met Confrater Holbol
deez' middag heb gedaen.
't Is immers het grootste affront dat ons kan worden aengedaen:
By aldien men ons in onze Privilegie koomt stooren,
Dat wy van Achilles tyd, ja nog lang van te vooren
Hebben gehad: namentlyk, dat men in 't Sterfhuis, aen ons ongevraegt,
Het venerable Gouverneurschap met de sleutels, opdraegt,
Van den Berghoek der dranken, om die aen de vrienden te schenken;
Waer by een lit van onze order zig driedubbeld moet bedenken,
By aldien hy onze eer niet schendig violeerd[5];
En waer toe de Faculteit zo veel kunstgreepen leerd.
'k Zeg nog eens Confrater, men behoorde 't niet te lyjen,
Want gaet dit zo voort in deeze verbastering van tyjen,
Zo zie ik onze Order, in plaetze van geëerd
Te zyn, het onderste boven gekeerd:
Is 't wel om te verdragen wat wy heden al beleven?
Verscheidene Pasquillen zyn 'er in 't ligt reeds gegeven,
Die over al zyn te bekomen in de Hollandsche Steen[6]
By de Boekverkopers, die zelfs, nog kortlings geleen,
De stoutheid gebruikte, om 't in de Courant te laten zetten,
Zulks dat onze geheimen, kunstgreepen en wetten
Door een drommels blau' boekje[7], van *de Caesars*

5 *violeerd:* geweld aandoet.
6 *Steen:* steden.
7 *blau' boekje:* pamflet, schotschrift.

op hun' troon[8],
Allom zyn bekent en aen yder een gestelt ten toon.
'k Zeg nog eens dat men moest by tyds wat zorg daer voor dragen.

ZWARTIAP.

Wie zal dit doen? of men moest een kansje met die Poëet[9] wagen.
En wat weeten wy van de Pen te gebruyken? als ter nauwer nood
Een Lyk-Ceel[10] te schryven, daer het gauste Vernuft, hoe groot
Het is in Vreemde en Onbekende Characters te verklaren,
Geen jota van begrypt, en wy het zelfs niet zonder moeite klaeren.
Praet van flessen t'ontkurken en overal het eerste woord
Te voeren, dat 's het eenigste dat wy doen zo als 't behoord.
Maer à propos: Je komt zekerlyk hier de uitvaert van 't vryje Gild der Metzelaeren
Ook aenschouwen? alwaer ik en Hartloop vry wat beter by varen
Als jy van daeg in dat Sterfhuis bent onthaelt.
Wy nypenze in 't doncker[11], als 't een ander betaelt.

8 *de Caesars op hun' troon:* bedoeld wordt *Het Leven der hedendaagse Aansprekers, of de Caesars op hun Troon*, 1735, van Dirk Jemans.

9 *Poëet:* mogelijk refereren Frese en Schaef hier aan een literaire ruzie, die zich afspeelde in 1735. De samensteller van *Parnassus Kunstkabinet*, in de *Catalogus der Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* I, p. 229 geïdentificeerd als A. Wouters, kreeg op zijn bloemlezing niet mis te verstane kritiek te verduren. Zijn literaire smaak wordt gehekeld in een pamflet uit hetzelfde jaar, getiteld *Lauwerkrans voor den Poeet, Hooftman van al de Kabinetdichters.*

10 *Lyk-Ceel:* lijst van personen die op de hoogte moeten worden gesteld van iemands overlijden.

11 *Wy nypenze in 't doncker:* we doen het in 't geniep (in dit geval: slempen).

En schoon 't een klugtige dooi[12] is die wy bedienen, moet je weeten
Dat wy'er een goed vetje[13] van halen, daer was anders wat op de Kist gedreten[14]
Je weet, 't was myn Tourbeurt, toen ik voor een dag of zes geleen
Alhier in deeze Herberg wierd ontboden, alwaer ik spoedig verscheen,
Nu, ik wierd door Ligtkeursje de meid in een kamer gelaten,
Alwaer zy my een bottel wyn brogt, om daer me te praeten,
Op order van die geene die my lieten ontbiên:
Onderwyl ik myn makker onder de oogen kwam te zien,
Hoorde ik een groot gestommel op een andere kamer,
Onder de drommelsche maetklank van een hamer,
't Was anders niet als *frappez, frappez, frappez fort pour les dernieres fois*[15], en ik dogt,
Of hier niet wel een vergadering van Joden wezen mogt,
Die, als ze hunne wraek op Haman[16] gaen koelen,
Met hamers gaen raezen op banken en stoelen;
Neen, dagt ik weer, dat kan onmogelyk zyn,
Want Joden myden altoos de Verkens en hier verkeert al meenig Zwyn.
Juist schoot my in den zin, of hier, veelligt, niet vergadert waren

12 *dooi:* dode.
13 *vetje:* voordeeltje, winstje.
14 *gedreten:* gescheten.
15 *frappez fort pour les dernieres fois:* tijdens de logebijeenkomsten werd bij verschillende gelegenheden driemaal op tafel geslagen.
16 *wraek op Haman:* Haman, de gunsteling van de Perzische koning, wilde zich op de jood Mordechaï, die hem niet onderdanig genoeg eer bewees, wreken door alle joden in het rijk te laten vermoorden. Maar het gevaar werd afgewend en Haman opgehangen. Haman- of Purimfeest: joodse feestdag.

De onlangs in den Haag afgedankte Vryje Metzelaeren,
Om op een nieuw hunne t'zamenrotting t'onderstaen[17].
Onderwyl dat ik myne gedagten daer over liet gaen,
Traden twee Persoonen in de kamer, om my te spreeken,
Met zulke een droeve Physionomie, dat myn hert begon te breeken;
't Welk al zelden by ons en onze Complicien geschied.
Want een vlytig Aenspreker leeft van een anders verdriet.
Enfin, de Oudste nam het woord en 't slot van zyn reden,
Die ik niet vierde part heb verstaen, kwam daer op uit, dat overleden
Was, door een ongelukkig toeval[18], de glans der Vryje Metzelaers,
Mit begonnen zy beide als hofdoggens[19] te balken; wel, dogt ik, dat 's hier al wat raers.
Maer Vrienden, vroeg ik, benje van meening om den Uitvaerd van den overledenen te bestellen?
Dat 's een vraeg, zei de Jongste, ja zulk een, daer de Na-neef[20] van zal weten te vertellen:
Op dat onze Doorlugtigheid, die helaes zo ontydig sneeft,

17 *onderstaen:* wagen, zich verstouten, vermeten.
18 *door een ongelukkig toeval:* een mogelijke zinspeling op enige overeenkomsten tussen het gecodeerde gedrag van vrijmetselaren en sodomieten (bijv. het gebruik van geheime tekens, woorden en aanrakingen).
19 *hofdoggens:* de dog wordt wel als zinnebeeld van de Engelse natie beschouwd en mogelijk wordt hier dan ook gerefereerd aan de Engelse herkomst van de vrijmetselarij. Het kan ook een toespeling zijn op de signatuur van de logeleden, immers afkomstig uit hofkringen. De uitdrukking ‘huilen als een hofhond’ betekent: luid misbaar maken.
20 *Na-neef:* nakomeling, het nageslacht.

Voor altoos op yders tongen door de Hollandsche Wereld zweeft.
Waer op zy my in de Lykzael leiden om de Notificatie[21] te maken,
Alwaer de Broederen elkander vertroosten met eenige flesjens te kraken;
Ik en Hardoop, hebben ons den bek afgeloopen[22] toen wy dezelve hadden gedaen,
Terwyl de Puin kruijer van 't Gilde[23] ons getrou heeft bygestaen.
Nu van avond, zal men de Uitvaerd by brandende flambouwen
En met de uitterste pompé[24] en pragt alhier op Scheveningen houwen.
De marsch en route die wy nemen zullen, is het Dorp door, de Kerk driemael rond[25] om en dan na 't strand,
Alwaer de gesneuvelde glorie in een pinkje geheischt zal worden, om na Engeland
Met een goede wind ten eersten over te steeken.

PLATVOET.

Wel ik verzekerje, van zo een klugt zal yder een weeten te spreeken;
Want 't is iets dat noit gebeurt is in dit land.
Maer ik kan niet begrypen, hoe dat luiden en dat nog van verstand,

21 *Notificatie:* officiële kennisgeving.
22 *hebben ons den bek afgeloopen:* hebben ons uitgeput, afgemat.
23 *Puin kruijer van 't Gilde:* gefingeerd maçonniek ambt, bespotting van de maçonnieke bouwsymboliek.
24 *pompé:* vertoon, staatsie.
25 *de Kerk driemael rond:* oud begrafenisgebruik van de ‘megangen’, die een reinigende werking zouden hebben. Het oude sterft af, het nieuwe verrijst.

Tot zulke buitenlandsche kuuren[26] vervallen als men
tans komt te bespeuren:
Dog dat ziet men, helaes! maer te dikwils ge-
beuren,
Zints dat de bataviers zyn verbasterd van hunne
alouden aerd.
Zagen onze voorouders eens op[27], zy wierden
waerlyk vervaerd,
Dewyl hun zetel 't roemrugtig Batavia, de schrik
van alle Koningryken,
Tegenwoordig in een kapstok zou verandert lyken,
Waer aen de gantsche waerelt haer modens op-
hangt;
Terwyl de nakomeling zelfs niet anders als dat
verlangt.
In voorige tyden vond men mannen met baerden[28],
Die anders niet als ontzag en roem vergaerden.
Tegenwoordig zyn de mans, daer de mode re-
geerd,
In vrouwen en de vroului in mannen verkeerd.
Voorheenen vond men hier te land zulke held-
haftige katten[29];
Dat ze, zonder handschoenen, niet ligt waren
aen te vatten;
Hedendaegs vind men de katten van een heel an-
dre aerd.
't Schynt dat de tyd al veel verandering baerd,
Byzonder alhier in 't land, alwaer alle nieuwe

26 *buitenlandsche kuuren:* volgens velen zouden deze wortel hebben geschoten in de Republiek toen buitenlandse delegaties in 1713 naar Utrecht kwamen om een einde te maken aan de Spaanse Successie-oorlog en om de Vrede van Utrecht te ondertekenen. De herkomst van het scheldwoord 'Utrechtenaar' voor homoseksueel zou op deze zienswijze teruggevoerd kunnen worden, maar ook op het feit dat in Utrecht in 1730 de eerste sodomiet werd gearresteerd, Zacharias Wilsma. Wilsma onthulde het bestaan van een landelijk vertakt sodomietennetwerk.

27 *opzien:* acht geven, zorgen dat het geschiedt.

28 *baerden:* teken van mannelijkheid.

29 *katten:* respectabele en vervaarlijke persoonlijkheden van weleer, in contrast met de 'katten' in vs. 198, speelziek, wellustig en geil.

vreemdigheden,
Belaggelyke gewoontens en verdervelyke zeden,
By de meeste worden geägt en gestelt op den hoog-
sten trap.

ZWARTLAP.

Zo zag men ook in 's Gravenhage, het Vrywillige
Broederschap
Der Metzelaeren, al zo gaeu en haestig opregten,
Als de Trap van eer in 't bosch voor de al te vlug-
ge 's Lands knegten[30];
Dog de Hollandsche Leeu, die hunne kromme
sprongen niet wou verdragen in zynen Thuin[31],
Bruide 'er met zyn Zwaerd van Vigilantie[32] on-
verwagt op de kruin,
Dat de heele kit[33] in duigen viel en de goeye Vryje
Metzelaeren
Stonden te kyken, als of zy met een Vossestaert
op de neus geklopt waeren.[34]
Maer Confrater, ik zou myn tyd wel verpraten.
blyf nog wat op 't Dorp en ziet 't eind
van de klugt.

30 *Als de Trap van eer in 't bosch voor de al te vlugge 's Lands knegten:* dit vers zou een toespeling kunnen zijn op de ophanging in Den Haag van de samenzweerders tegen prins Maurits van Nassau in 1623. Met *de trap van eer* wordt dan het schavot bedoeld, dat zich in die tijd nog in een *bosch* buiten Den Haag, genaamd 'het Groene Zoodje', bevond (zie J. de Riemer, *Beschryving van 's Graven-hage*, Eerste Deel, p. 587). De *Lands knegten* (eig. naam van zekere voetknechten zoals er in de zestiende en zeventiende eeuw in de legers der Europese staten werden aangetroffen; in ruimer betekenis: soldaat) moeten dan de samenzweerders zijn, onder wie zich twee zoons van de in mei 1619 wegens landverraad geëxecuteerde Johan van Oldenbarnevelt bevonden.

31 Zoals de *Hollandsche Leeu* de kromme sprongen van de vrijmetselaren niet verdroeg *in zynen Thuin*, aldus Zwartlap, zo zien we deze zelfde retoriek uitgebeeld in de talrijke gravures die naar aanleiding van de samenzwering tegen prins Maurits in 1623 werden vervaardigd (zie Muller 1479-1502 en Stolk 1560-1574). De *Hollandsche Thuin* is een oud beeld voor de Republiek: 's lands vrijheid, verbeeld door een maagd binnen een omheining gezet, tussen twee leeuwen die met uitgetrokken slagzwaarden de tuin bewaken en beschermen.

32 *Vigilantie:* waakzaamheid, wakkerheid, voortvarendheid.

33 *kit:* ongunstige benaming voor een onderkomen, plaats van samenkomst.

34 *als of zy met een Vossestaert op de neus geklopt waren:* 'iemand op de neus kloppen' betekent 'hem de baas zijn'.

Herwaerds, om met een myn' melancolie wat te verdryven gekomen;
Ik ga onderwyl een Zee-lugje scheppen; Nu Confrater Zwartlap je word gegroet.

Vierde toneel.

HARTLOOP, ZWARTLAP, LIGTKEURSJE.

HARTLOOP
kykende op zyn Horologie.
Laet zien, 't is gezeid tegens 7 uuren, dat 'er de Baer wezen moet.
Maer waer blyven de Mantels?

ZWARTLAP.
Die heb ik van verre al vernoomen.
De jongens hebben 'er al wat aen te kruijen gehad als zy hier zyn gekomen.
Maer zyn 'er al de vrienden die tot de begrafenis hooren? ik geloof van neen:

HARTLOOP.
Van de namiddag reeds ten 3 uuren mankeerde 'er geen een.
Zeg meisje kunnen wy eens een botteltje krygen, maer vatje 't, van den verzegelden?
Dat wy onderwyl malkaer hier wat meê na de huit kegelden[35],
Wat zegje Confrater?

ZWARTLAP.
Daer heb ik myn mantel te lief toe, maer ik ben gereet,

35 *na de huit kegelden: huit* in de betekenis van ‘lichaam’.

ZWARTLAP.
Daer heb ik myn mantel te lief
toe, maer ik ben gereet,
Om ze zonder mes te ontwyjen, 't geen ik mees-
terlyk kan als je weet.

LIGTKEURSJE.
Spreek onze knegt maer aen, die zal ze joului
aenstonds geven.

Vyfde toneel.

LIGTKEURSJE.
Ja wel 't hoofd doet me al zeer van dat ver-
bruste[36] leeven!
Ons heele huis ryd op stelten. Is het immers
niet een groote plaeg
Met gekken gebruid[37] te zyn? hoe dikwils broeid
den Haeg
Niet alle malle kuikens[38] voort, die wy hier, dat
ze 't voelen en tasten,
Van de overtollige veeren zeer meesterlyk ont-
lasten.
Myn meester, zyn vrou, de knegt en ik wy
verstaen ons de additie[39] zo wel met kryt,
Als de beste Cyffermeester met Inkt, en dat geeft
ons niet weinig profyt.
Die hier op Schevening koomt hoeft zyn gelag
niet zelfs te reekenen,
Dewyl men, uit voorzorg van 't zelve te vergeten,
't liever dubbeld op zou tekenen.
Dit maekt dat myn meester van daag de kaes weêr
goelykjes sneit[40]:

36 *verbruste:* mislukte, verknoeide, verkwistende.
37 *gebruid:* opgescheept.
38 *kuikens:* domkoppen, lomperds.
39 *additie:* optelling.
40 *de kaes weêr goelykjes sneit:* royaal is op kosten van anderen, royaal naar boven afrondt.

Terwyl hy het kryt den heelen dag niet uit zyn handen heeft geleit.
Waer is nou Hartloop? daer zyn de jongens alreeds met de Roumantels op de wagen.

Zesde toneel.

KEES, JAN, met een kruiwagen vol Roumantels. Ligtkeursje in de deur. Kryn, Diewert ter zyden.

LIGTKEURSJE.
Wil jy lui ze maer hier in 't voorhuis dragen?

KEES.
Goet Meisje, koom Jan, sla wat poot aen[41].

LIGTKEURSJE.
Ja zo, help malkaer, dan hebje ras gedaen.

JAN.
Waer laten we de wagen?

KEES.
Die zullen wy zo lang agter in de Stal kruijen,
En vragen straks aen Monsieur Hardloop of we de bierklok over den overledenen niet zullen luijen.

41 *sla wat poot aen:* pak aan, help een handje.

Zevende toneel.

KRYN, DIEWERT.

DIEWERT.

Mâer Kryn, 'k ken 't zeäper niet elôoven,
't is zo, wongerlyk en zo râer.

KRYN

Jâes Diüwert, ik zegje nog iens, dat ze een dôoje Metzelâer,
Die in den Hâeg, als ik ehoärd heb, op den Niäwen Doelen den hals heit ebrôken,
Mit een grôote martlifisenssie[42] nâe 't strangd zellen brengen. Heb je dan niemand esprôoken?
Dat 's raer. Ongs hiäle Durp is op de beän,
Om zo een begrâeffenis te zien, ze is maer ongemeän.
Ongze Teun heit in de Hurreberg eweäst, dâer kreäg hy nog een Zôopje te smullen
Door een party snâeken, die toe etakeld waren als de Comedianters in de Spullen[43].
O, zei die, Vaertie, 't zei nong wat angders zyn, als toen ongze Burgery
Met vliegende Vâendels door Scheäwening trok; en toen jy
De scheä[44] van je krakkeëlyzer[45] en de pan[46] van je musket[47] had verlôoren:
Nong dat kwam dôor den hâest, dat ik 'er niet op elet had van te vôoren.

42 *martlifisenssie:* plechtige eerbied.
43 *in de Spullen:* bij het toneel.
44 *scheä:* omhulsel voor het lemmet van een mes, degen of zwaard.
45 *krakkeëlyzer:* wapen waarmee met ruzie maakt.
46 *pan:* kruitreservoir, alleen gangbaar bij oude vuurwapens met lont- of vuursteensloten.
47 *musket:* vuurwapen.

Alleffel, zo heb ik myn manuâel[48] trots[49] de beste van ongs Durp edaen.
O, drâeje gat na 't ôosten en zet je gat dâer je Bakkis heit estâaen[50]!
Dat wist ik je als de beste kryger te bakken[51].
Mâer dâer hebje de Doodgrâevers knegt al, die met de Bâer kôomt aenzakken.
Ik slâe me tongtel[52] onder tussen eens helder in den brangd,
Want me dunkt dat ik al reädelyk nâe een pyptabak watertangd.

Agste toneel.

DOODGRAVERS KNEGT, die de Doodbaer voor de Herberg nederzet. Hartloop, Ligtkeursje, Kryn en Diewert ter zyden.

HARTLOOP
Zo benje daer? ei Ligtkeursje wilje die vriend wel een lekker zoopje inschenken?

DOODGRAVERS KNEGT.
Sinjeur je lykt een man van oordeel, want je weet jou Confrater nog te bedenken.

HARTLOOP.
Wel vrienden: maer Confrater is al vry wat te Familjaer.

48 *manuâel:* handgebaar met de snaphaan van het geweer.
49 *trots:* desondanks.
50 *drâeje gat na 't oosten en zet je gat dâer je Bakkis heit estâen:* vermoedelijk een verwijzing naar exercitieoefening.
51 *bakken:* tot stand brengen, klaarspelen.
52 *tongtel:* afgeleid van tondel, een licht ontvlambare stof, die vóór de uitvinding van de lucifer algemeen gebruikt werd om de bij het vuurslaan ontstane vonk op te vangen.

DOODGRAVERS KNEGT.

Maer verstoorje niet Sinjeur, we leven allebei van de dood, is dat niet waer?
En als jy en ik om ons dagelyks broot komen te smeeken
Wenschen wy immers, dat 'er hoe meer, hoe liever de moord steeken[53]
Zyn wy dan geen Confraters?
tegens Ligtkeursje, die hem een zoopje toereikt.
Ho! meid je bent 'er een compleet na me zin.
Nou, op 't goed zucces van ons Officie Confrater, dat 's er in.
Je word hertelyk bedankt. Gaen wy nou maer zoetjes afdrajen.

HARTLOOP.

Dat hy 't redelyk voor zyn kiezen heeft, hoeft men niet te rajen.

Negende toneel.

HARTLOOP, EERSTE EN TWEDE DIENDER. Kryn en Diewert ter zyden, terwyl allengskens veel volk by malkanderen hopt.

HARTLOOP.

Zò mannen! blyf jy lui allebei aen de post van de deur staen:
En houd het volk zo wat van de deur en stoep van daen.

EERSTE DIENDER.

Confrater stel jy jou dâer, ik hier, nong zou ik niemand râejen

53 *de moord steeken:* verwensing, in de betekenis van ‘doodvallen’.

Zo koen te wezen, om hier omtrent te komen,
wangt zen hâering zou niet brâejen[54]

TWEDE DIENDER.

Al was 't myn eige Broer, hy zou me van de deur moeten gâen:
Wangt de Justitie, die wy verbeelden, ziet geen persoonen aen.

Tiende toneel.

KEES, JAN, EERSTE EN TWEDE DIENDER. Kryn en Diewert ter zyden. Terwyl nog al meer Volk by malkander vergaert.

KEES.

Wat zegje Jan, dat we nou Monsieur Hartloop om het gezeide gingen vragen!
Yder zwelgt als een tempelier, wy mogen ook eens na een kansje wagen.
Zou 'er voor ons niet ten besten vallen[55], daer we ons best hebben gedaen?

JAN.

Dat moeten wy zien. Koom laten wy dan in huis gaen.

EERSTE DIENDER.

Scheerje jongens van de deur of!

KEES.

Zou een Hagenaer voor een Scheveningsche Hapschaer[56] wyken?

54 *zen hâering zou niet brâejen:* zijn haring braadt hier niet, wil hier niet gaar worden, hetgeen betekent: zijn gezelschap wordt hier niet gewenst.
55 *ten besten vallen:* een goede afloop in het verschiet liggen.
56 *Hapschaer:* schertsende benaming voor een lage dienaar van het gerecht.

JAN.

Zou die Sinternel perdû[57] niet wel na een Rogsteker
van Waerd[58] gelyken?

TWEDE DIENDER.

Confrater ze doen insolentie[59], zou ik 'er op sliâen
Zeg?

KEES.

Ja aen dat aes moest je byten, dan schopte ik jou
lui voor mirakel[60] weg.

ALLEBEI DE DIENDERS.

Nong we zeilen dan genôotzaekt zyn om jou lui
van de deur te dwingen.

JAN.

Allon Kees! sta by, we moeten 'er stormender
hand doordringen.

Allebeide de Dienders raken op de grond. Jan en Kees loopen in de Herberg.

EERSTE DIENDER.

Ben je gekwest Confrater?

TWEDE DIENDER.

Dat weet ik wâerlyk niet:
Mâer dat zo ik aen jou vrâegen, wangt men
dunkt dat je zo pynlyk ziet.

EERSTE DIENDER.

Dat 's geen wongder, dâer ik de nek hâest had
ebrôoken.
Was men bien niet hâestig uiteglipt, ik had ze als
hongden dôorstôoken.

57 *Sinternel perdû:* verlopen schildwacht.
58 *een Rogsteker van Waerd:* uitdrukking, met name toegepast op de inwoners van Weert die, volgens de legende, een van een viswagen gevallen rog nog als een onbekend monster beschouwden en het dier met allerlei steek- en schietwapens belaagden.
59 *insolentie:* belediging.
60 *voor mirakel:* bewusteloos.

Elfde toneel.

ZWARTLAP, EERSTE EN TWEDE DIENDER. Kryn en Diewert ter zyden. Terwyl nog meer Volk by malkander loopt.

ZWARTLAP
tegens de dienders.
Zet de Baer wat nader voor de deur, en maekt
nou wat ruim baen

ALLEBEI DE DIENDERS.
Ei Vringden maekt wat plâets, ruim dâer wat op
en gâet uit de weeg stâen.

Twaelfde toneel

De deur van de Herberg word geopent.
HARTLOOP treed voor uit, gevolgt van
vier persoonen als Engelsche Matrozen gekleed, die elk een brandende flambeau dragen, en gevolgt worden door agt andere,
in Metzelaers gewaet, met Schootsvellen[61]

voor, waer in hunne Truweelen[62] steken;
Deze gaen in twee gelederen en houden
hunne Metzelaers Ryjen[63] verdekt onder den
slinker arm. Hier aen volgen twee Trommelslagers, welkers Trommels met swart
Taf overdekt zyn; voor op de kleppen van
hunne hooge Mutzen staen uitgesnedene
papiere Truwelen geplakt. Wyders ziet
men twee Nachtwerkere[64], die met hunne
draegstokken een pragtige gegaloneerde[65]

61 *Schootsvellen:* lederen schorten, behorend tot de uitrusting van vrijmetselaren, naar het voorbeeld van de ambachtelijke bouwgilden.
62 *Truweelen:* troffels, gereedschap van metselaren en stucadoors en behorend tot het symbolische gereedschap der vrijmetselaren.
63 *Ryjen:* meetlatten, zie noot 62.
64 *Nachtwerkers:* rioolruimers, beerstekers.
65 *gegaloneerde:* van galon, weefsel van goud- en zilverspinsel ter versiering.

Leuningstoel op de schouderen torschen,
voor een Choor van zes Musikanten, alle
met nodige Instrumenten gewapend: als de
Doedelzak, Lier[66], Schalmei[67], Rommelpot[68],
Zoutbak, en een Bakkers Hooren[69], met de-
welke zy onder de Cadans van de Trommel-
slag eenen Aftogt laten hooren, die het ge-
moed der Aenschouweren tot een zeker
zoort van medelyden verwekt.
Hier aen volgt de groote Metzelaers
Vlagge, verbeeldende een Ham, Wyn Kan,
&c. &c. die door de Puinkruijer van het
Gilde in zyn Zondags pakje gedragen word.
Waer na agt persoonen, alle van 't hoofd
tot de voeten in 't zwart gekleet, met sle-
pende Mantels en hangende Lamfers te
voorschyn komen, dragende een groote
Doodkist, waer in de drie Hoofd-deugden
van het Gilde zyn opgesloten en toege-
schroeft: als de Verborgentheid, onder de
gedaente van een Uil, de Broederschap, on-
der de gedaente van een Koekkoek, en hun-
ne aloudheid, onder de gedaente van een
stuk[70] *Champignon*; Deze Kist word door de
voornoemde persoonen op de Doodbaer ge-
zet, met een groot Roukleed overdekt,
(waer op in 't midden een Schootsvel en
twee wederzyds afhangende Truwelen wor-
den gehegt,) en op hunne schouderen ge-
noomen; inmiddels de vier Slippen van het

66 *Lier:* muziekinstrument met snaren, die in trilling worden gebracht door een rad, die de speler door middel van een kruk ronddraait.
67 *Schalmei:* houten blaasinstrument, voorloper van hobo en fluit.
68 *Rommelpot:* pot die met een varkensblaas is overspannen, door welke men in het midden een rietje gestoken heeft dat men vochtig maakt en op en neer beweegt, wat de blaas in trilling brengt.
69 *Bakkers Hooren:* de bakkers bliezen vroeger op een hoorn als het baksel gaar was.
70 *stuk:* één uit een verzameling, een exemplaar.

Kleed, door even zo veel Vryje Metzelaers,
op zyn Spaens gekleet[71], worden gedragen.
Hier op gaet ZWARTLAP in de deur staen,
met de Lykceel in de hand; terwyl de ge-
zamentlyke Vryje Metzelaeren alle in zwar-
te Camisoolen[72], met Schootsvellen voor,
houdende elk zyn Truweel in de slinker
hand, op het afleezen van hunne naemen,
na rang te voorschyn komen. Welke trein
beslooten word door hunnen ontwapenden
Zwaerddrager[73], verzeld van een vrywillige[74]
Opperman[75], wiens hoed den Babylonsche To-
ren perfekt in 't klein verheelt, van welkers
spitze een lange Lamfer afwaeid; Op zyne
schouder waer over een Kalkmout[76] hangt,
heeft hij een lange Schop, waer na alle
toekykers de Marschroute van den Uitvaerd
volgen.

EINDE

71 *op zyn Spaens gekleet:* vreemd, zonderling, buitensporig gekleed.
72 *Camisoolen:* soort van lange vesten met mouwen.
73 *ontwapenden Zwaerddrager:* bedoeld wordt de dekker, de maçonnieke functionaris die de loge bewaakt met een degen in de hand.
74 *vrywillige:* vergelijk de in die tijd gangbare termen ‘vrywillige Broederschap’ en ‘vrywillige Metselaren’.
75 *Opperman:* gefingeerd maçonniek ambt. Bestaat wel in de ambachtelijke metselarij, waar het de werkman is die de bouwmaterialen voor de metselaar aandraagt. Werkt vaak samen met de (dak)dekker.
76 *Kalkmout:* kalkbak, een bak waarin kalk wordt geblust of een aandraagbak met of voor metselkalk.

Literatuur

Aa, A.J. van der, Harderwijk, K.J.R. van, Schotel, G.D.J. e.a.: *Biographisch woordenboek der Nederlanden* [...]. Haarlem 1859 (zesde deel), Haarlem 1860 (negende deel).

L'Adoption ou la Maçonnerie des femmes en trois grades. A la fidélité, chez le Silence 100070075. A La Haye chez P. Gosse et Pinet et a Genève chez J. Bard in [1775].

Alkemade, C. van: *Inleidinge tot het ceremonieel en de plegtigheden der begraavenissen, en der wapenkunde: uit deszelfs oorspronkelykheid aangewezen en opgeheldert*. Delft 1713.

Alle de Copyen van Indagingen, als mede alle de Gedichten op de Tegenwoordige Tyd toepasselyk. Twee delen in een band. [Z.p. 1730].

Altena, P.: 'Poeraet tegen Weyerman en Weyerman tegen Poeraet'. In: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 3 (1986), 73-90.

Amsterdamse Courant, november-december 1735 tot juli 1736. Werd uytgegeeven by Jan Spanjert, Bezyden de Beurs by het Antwerpsche Post-Comptoir.

[Anderson, J.]: *The Constitutions of Free-Masons. Containing the History, Charges, Regulations, &c. of that most Ancient and Right Worshipful Fraternity. For the Use of the Lodges*. London 1723. Reproduced in facsimile from the original edition: with an introduction by L. Vibert. London 1923.

[Anderson, J.]: *De Instellingen, Historien, Wetten, Ampten, Orders, Reglementen en Gewoontens van de zeer voortreffelyke broederschap der aengenomene Vrye Metselaers. Versamelt uyt hare generale Gedenkschriften, en Overleveringen van vele Ewen*. Uyt het Engelsch vertaelt door Johan Kuenen, Gedeputeerd Groot-Meester in alle de Loges van Holland. Om gelezen te worden, by de Toelating van een Niwe Broeder wanneer de Meester ofte Toeziender zulks gebieden zal. Voor den selven Auteur. 's Gravenhage, by Cornelis van Zanten, Stads en Kleinzegel Drukker, op 't Spui, [1736].

Anderson, J.: *The new Book of Constitutions of the Ancient and Honorable Fraternity of Free and Accepted Masons*. London 5738 (1738). (Facsimile Edition, Abingdon 1976.)

Ars Superat Fortunam: *Alle de Werken van het Kunstgenootschap onder de zinspreuk Ars Superat Fortunam*. Gedrukt voor het Kunstgenootschap. ['s Gravenhage] [1788?] (drie delen).

Ars Superat Fortunam [= Frese, A. en Schaef, C.]: *De Courant*. Kluchtig Blyspel. In 's Gravenhage, Gedrukt voor Het Kunstgenootschap, en, te bekoomen by Engelbert Boucquet, 1768.

Ars Superat Fortunam: *De Dwepery, of Mahomet de Profeet*. Treurspel. Het Fransch gevolgt door den Hr. A. de Voltaire. Gedrukt voor het Kunstgenootschap, Te Leyden, by C. Heyligert, Boekverkooper in de St. Pieters-Choorsteeg, 1770.
[Ars Superat Fortunam]: *Groete aen Willem Karel Hendrik Friso* [...] *Prince van Oranje* [...] *en deszelfs* [...] *gemalinne Anna van Brunswijk Lunenburgh* [...] *op haere blyde overkomste in Hollandt*. 's Gravenhage 1734. Knuttel 16948.
Ars Superat Fortunam: *De belachchelyke Minnaer; of de devote Serenade. Kluchtspel. In 's Gravenhage, by Joan Blok, Boekverkooper op de Hof-singel, 1737. Jrs Superat Fortunam: De Uitvaert van het vryje Metzelaersgilde*. Klugtspel. Tot Schevening, By Japik Krynsz: Pannebier, in de Babylonsche Verwarring [1735]. Jax, D.: *Ontcijfering van Jeroen Bosch*. 's-Gravenhage 1948.
[Bernard, J.F. en Picart, B. (red.)]: *Céremonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde représentées par des figures dessinées de la main de B.P.* Amsterdam 1736 (vierde deel).
[Bernard, J.F. en Picart, B. (red.)]: *Naaukeurige beschryving der uitwendige godts-dienst-plichten, kerk-zeden en gewoontens van alle volkeren der waereldt; in een historisch verhaal, met eenige naaukeurige verhandelingen ontvouwen, door verscheiden aanmerkingen opgeheldert, en in kunstige tafereelen afgemaalt: geteekent door Bernard Picard*. Uit het Fransch in het Nederduitsch overgezet door Abraham Moubach. In 's Gravenhage, te Amsterdam en te Rotterdam, 1738 (zesde deel).
Birza, W.: 'Gelukkig Hij, Die Dit Weet'. 1734 - De Haagse Vrijmetselaarsloge l'Union Royale - 1984. Leiden 1984.
Blanchard, R.: 'Was Sir Richard Steele a Freemason?'. In: *Publications of the Modern Language Association* 63 (1948), 903-917.
Blanchard, R.: *The Correspondence of Richard Steele*. Oxford [z.j.]
Boer, P. den: 'Naar een geschiedenis van de dood'. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976).
Boerenbeker, E.A.: 'De Geheimen der Vrye-Metselaars en der Mopsen geopenbaart'. Inleiding en commentaar door E.A. Boerenbeker. In: *Thoth* 1971, Meesternummer I, 1-63.
Boon, L.J.: 'Dien godlosen hoop van menschen. Meningsvorming over sodomie in de achttiende eeuw'. In: *Duyves, M., Hekma, G., Koelemij, P, Onder mannen onder vrouwen. Studies van homosociale emancipatie*. Amsterdam, 1984, 57-66.
Boon, L.J.: 'De grote sodomietenvervolgingen in het gewest Holland'. In: *Holland* (1976), 140-151.
Borst, A.: *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und*

Vielfalt der Sprachen und Völker. Stuttgart 1961 (Band III, Teil 2).
Bosch, D. van den: 'De laatste eer aan de eerste stand. Aristocratische begrafenisrituelen in Limburg van de 18e tot de 20e eeuw'. In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*juni 1980, 181-210.
Bouman, M.M.: 'Het verbod op de vrijmetselarij in 1735. Een herziene analyse van de motieven'. *Skript* 9 (1988), 143-153.
Bray, A.: *Homosexuality in Renaissance England*. London 1982.
Brok, H.: 'Schevenings uit de achttiende eeuw'. In: *Liber Amicorum Weijnen: een bundel opstellen aangeboden aan prof. dr. A. Weijnen* [...] onder redactie van J. Kruijsen. Assen 1980, 60-65.
Brugmans, H.: *Geschiedenis van Amsterdam*. Utrecht/Antwerpen 1973 (deel 3, 'Bloeitijd').
Buisero, D.: *De Schoonste, of het Ontzet van Schevening;* Blyspel. In 's Gravenhage, By Gysbregt Gazinet, Boekverkooper in 't Kort-Agterom, 1717. Ed. K. Heeroma. Amsterdam 1963.
Burke, P.: *Volkscultuur in Europa 1500-1800*. Amsterdam 1990.
Catalogus der Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Leiden 1887 (band II).
Cerza, A.: *Anti-masonry. Light on the past and present opponents of Freemasonry*. [Z.p.] 1962.
Chansons de la très-venerable Confrairie des Maçons Libres. A La Haye, Aux depens du Sr. Vincent la Chapelle, Maître de Loge. Et se vend chez Antoine van Dole, Libraire, 1735.
Chetwode Crawley, W.J.: 'Mock masonry in the eighteenth century'. In: *Ars Quatuor Coronatorum* 18 (1905), 129-146.
Cornelissen, J.: *Nederlandsche Volkshumor op stad en dorp, land en volk*. Antwerpen 1930 (deel III), Antwerpen 1931 (deel IV).
Croiset van Uchelen, B., Hanrath, J.J. en Pott, P.H.: *De Beoefening der Koninklijke Kunst in Nederland. Een cultuurgeschiedkundige platenatlas der Vrijmetselarij in Nederland. Den Haag 1971*.
[Croiset van Uchelen, B.]: 'Bestudering van de geschiedenis der Vrijmetselarij. Les Free-Massons'. In: *Thoth* 12 (1961), Meesternummer I, 85-94.
Croiset van Uchelen, B.: 'De Nederlandse uitgave van Andersons Constitutions 1723'. In: *Het Constitutieboek van James Anderson*. Opnieuw, onverkort, uitgegeven door de Maçonnieke Stichting Ritus en Tempelbouw, als bijlage van *Thoth* in 1954.
Croiset van Uchelen, B.: 'Het Rituaal Hérault in de oudste Nederlandse versie'. In: *Thoth* 1965, Meesternummer III, 55-66.
Croiset van Uchelen, B.: 'De Rouwloge'. In: *Thoth* 1961, Meesternummer I, 5-12.
Het dagboek van Jacob Bicker Raye 1732-1772. Naar het oorspronkelijke dagboek

medegedeeld door F. Beyerinck en M.G. de Boer. Met illustraties van Anton Pieck. Amsterdam [1960].
Cruson, C.: 'Standvastig en frivool. De beeldvorming over hugenoten'. In: *Vreemd gespuis*. Amsterdam 1987, 38-48.
Darnton, R.: *De grote kattenslachting & andere episoden uit de culturele geschiedenis van Frankrijk*. Amsterdam 1986.
Dekker, R.: *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw*. Baarn 1982.
Dierickx, M.: *De vrijmetselarij. De grote onbekende 1717-1967. Een poging tot inzicht en waardering*. Antwerpen/ Utrecht 1972.
Dillen, J.G. van: *Van rijkdom en regenten. Handboek tot deeconomische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek*. 's-Gravenhage 1970.
Dood en begraven. Sterven en rouwen 1700-1900. Tentoonstelling t.g.v. het 150-jarig bestaan van de Eerste Algemene Begraafplaats Soestbergen te Utrecht [in het Centraal Museum Utrecht, 15 mei t/m 6 juli 1980, Utrecht 1980].
Doorninck, J.I. van: *Vermomde en naamlooze schrijvers, opgespoord op het gebied der Nederlandsche en Vlaamsche letteren*. Leiden 1885 (deel II).
Dover, K.J.: *Greek Homosexuality*. London 1978.
Dring, E.H.: 'Inaugural Address'. In: *Ars Quatuor Coronatorum* 25 (1924), 345-385.
Duyves, M., Hekma, G., Koelemij, P.: *Onder mannen onder vrouwen. Studies van homosociale emancipatie*. Amsterdam 1984.
Een eeuw vrijmetselarij in onze gewesten 1740-1840.
[Tentoonstellingscatalogus.] Brussel 1983.
Effen, J. van: *De Hollandsche Spectator*. Te Amsterdam, By Harmanus Uytwerf, 30 mei 1732 (derde deel, eerste druk).
Effen, J. van: *De Hollandsche Spectator*, ed. P.J. Buijnsters. Deventer 1984 (FELL 3).
Emde Boas, C. van.: *Geschiedenis van de seksuele normen. Oudheid-middeleeuwen - 17de eeuw*. Antwerpen/Nijmegen 1985.
Endt, E. en Frerichs, L.: *Bargoens woordenboek*. Amsterdam 1974.
Europische Mercurius. Berichtende onze Landgenooten, de Gesteltenissen der Zaken van Staat en Oorlog, in alle Heerschappyen en Landschappen van Europa, benevens de aangrenzende Gewesten [...]. Historisch beschreven door J:H. Eerste Deel. Vervattende de zes eerste Maanden van het Jaar 1730. 't Amsterdam, By de Wed. J. Ratelband, op den hoek van de Kalver-straat, en den Dam, 1730. Tweede Deel. Vervattende de zes laatste Maanden van het Jaar 1735.
Fahrenfort, J.J. en Graft, C.C. van de: *De dodenbezorging bij de volken van Europa, inzonderheid in Nederland*. Amsterdam 1947 (deel II).
Francq van Berkhey, J. le: *Natuurlijke Historie van Holland*. Derde Deel. Negen-

tiende hoofdstuk, Handelende over de Oude en Nieuwe Volkeigene Begraafnis-Plegtigheden der Hollanderen, 1783-2007. Te Amsterdam, by Yntema en Tieboel, 1776.
Les Francs-Maçons écrasés, suite de Livre intitulé, l'Ordre des Francs-Maçons trahi. Amsterdam 1747.
Frese, A. [zie ook bij Ars Superat Fortunam]: *Proeve van Vyf Klinkdichten. In welke naer rang zyn uitgelaten de Vyf Vocaelen of Klinkletters*. Te Delft, By Jan de Groot, Pz. Boekverkooper, 1784.o
Frijhoff, W.: 'De paniek van Juni 1734'. In: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 19 (1977), 170-233.
Geerars, C.M.: 'De vrijdenkerij in de journalistieke werken van Jacob Campo Weyerman'. In: *Tijdschrift voor de Studie van de Verlichting* 3 (1975), 17-63.
De Geheimen der Vrye-Metselaars en der Mopsen geopenbaart. Uit het Fransch vertaalt. t' Amsterdam, 1745. Facsimile-uitgave van *Thoth* 1970, Meesternummer II-III.
Gerlach, H.: 'De grondvesting van de Nederlandse vrijmetselarij te 's-Gravenhage'. In: *Thoth* 1981, Leerlingnummer II, 47-75. Ook verschenen in: *Driekwart eeuw historisch leven in Den Haag*, Den Haag 1975, 87-103 (zonder illustraties).
Geyl, P.: *Geschiedenis van de Nederlandse Stam* 1701-1751. Amsterdam/Antwerpen 1962 (deel IV).
Gijswijt-Hofstra, M.F. (red.): *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden*. Hilversum 1989.
Gijswijt-Hofstra, M.F.: *Wijkplaatsen voor vervolgden: asielverlening in Culemborg, Vianen, Buren, Leerdam en IJsselstein van de 16de tot eind 18de eeuw*. Dieren 1984.
Glazema, P.: 'Een stervende ritus'. In: *Het Begrafeniswezen* 1-11-1964, 10-12.
Gouw, J. ter: 'Drie tooneelstukken'. In: *Jaarboekje voor Nederlandsche vrijmetselaren*. J(aar) D(es) W(aren) L(ichts) 5871. 's Gravenhage 1871, 166-169.
Gouw, J. ter: 'Funeralia'. In: *De Oude Tijd*. Haarlem 1874, passim. (artikelenserie).
Grantham, I.: 'A pre-1717 reference to "Free Masons"'. In: *Ars Quatuor Coronatorum* 59 (1948), 196-197.
's Gravenhaegse Courant, november-december 1735 tot december 1736. In 's Gravenhage, by Jacobus de Jongh, in de Korte-Begynestraet. KB C 94.
Grolman, H.C.A.: 'Volksgebruiken bij sterven en begraven in Nederland'. In: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 40 (1923).
Guenther, J. von: *Der Erzzauberer Cagliostro. Die Dokumente über ihn nebst*

zwölf Bildbeigaben. München 1919.
Hamill, J.: *The Craft. A History of English Freemasonry*. [Z.p.] 1986.
Hanou, A.J.: 'Bibliografie Nicolaas Hoefnagel (1735-1784)'. In: *Documentatieblad Werkgroep 18e eeuw* 18 (1973), 21-43.
'Bibliografie Nicolaas Hoefnagel (1735-1784)'. In: *Documentatieblad Werkgroep 18e eeuw* 21 (1973), 15-38.
Hanou, A.J.: 'Een 18e-eeuws broodschrijver: Nicolaas François Hoefnagel, I'. In: *Spectator* 2 (1972/73), 59-81.
'Een achttiende-eeuws broodschrijver: Nicolaas François Hoefnagel, II'. In: *Spectator* 8 (1973/74), 535-548.
Hanou, A.J.: 'De "kleinzoon" van Campo: Nicolaas Hoefnagel'. In: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 8 (1985), 17-25.
Hanou, A.J. e.a.: *Een hel vol weelde. Teksten uit het werk van Willem van Swaanenburg (1679-1728)*. Assen/Maastricht 1986.
Hanou, A.J.: *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845*. Deventer 1988 (Deventer Studiën 5).
Heestermans, H.: *Erotisch woordenboek*. Utrecht/Antwerpen 1980.
Hekma, G. en Roodenburg, H.: *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland 1300-1850*. Nijmegen 1988.
Hextall, W.B.: 'Some old-time clubs and societies'. In: *Ars Quatuor Coronatorum* 27 (1920), 25-62.
Hirsch, R.: *Doodenritueel in de Nederlanden vóór 1700*. Amsterdam 1921.
[Hoefnagel, N.F.]: *Lees-Cedul, om in Staatsie en goede Order te volgen het Lyk van Wylen den door Schrik Versturven Heere, den alles behalven Wyze, geenzins Discreeten, zeer Bloohartige Heere de Ouderwetsche Nederlandsche Patriot, Overheden den 17den December Anno 1781. Staande Plegtig met de volgende Staatsie, den 31ste Dito, op het Vilders Kerkhof, buiten 's Graavenhage, ter Aarde worden besteld*. [Z.p.] Knuttel 19892 en Muller 4475. Joefnagel, N.F.]: *De mislukte Begrafnis, van de ouderwetse Nederlandsche Patriot, of de vervoering door Luzifer; En Twaalf van zyn by naam genoemde swarte Engelen; Met het Lyk door de Schoorsteen, 's Avonds op den 31 December 1781*. Zynde een zinnebeeldig klugtspel; [...]. [Z.p.] Knuttel 20265. J>Hollantsche Historische Courant, november 1735 tot augustus 1736. Te Delft, by Reinier Boitet.
Hoven, J. van: *Aan de Leden van het nieu opgeregt Kunstgenootschap; in 's Gravenhage: voerende tot zinspreuk Ars Superat Fortunam*. Gedrukt, voor het Kunstgenootschap, 1733. Jurwood, B.J.: *The golden age of erotica*. London 1968.
Huysseune, M.: *Vrijmetselarij, mythe en realiteit*. Berchem 1988.
Huussen, A.H.: 'Strafrechtelijke vervolgig van "sodomie" in de Republiek'. In: *Spiegel Historiael* 11 (1982), 547-552.

Huwelyxzangen ter Bruilofte van monsieur Christiaen Schaef, en Jufvrou Adriana Emans; Geëcht in 's Gravenhage den 16. van Bloeimaent 1734. [Z.p.]
In kort bestek. Vrijmetselarij. (Brochure uitgegeven door de Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden).
Jacob, M.C.: *The Radical Enlightenment. Pantheists, Freemasons and Republicans*. London 1981.
[Jemans, D.]: *Achillis, of de Spreek-An op zyn Praatstoel; Pleitende voor zyn Hoog-Illustre Bediening*. Gedrukt, In 't Vergaar-Huys der Spreek-Annen. [Z.p. 1735].
[Jemans, D.]: *Het Leven der hedendaagse Aansprekers, of de Caesars op hun Troon*. Klugtspel. Te Amsterdam, Anno 1735. En de vermeerderde herdruk van dit werk: Te Amsterdam, by Abraham de Winter, Boekverkooper in de Molsteeg, 1738.
[Jemans, D.]: *Vervolg van het Leeven der Aansprekers, of de kluchtige Lees-Zeel van Achilles Hector Caezars Zoon, van Trojaanen. Op het ter Aard-Bestelling van dien Grootmoedigen Grootspreker, en Aller-Glorieuste Voorganger der Amsterdamse LYKEN*. Te Amsterdam. Gedrukt tot Vervolg van het Leven der AANSPREEKERS, ANNO 1735.
Jones, B.E.: *Freemasons' Guide and Compendium*. London/ Sydney/Toronto / Bombay 1956.
Jones, B.E.: 'De invloed van de gilden op de gebruiken van de vrijmetselaren'. In: *Thoth* 1964, Leerlingnummer I, 16-37.
Jonge, J. de e.a.: 'Schuld en boete in de Nederlandse Verlichting'. In: *Kleio* 19, 1978, 237-244.
Kat, W.: *Een grootmeestersverkiezing in 1756*. Uit het archief van de A□ L□ 'La Bien Aimée', O□ Amsterdam. Eigen uitgave van de Loge, 1974.
Kearney, P.: *Geschiedenis van de erotische literatuur*. Bussum 1983.
Kemp, P.: *The British Sailor*. London 1970.
[Kersteman, F.L.]: *Zeldzaame Levens-Gevallen van J.C. Wyerman, op de Voor-Poorte van den Hove van Holland in 's Gravenhage Overleeden*[...]. Tweede Druk. In 's Gravenhage, By Pieter van Os, 1763.
Kloek, J.J. e.a.: 'Literaire genootschappen 1748-1800'. In: *Documentatieblad Werkgroep 18e eeuw* 57/58 (1983), 21-90.
Kloss, G.: *Bibliographie der Freimaurerei und der mit ihr in Verbindung gesetzten geheimen Gesellschaften*. Frankfort am Main 1844.
Knoop, D. en Jones, G.P.: 'An anti-masonic leaflet of 1698'. In: *Ars Quatuor Coronatorum 55* (1942), 152-154.
Knoop, D., Jones, G.P. en Hamer, D.: *Early masonic pamphlets*. Manchester 1945. (Reprint 1972.)
Knuttel, W.P.C.: *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*. Utrecht 1978 (vierde deel, 1714-1775).

Kok, H.L.: *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland*. Lochem 1970.
Kossmann, E.F.: *Nieuwe bijdragen tot de geschiedenis van het Nederlandsche toneel in de 17e en 18e eeuw*. 's-Gravenhage 1915.
Kruizinga, J.H.: 'De "Oude Ooster" werd ontruimd'. In: *Ons Amsterdam. Maandblad gewijd aan de Hoofdstad des lands* 2 (1956), 12-15.
Laan, K. ter: *Folkloristisch woordenboek voor Nederland en Vlaams België*. 's-Gravenhage 1949.
Landwehr. J.: 'De Vrijmetselarij op de korrel'. In: *Thoth* 32 (1981), L.1, 28-43.
Lauwerkrans voor den Poeet, Hooftman van al de Kabinetdichters, Gevlochten van Blaadjes uit zyn eigen Hof, en opgeschikt met noodige Aanmerken. Eerste Deel 1735. Knuttel 17001.
Lees-cedul en lykstaatsie, van den aan den golden oever, opperste van 109 Mindere in Trots zorte overledene consjentie dwingers Jeanne, Fransanne, Keesjemanne, enz. enz. enz. [Z.p. 1787]. Stolk 4896.
Leydse Courant, november 1735 tot september 1736. Te Leyden by Felix de Klopper op de Breedestraat omtrent de Plaatsteeg.
Loo. P.J. van: *Geschiedenis van de Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden*. Voorburg 1967.
Loo, P.J. van: *Geschiedenis van onze ritualen tot het einde van de 18e eeuw*. Maçonnieke uitgave in de serie *Studiebladen* 14 (1951).
Loo, P.J. van: 'De Rouwloge'. In: *Thoth* 1950, Leerlingnummer 5, 297-307.
Lucas, J.: *Het kunstgenootschap Ars Superat Fortunam; of Christiaen Schaef en Albertus Frese en hun kluchtspelen voor 1750*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie KUN, 1984. Ook te raadplegen in Den Haag op het GA en het GON.
Lyste van rariteyten, die verkocht sullen werden op den 32 van Bokkem-maand, in den Jare dat tweemaal drie soo veel doet als driemaal twee. Ten Huyse van Anna Folie. Alwaar de selve Rariteyten drie dagen na de Verkooping van niemand konnen gesien werden. Gedrukt in Arabien, midden op de Sand-Zee, in 't vervalle Kasteel van den Rasenden Roeland. [Z.p. 1730].
Maandelyke Uittreksels, of Boekzaal der geleerde Waerelt, jrg. 1735 en 1736. T'Amsteldam, By Adriaan Wor, en de Erve Gerard onder de Linden.
Maarschalk, H.: *Geschiedenis van de Orde der Vrijmetselaren in Nederland, onderhoorige koloniën en landen*. Breda 1872.
Marck, J. vander: *Naemrol der Nederduitsche tooneelspellen*. [...]. Te Leyden, Bij C. van Hoogeveen, Junior, 1774.
Meer, Th. van der: 'De geboorte van een seksuele minderheid'. In: Gijswijt-Hofstra, M.F., *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden*. Hilversum 1989, 157-194.

Meer, Th. van der.: 'The Persecutions of Sodomites in Eighteenth-Century Amsterdam: Changing Perceptions of Sodomy'. In: K. Gerard en G. Hekma (red.), *The pursuit of sodomy: male homosexuality in Renaissance and Enlightenment Europe*. New York 1988. 263-310.
Meer, Th. van der: 'Zodoms Zaat in de Republiek. Stedelijke homoseksuele subculturen in de achttiende eeuw'. In: Hekma, G. en Roodenburg, H. (red.) *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland 1300-1850*. Nijmegen 1988, 168-196.
Meer, Th. van den: *De wesentlyke sonde van sodomie en andere vuyligheeden. Sodomietenvervolgingen in Amsterdam*. Amsterdam 1984.
Mellor, A.: *Dictionnaire de la Franc-Maçonnerie et des Franc-Maçons. Paris [1971]*.
Mijnhardt, W.W.: 'De Nederlandse vrijmetselarij in de achttiende eeuw'. In: *Documentatieblad Werkgroep 18e eeuw* 18/1 (1986), 87-108.
Milborne, A.J.B.: 'The early continental exposures and their relationship to contemporary English texts'. In: *Ars Quatuor Coronatorum* 83 (1970), 177-192.
Minkowski, H.: *Aus dem Nebel der Vergangenheit steigt der Turm zu Babel. Bilder aus 1000 Jahren*. Berlin 1960.
Moltzer, H.E.: *Hareniana. Brieven van Willem van Haren en Onno Zwier van Haren*. Groningen 1876.
Morris, P.: 'Sodomy and Male Honor: The Case of Somerset, 1740-1850'. In: K. Gerard en G. Hekma (red.), *The pursuit of sodomy: male homosexuality in Renaissance and Enlightenment Europe*. New York 1988. 383-406.
Muller, F.: *De Nederlandsche Geschiedenis in Platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten*. Amsterdam 1863-1879.
Murray, S.O.: 'Homosexual Acts and Selves in Early Modern Europe'. In: K. Gerard en G. Hekma (red.), *The pursuit of sodomy: male homosexuality in Renaissance and Enlightenment Europe*. New York 1988. 457-477.
Nederlandsche Vry-Metzelaars Almanach. Voor het Jaar 1798. Te Rotterdam, By C.R. Hake.
Het nieuw Taafel-lied op de installatie van de Vrye Metselaars, der Hollandsche Loge, van s'Gravenhage. [Z.p. 1735]. Knuttel 16992. Tevens te vinden in [Anderson. J.], De Instellingen [...], 102-104.
Newton, E.: 'Erflaters der vrijmetselarij. De Prestonian Lecture voor 1965'. In: *Thoth* 1968, Leerlingnummer 2, 31-39.
Oldewelt, W.F.H.: 'Hollandse voorlopers van de pachtersoproeren'. In: *Amstelodamum* Jaarboek 50 (1958), 127-141.
Het ontroerd Holland. Of kort Verhaal van de Voornaamste Oneenigheden, die in de

Vereenigde Nederlanden, in voorige tyden en allerbyzonderst in deze laatste Jaaren zyn voorgevallen [...]. Eerste Deel. Te Harderwyk, By Willem Brinkink, Boekdrukker en Boekverkooper. [1748].
Casteleyn, Stads-Drucker, op de Markt; en worden te Amsterdam uytgegeven by Nicolaes Potgieter op de Beurs-sluys.
L'Ordre des Francs-Maçons trahi, et le Secret des Mopses revele. A Amsterdam, 1745. Facsimile-uitgave in *Thoth* 1970, Meesternummer 2/3.
Ornée, W.A.: 'Het kluchtspel in de Nederlanden 1600-1760'. In: *Scenarium* 5, 1981.
Panofsky, E.: *Iconologie. Thema's en symboliek bij de Renaissance-schilders*. Utrecht/Antwerpen 1970.
Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung begonnen von G. Wissowa, fortgeführt von W. Kroll und K. Mittelhaus. Stuttgart 1922 (elfter Band).
Pels, A.: *Gebruik én misbruik des tooneels*. Met inleiding en commentaar door M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Culemborg 1978.
Pels, A.: *Q. Horatius Flaccus Dichtkunst op onze tijden en zeden toegepast*. Met inleiding en commentaar door M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Assen 1973.
Philorangien, C.J.: *An Account of what happened lately at The Hague on the Constitution of a Lodge of Free and Accepted Masons*. To be had at the Pamphlet Shops of London and Westminster. 1735. Afgedrukt in Gerlach 1981, 69-72.
Picinellus, Ph.: *Mundus symbolicus, in emblamatum universitate formatus, explicatus, et tam sacris, quam profanis eruditionibus ac sententiis illustratus* [...]. Coloniae Agr. 1687.
Poeraet, P.: *Vervolg van gedichten: ofte Schilderyen, Printen, enz. enz. op Willem Deurhof*. Utrecht 1733. Gedeeltelijk herdrukt in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 3 (1986), 76-90.
Poth, A.: *De ontwikkelingsgang van het maçonnieke lied*. Den Haag 1956.
Prichard, S.: *Het Collegie der vrye Metselaars ontleedt. Of een Algemeene en opregte Beschryving van alle derzelver Soorten, van desselfs Oorsprong, tot op de Jegenwoordige Tyd. Zynde een onzydig Berigt van hunne behandelingen, omtrent het inwyen hunner Nieuwe Ledematen, in de drie onderscheidene graden der Metselaars, Mitsgaders des Schryvers verdediging van zig zelven*, door Samuel Prichard, Gewezen Lid van een Collegie-kamer. Uyt het Engels vertaalt, volgens den Vyfden Druk, uitgegeven te Londen by Boekverkoper J. Wilford, 1733. T'Uitrecht, Na de Londense Druk. [1735].
Rey, M.: 'Parisian homosexuals create a lifestyle, 1700-1750. The Police Archives'. In: *Eighteenth Century Life* 9, no. 3 (1985), 179-191.

Riemer, J. de: *Beschryving van 's Graven-hage, behelzende deszelfs oorsprong, benaming, gelegentheid, uitbreidingen, onheilen en luister; mitsgaders stigtinge van het hof, der kerken, kloosters, kapellen, godshuizen, en andere voornaame gebouwen* [...]. Te Delft, Gedrukt by Reinier Boitet. Eerste Deel, 1730 en Tweede Deel, 1739.
Roberts, J.M.: *The Mythology of the Secret Societies*. London 1972.
Robbins, A.F.: 'The earliest years of English organized Freemasonry'. In: *Ars Quatuor Coronatorum* 22 (1909), 67-89.
Roeleveld, D.: *De Scheveningse Woordenschat. Dialect van een vissersdorp*. Amsterdam/'s-Gravendeel 1986.
Roodenburg, H.: *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700*. Hilversum 1990.
Rubini, D.: 'Sexuality and Augustan England: Sodomy, Politics, Elite Circles and Society'. In: K. Gerard en G. Hekma (red.), *The pursuit of sodomy: male homosexuality in Renaissance and Enlightenment Europe*. New York 1988. 349-381.
Ruig, R. de: *In de schaduw van de grand seigneur*. Utrecht 1984.
Sande, A.W.F.M. van de.: 'Vrijmetselarij als vijandbeeld. Antimaçonnisme in de achttiende en negentiende eeuw'. In: Hans Righart (red.). *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur*. 's-Gravenhage 1990.
Scenographia architectonica oder Besondere Gedancken über den bewundernswürdigen Bau des Thurms zu Babel. Nebst dessen Abbildung auf zweyerley Arthen und einer Dedication an die hochlobliche Gesellschaft der Frey-Maurer [...]. Leipzig, chez Jacques Bom, 1741.
Schaef, C. [zie ook bij Ars Superat Fortunam]: *Godts dreigendt Oordeel over Nederlandt. Aan deszelfs Inwoonders ter verootmoediging voorgestelt*. In 's Gravenhage, Gedrukt, en te bekomen, by Cornelis van Zanten: Boekdrukker op het Spui, by de Lepelbrugge, 1734. Knuttel 16989.
[Schaef, C.]: *Verheffing van zyne Doorluchtige Hoogheit Willem Karel Hendrik Friso, (door Godts genade) Prinse van Oranje en Nassau, enz. enz. enz. tot Stadthouder, Kapitein Generael en Admirael der Verëenigde Nederlanden*. In 's Gravenhage, By Jacobus Coster, Kunst- Kaert- en Boekverkooper, in de Spuistraet, in den Atlas. 1747. Knuttel 17666.
Schampheleire, H. de: 'Une loge maçonnique à Rotterdam, fondée avant 1721/22. Document relatif à la loge identifiée comme étant la plus ancienne de l'Europe continentale'. In: *Lias* 8 (1981), 79-85.
Schampheleire, H. de: 'De vrijmetselaar in de achttiende-eeuwse satirische prent'. In: *Documentatieblad Werkgroep 18e eeuw* 15/16 (1972), 85-90.
Schotel, G.D.J.: *Het Maatschappelijk Leven onzer Vaderen in de 17e eeuw*. Leiden 1905.

Schrijnen, J.: *Nederlandsche Volkskunde*. Zutphen 1930 (eerste deel).
Servati, E. [= Sautier, H.]: *Bruchstücke zur Geschichte der deutschen Freymäurerey gesammlet von Erich Servati, an seinen Freund in W*. Mit einem symbolischen Kupfer. Basel, bey Joh. Flick, 1787.
Slothouwer, J.G.: *Inleiding in de symboliek der vrijmetselarij op godsdienst-historischen grondslag. Met een nabeschouwing over haare beteekenis voor den tegenwoordigen vrijmetselaar*. 's Gravenhage 1947.
Steele, R.: *The Tatler and the Guardian*. ed. W.P. Nimmo. Edinburgh 1876.
Steinheil, P.F.: *Le Franc-Maçon dans la République, ou Réflexions apologiques sur les persécutions des Franc-Maçons par un membre de l'Ordre*. Frankfurt/Leipzig 1746.
Stevenson, B.: *Book of quotations, classical and modern*. London 1934.
Stevenson, D.: *The origins of Freemasonry. Scotland's century, 1590-1710*. Cambridge 1988.
Stevenson, J.: *Popular Disturbances in England 1700-1870*. New York 1979.
Stockum, W.P.: *Het Apparaat- Van Stockum in de Bibliotheek van de 'Vereeniging' te Amsterdam*.
Stolk, A. van: *Atlas Van Stolk, Katalogus der historie-, spot- en zinneprenten betrekkelijk de geschiedenis van Nederland*. Amsterdam 1895-1933.
Suetonius. With an English translation by J.C. Rolfe. London 1979 (volume I).
Thesaurus Linguae Latinae. Editus iussu et auctoritate consilii ab academiis societatibusque diversarum nationum electi. Leipzig 1971 (vol. VIII, Fasc. X).
[Thory, C.A.]: *Acta latomorum, ou Chronologie de l'histoire de la franche-maçonnerie française et étrangère*. Paris 1815.
Trumbach, R.: 'London's sodomites: Homosexual behavior and western culture in the 18th century'. In: *Journal of social history* 11 (1977-1978), 1-33.
Trumbach, R.: 'Sodomitical Assaults, Gender Role, and Sexual Development in Eighteenth-Century London'. In: K. Gerard en G. Hekma (red.), *The pursuit of sodomy: male homosexuality in Renaissance and Enlightenment Europe. New York 1988. 407-429*.
Tunbridge, P.A.: 'The Climate of European Freemasonry 1730-1750'. In: *Ars Quatuor Coronatorum* 81 (1968), 98-116.
De uitvaart van de Orange écharpe, gehouden binnen Utrecht, "den 14 Sept. 1784". [Z.p.] Muller 4593.
Vermaas, J.C.: *Geschiedenis van Scheveningen*. Twee delen. 's-Gravenhage 1926.
Voogd, N.J.J. de: *De Doelistenbeweging te Amsterdam in 1748*. Utrecht 1914.
Vreemd gespuis. Amsterdam 1987.
De Vrolijke Zedemeester, in aangenaame vertoogen, de hedendaagsche verbasterde zeden en gewoonten, op eene vrolijke wijze gispende: tevens metaanwij-

zinge van de middelen tot verbetering, en om een leven te leiden zo aangenaam als braaf. Te Amsteldam: bij H.A. Banse, 1794.
De Vry-Metzelaars vernield. Of vervolg van het boek genaamt de Vry-Metzelaars verraden. Uit het Fransch vertaalt. T'Amsterdam, By Anthoine Chareau, Boek- en Muzykverkooper in de St. Luciesteeg 1747.
Wagenaar, J.: *Amsterdam, in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, schoolen, schuttereye, gilden en regeeringe*; Eerste Stuk. Te Amsterdam, By IsaacTirion, 1760.
Wagenaar, J.: *Vaderlandsche Historie, vervattende de geschiedenissen der vereenigde Nederlanden, inzonderheid die van Holland, van de vroegste tyden af*: Uit de geloofwaardigste schryvers en egte gedenkstukken samengesteld. Negentiende Deel. Te Amsterdam, By Isaak Tirion, 1758.
Wagner, P. *Eros revived. Erotica of the Enlightenment in England and America*. Londen 1988.
[Weyerman, J.C.]: *De Naakte Waarheyt* 6 (22 april 1737). Te Leyden. Gedrukt by Adrianus van der Hoeven, Boekverkooper in de Maarsemansteeg [...]
Weyerman, J.C.: *Den Vrolyke Tuchtheer (1929)*. ed. A.J. Hanou. Amsterdam 1977 (Amsterdamse smaldelen 7).
Weyerman, J.C.: *De zeldzaame Leevens-Byzonderheden van Laurens Arminius. Jacob Campo Weyerman, Robert Hennebo, J. Veenhuyzen, en veele andere beruchte Personaadgien* [...]. Tot Amsterdam gedrukt, en zyn te bekomen by Barent Dass [...] 1738.
Witsen Geysbeek, P.G.: *Biographisch Anthologisch en Critisch Woordenboek der Nederduitsche Dichters*. Amsterdam 1824 (vijfde deel).
Woud, A. van den: *De Bataafe hut. Verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850)*. 1990.
[Wouters, A.]: *Parnassus Kunstkabinet. Of Verzameling van weergadelooze Dichtstoffen*. Te Amsteldam, voor A. Woutmans, 1735. Knuttel 16816.
Zamenspraak in het Ryk der Levendigen, tusschen den Heere Graaf van Zinsendorff en eenen Vry-Metzelaar [...]. Te Utrecht, By M.L. Charlois, Boekverkooper. 1743.
Zeijden, A. van der (red.): *De cultuurgeschiedenis van de dood*
Zeijden, A. van der: 'Nederlandse cultuurwetenschappers van de achttiende eeuw tot heden over gebruiken rondom de dood'. In: *Volkskundig Bulletin* 16 (1990), 1-20.
Zeijlstra Fzn., H.H.: '"Het Vrije Metzelaarschap verdedigt" en zijn schrijver'. In: *Thoth* 10 (1959), MII, 33-43.

Lijst van gebruikte afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief
ASF	Ars Superat Fortunam
GA	Gemeente-archief
GON	Groot Oosten der Nederlanden (bibliotheek van de Orde van Vrijmetselaren in Den Haag)
inv.nr.	inventarisnummer
KB	Koninklijke Bibliotheek Den Haag
KUN	Katholieke Universiteit Nijmegen
RU	Rijksuniversiteit Utrecht
sign.	signatuur
UBA	Universiteitsbibliotheek Amsterdam
UBL	Universiteitsbibliotheek Leiden
vss.	verzen
z.j.	zonder jaartal
z.p.	zonder plaatsnaam

Index

De index heeft geen betrekking op de in de noten genoemde schrijvers en titels van na 1800. De namen, termen en begrippen gemerkt met een asterisk, stammen uit het toneelstuk *De uitvaert* en worden op de aangegeven bladzijden uitgebreid besproken.

Aan de Leden van het [...] Kunstgenootschap 15
aansprekersgilde 4, 5, 6, 7, 11, 43, 46[n], 92, 97, *109-118*, 119
Aansprekersoproer 110
Account of what happened [...] at The Hague 22, 28
*Achilles 114, *115-117*
Achillis, of de Spreek-An op zyn Praatstoel 113, 117[n]
Adam 63, 64, 65, 103[n]
Adoption ou la Maçonnerie des Femmes 79[n]
Aken 96
Alkemade, C. van 93
Alle de Copijen van Indagingen 61[n]
Alle de Werken van [...] ASF 9, 10, 15, 79, 80, 83
*aloudheid 8, 65, 85, 89
Amsterdam 1, 2, 4, 10, 18, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 59[n], 62, 70, 72, 83, 88, 110
Amsterdam in zyne opkomst 33
Amsterdamse Courant 17, 23, 24, 88, 97
Anderson, J. 17, 45, 55, 63, 64, 66, 70, 76, 77, 78, 79[n], 86, 87, 89, 103[n], 106[n]
Anna van Hannover 27
Annual (Assembly and) Feast 56[n], 102
Apparaat-Van Stockum 10
Arlequin Distelateur 115
Ars Superat Fortunam 3, 10, *13-16*, 27, 39
Ashmole, E. 65
*Babylonsche Verwarring 12, 79, 81, 85
Bacchanalia; or a Description of a Drunken Club 51
Bacon, F. 76
*bakkers hooren 41, 104
Bargoens woordenboek 46
*Batavieren 40
Battus, H. 15[n]
Beels, L. 61
begrafenisceremonie 3, 4, 6, 9, 11, *93-101*, 105, 106
Belachchelyke Minnaer 13
Benoist, A. 103, 106
Bernard, J.F. 34
Beruchte Gruuwelzonden van Sodomie 39
Beschryving van 's Graven-hage 111
Bicker Raye, J. 33, 97

Bickham, G. 103

Blackfriars 68
Blok, A. 96
Bokkerijders 96
Bourg, L.F. Du 35
bouwkunst 1, 2, 19, *63-65, 76-80*
bouwsymboliek 6, 12, 65, 75, *76- 85*, 90, 100, 101
Boyle, R. 73
*broederschap 8, 85, 86, 87, 89
Brok, H. 9
Brussel 23
Burke, P. 67, 68, 92
*Caesar 113, 115, 117
Carpentier Alting, A.S. 76
Ceremoniën voor de receptie van vorstelijke personen 96n
Céremonies et coutumes religieuses 4, 34, 43n, 46n, 60n, 68, 80, 105
*champignon 8, 85, 87
Chansons [...] des Maçons Libres 3, 23, 45, 67, 78
Chapelle, V. La 23
Chetwode Crawley, W.J. 103, 104, 105
Chevaliers de la Jubilation 71, 72n, 77
Clemens XII, 26n
Collegie der vrye Metselaars ontleedt 4, 64, 65n, 88, 89, 90, 107
Collier, J. 51
Collinges, J. 66
Collins, A. 71
Constitutions of the Free-Masons 1, 3, 17, 18, 19, 24, 26, 45, 53, 55, 57, 58, 63, 64, 70, 71, 72, 76, 79, 85, 89, 103n, 106n, 119
Craft 65
Croiset van Uchelen, B. 6
Culemborg 20, 24
Dagboek van Jacob Bicker Raye 33n, 97n
Dagran, L. 23, 24
Daily Advertiser 27, 28, 29, 34
Daniel Wolff, baron de Dopff 93, 96n
Darnton, R. 68
Dartmouth 66
Das, B. 88
De vita Caesarum 118n
dekken: zie ontwapende zwaerddrager
Den Haag 2, 7, 9, 11, 14, 17, 18, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 37, 43, 47, 59n, 62, 70, 71, 83, 87, 88
Desaguliers, J.Th. 53n, 70, 71, 72
Descartes, R. 76
*doedelzak 41, 104
Doelisten 24, 72

Dole, A. van 78
*doodkist 8, 12, 105, 106, 115
Doorninck, J.I. 10
drankzucht 1, 2, 42, 43, 46[n], 50, 56-57[n], 78, 80, 86, 92, 112, 114
*drie hoofd-deugden 8, 11, 42, *85-90*, 91, 101
dronkenschap: zie drankzucht
Dunton, J. 52
Effen, J. van 5, 37[n], 38, 111, 112, 113
*Engelse matrozen 8, 35[n], 42, 69
Engelse Grootloge: zie Grand Lodge
Enter'd Prentices Song 57
Europische Mercurius 4, 29, 30[n], 117
faecalische humor 46, 114, 115, 118
Flavel, J. 66

Fokke, S. 10, 79, 80, 83, 84, 85
Francq van Berkhey, J. le 42[n], 93[n], 98, 115
Francs-Maçons écrasés 10, 83
Frans van Lotharingen, hertog 70, 71[n]
Free Mason's Health 57
Free-masons Accusation and Defence 54
Full Vindication 55
fysico-theologie 73[n]
Gebruik én misbruik des tooneels 16
Geheimen der Vrye-Metselaars en der Mopsen geopenbaart 44, 45, 83, 106
gelegenheidsloge 65
Gent, Th. 68
Gentle Craft 67
Gerlach, H. 26
Glorious Revolution 72, 73
Godts dreigendt Oordeel over Nederlandt 39
Gormogons 56
Gosse, P. 92
Gousij, A. 111
Gouw, J. ter 9, 84
Grand Festival: zie Annual (Assembly and) Feast
Grand Lodge 2, 4, 21, 24, 26, 43[n], 53, 55, 56, 63, 64, 65, 66, 70, 72, 89, 99, 101, 102, 102, 105
's Gravenhaegse Courant 17, 43, 70, 88
's Gravesande, W.J. 73[n]
Griffarins 68
Groete aen Willem Karel Hendrik Friso 27[n]
Grootloge 21
Grote kattenslachting 68
Guzzletonians 56
Haar, W. van de 111
Haarlem 60
Hamill, J. 65, 66, 103, 104
Hanou, A.J. 6
Haren, W. van 23
Haren, O.Z. van 23, 47, 60
He-Strumpets, a Satyr on the Sodomite Club 52
Hector 116
heksen 53
hernhutter 21[n]
Hiram 102, *105-108*
History of London Clubs 51
Hoefnagel, N. 92

Hogarth, W. 56
Hollandsche Spectator 5, 38, 111, 117
Horatius 15, 16, 81[n]
Hoven, J. van 15, 16, 39
Hudibrastick Poem 53
Huwelyxzangen ter Bruilofte van monsieur Christiaen Schaef 13, 14
Illustrations of Freemasonry 99, 101
Inleidinge tot het ceremonieel [...] der begraavenissen 93
Instellingen [...] der aengenomene Vrye Metselaers 19, 20, 21, 45, 63, 78, 85, 86, 87, 97
Jaarboekje voor Nederlandsche vrijmetselaren 9, 84
Jacob, M.C. 49, 71, 75
Jemans, D. *113-118*
Jeruzalem 84
*kalkbak 83, 84, 102[n]
kalkmout: zie kalkbak
*katten 41

Kersteman, F.L. 108[n]
Kluyzennaar in een vrolyk humeur 41[n]
*koekoek 8, 85, 86, 87
Komrij, G. 15[n]
Kuenen, J. 17, 19, 20, 24, 63, 88
Kunstgenootschap Ars Superat Fortunam 8
Lees-cedul en lykstaatsie 91
Leeuwarden 23, 25
*leuningstoel (gegaloneerde) 8, 46, 104
Leven der hedendaagse Aansprekers 113, 114, 115, 116
Leydse Courant 88[n], 113
*lier 41, 104
*lijkceel 8, 12, 91, 109
Locke, J. 77
Londen 4, 21, 22, 50, 53, 59[n], 60, 64, 66, 71, 72, 88
London Daily Post 103
Loo, P.J. van 29
Lucas, J. 8, 11
Lucianus 67
Lykomedes 117
Lyste van rariteyten 83[n]
Maas Dirks Zoon, J. 28, 29, 46, 62
Maastricht 96
Maillet, A. 23
Marchand, P. 71
Maria Theresia 70
Marseille 69
Masonry dissect'd 88, 89, 107
meestergraad: zie Hiram
*meedat 8, 35[n], 80, 84, 101
*Metzelius 80
Middelburg 70
Mijnhardt, W.W. 26
Mislukte Begrafnis 92
Montagu, hertog van 56[n]
Moubach, A. 34[n], 35[n]
Multatuli 75
Mundus symbolicus 87
Naakte Waarheyt 107[n]
Naaukeurige beschryving der uitwendige godtsdienst-plichten 34[n], 35, 74
*nachtwerker 8, 46, 47, 104, 118
Naemrol van der Marck 10
Nantes 71
Natuurlyke Historie van Holland 93[n], 98

Navigation spiritualised 66
Nederlandsche Vry-Metzelaars Almanach 99, 100[n]
Nederlandse poëzie van de 17de en 18de eeuw 15[n]
New View of London 52
Newton, I. 72, 73[n], 76
Nicomedes 117
Nieuw Taafel-lied 4, 78, 84[n]
Nieuwentijt, B. 73[n]
Nijmegen 15
Nimrod 78
Norwich 66
Ontroerd Holland 31, 33[n]
*ontwapende zwaerddrager 8, 81, 85, 100, 104
Openhertige t' Zamenspraak 82
Opperlandse Taal- en Letterkunde 15[n]
opperman: zie vrywillige opperman
Order of Scald Miserable Masons 102, 103
Ordre des Francs-Maçons trahi 83, 10[n], 44[n]

Ornée, W.A. 8
paalwormplaag 2, 38, 39, 59
Paix, De la 18, 24, 29
Paniek van Juni 24[n], 25[n]
*Pannebier, J.K. 12, 81
Parijs 59[n], 60, 68, 70
Patroclus 117
Pels, A. 16
Peter Farmers' New Model 57
Philip Dormer Stanhope, Earl of Chesterfield 70
Philip, hertog van Wharton 56
Philorangien, C.J. 22, 28, 29, 34, 60[n]
Picart, B. 34, 35
Picinellus, Ph. 87
Pocket Companion for Free-Masons 57
Poeraet, P. 41[n], 47
Poll, J. van de 34[n]
*Presidents Zeetel 28[n], 29[n], *46*, 46, 105
Preston, W. 99, 101
Prichard, S. 4, 64, 88, 89, 90, 107
processie 6, 96, 100, 102, 105
Processions of March 102
Proeve van Vyf Klinkdichten 15[n]
*puinkruijer van het gilde 8, 42, 84, 90, 101
Q. Horatius Flaccus Dichtkunst 16
Radermacher, J.C. 17, 18, 20, 23, 24, 84, 97, 105
*Radical Enlightenment*49, 71, 75
Ratelband, J. 88
Regt gebruik der wereltbeschouwingen 73[n]
Riemer, J. de 111
Rigby 50
Rijn, Q. van 111
Rijndorp, J. van 15[n]
Rituaal Hérault 43
*rommelpot 4l, 104
Rotterdam 2, 18, 27, 33, 70
Rousset de Missy, J. 24, 44, 71, 72, 75
Royal Society 71, 72
Rozenkruiser 65
Sautier, H. (= Servati, E.) 79[n]
Scenographia Architectonica 79[n]
*schalmei 41, 104
schertsbegrafenis 6, *91-93*, 103, 105, 107, 114
schertsprocessie 4, 57, *102-105*, 106, 107, 108
*Scheveningen 7, 9, 11, 12, 14, 24, 42, 47, 60, 81, 82, 83, 92, 108

*schootsvel 8, 28[n], 29[n], 35[n], 56, 80, 100, 101, 102, 103[n]
*schop 83
Shaftesbury, A. 77
Short View of the Immorality [...] of the English Stage 51
Sincérité, La 23, 24, 43
Smith, W. 57
Society for the Reformation of Manners 49, 50, 51, 54
sodomie 118
sodomie 2, 3, 12, 22[n], 34, *35-38*, 39, 40, 42[n], 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 80, 117, 119, 120
Sodoms zonde en straffe 61
*Spaens gekleet 8, 41, 42
spotprocessie: zie schertsprocessie

Steele, R. 52, 53
Sterrevelt, C. van 83[n]
Suetonius Traquillus, G. 117-118[n]
Swaanenburg, W. van 115
tafelloge 2, 43, 61, 104
Tatler 52
taylor *102-103*[n]
tempel van Salomo 79, 80, 84, 90, 105, 106
Thomas, Sir 54
Tijd 1
To all Godly People 48, 50
Toland, J. 71, 77
*toren van Babel 8, 61, 77, 78, 79, 81, 85, 86, 89, 104
Triumphant Weaver 67
*troffel 8, 28[n], 29[n], 35[n], 80, 83, 84, 100, 101, 102[n], 104
*uil 8, 85, 86, 87
Uitvaart van de Orange écharpe 91
Unlawful Societies Act 58
Utrecht 36, 61[n]
*Vaderlandsche Historie*25[n], 33, 62
*verborgentheid 8, 46, 85, 86, 89
Verheffing van zyne Doorluchtige Hoogheit 27
Véritable Zèle, Le 18, 24, 43, 46, 78[n]
Vermomde en naamlooze schrijvers 10
verradersgeschrift 44, 64, 88, 106, 107
Vervolg van gedichten 47
Vervolg van het Leeven der Aansprekers 114, 118
Vianen 20
Volkscultuur van Europa 67
Vos, J. 16
vrijmetselaarsbegrafenis *99-101*, 102
vrijmetselaarswetboek: zie *Constitutions of the Free-Masons* en *Instellingen [...] van de [...] Vrye Metselaers Vrolyke Tuchtheer* 86[n]
Vrolyke Zedemeester 112
Vry-Metzelaars vernield 10[n]
*vrywillige opperman 8, 12[n], 78, 84, 85, 100, 101, 104
Wagenaar, J. 25[n], 33, 62
Ward, N. 51, 58
Warrington 65
Weaver's Pocket-Book 66
Westminster Journal 103, 107
Weyerman, J.C. 41[n], 47, 86[n], 107-108[n]
Willem IV 2, 17, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 72, 97

Winter, M. 49
Witsen Geysbeek, P.G. 11
Women's Complaint to Venus 50
Women-Hater's Lamentation 51
Woordenboek voor Vrijmetselaren 76
Wren, Ch. 64
Yates, F. 65
Zamenspraak in het Ryk der Levendigen 21[n], 28[n], 30, 31[n]
Zeldzaame Leevens-Byzonderheden van Laurens Arminius 108[n]
Zeldzaame Levens-Gevallen van J.C. Weyerman 108[n]
Zinsendorff, N.L. graaf van 21[n], 30
*zoutbak 41, 104